

ДИЛАФРЎЗ МУҲАММАДИЕВА

«БОБУРНОМА»

ТУРКЧА ТАРЖИМАСИДАГИ
ПАРЕМИЯЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ
ТАДҚИҚИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ
УНИВЕРСИТЕТИ

ДИЛАФРЎЗ МУҲАММАДИЕВА

**«БОБУРНОМА»
ТУРКЧА ТАРЖИМАСИДАГИ
ПАРЕМИЯЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ
ТАДҚИҚИ**

ТОШКЕНТ
“ТАФАККУР ЧАМАНЗОРИ”
2021

УЎК: 821.512.133.09-1
КБК 83.3(5Ў)
М 93

Ушбу монография Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети кенгашининг 2021 йил 29-ноябрдаги 8-сонли қарори билан нашрга тавсия этилган.

Мухаммадиева Дилафрўз

«Бобурнома» туркча таржимасидаги паремияларнинг қиёсий тадқиқи [Матн]: монография / Д. Мухаммадиева. – Тошкент: Тафаккур чаманзори, 2021. – 164 б.

Масъул муҳаррир:

Филология фанлари доктори, профессор
Зулхумор Холманова

Тақризчилар:

Филологния фанлари доктори, профессор
Бахтиёр Абдушукуров
Филология фанлари доктори, профессор
Раима Ширинова
Филология фанлари доктори, профессор
Неъматилла Отажонов

УЎК: 821.512.133.09-1
КБК 83.3(5Ў)

ISBN-978-9943-6056-5-7

© “Дилафрўз Мухаммадиева”, 2021.
© “Тафаккур чаманзори”, 2021.

* * *

Аннотация Дунё илм-фани ривожда Бобур асарларининг илмий аҳамиятини асослаш, жумладан, «Бобурнома» таржималарини қиёсий аспектда таҳлил қилиш, айниқса, ундаги тил бирликларининг таржимада қандай ифодаланиши масалаларини ўрганиш борасида қатор тадқиқотлар олиб борилмоқда. Мазкур тадқиқотда «Бобурнома» таржима матнларида қўлланилган паремияларни аниқлаш, уларнинг маъно хусусиятларини ўрганиш, статистикасини ишлаб чиқиш ва гуруҳлаштириш, турк тилидаги таржимасини қиёсий планда ўрганиб чиқиш, унда қўлланилган паремияларнинг таржимадаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқлаш, лингвокультурологик аҳамиятли мақол ва фраземаларни тасниф ва таҳлил этиш масалалари ёритилган. Асарнинг туркча таржимасидаги паремияларни ўзбекча матн билан структур-семантик жиҳатдан қиёслаш орқали таржима назарияси ва амалиёти жараёнида бадиий асар таржимасига қўйиладиган тамойилларни янада такомиллаштиришга хизмат қилади.

* * *

Аннотация В развитии мировой науки на основе научного значения работ Бабура проводится ряд исследований, в том числе анализ переводов «Бабурнаме» в сравнительном аспекте, особенно по изучению вопросов о том, как в нем выразились языковые единицы. В данном исследовании рассматриваются такие вопросы, как определение паремий, используемых в переводных текстах «Бабурнаме»; изучение их значимых характеристик, разработка и группирование их статистики, изучение их переводов на тюркский язык в сравнительном плане, определение сходных и отличительных черт в переводе используемых в нем паремий; выделены классификация и анализ пословиц и фразеологизмов лингвокультурного значения. Паремии в тюркских переводах работы послужили развитию принципов литературных произведений в процессе теории и практики перевода путем сравнения с узбекскими текстами со структурной и семантической точки зрения.

* * *

Annotation In the development of world science, a number of investigations are carried out on the base of scientific importance of Babur's works including analyzing translations of «Baburname» in a comparative aspect, especially on studying the questions of how the linguistic units in it were expressed. In this investigations such questions as determining paremias used in the translation texts of «Baburname»; studying their meaningful features, working out and grouping their statistics, studying their translations in Turkic language in a comparative plan, determining the similar and differential features in the translation of paremias used in it; classification and analysis of proverbs and phrasemes of linguocultural importance were highlighted. Paremias in Turkic translations of the work served to develop the principles of literary works in the process of translation theory and practice by comparing to Uzbek texts by structural and semantic point of view.

МУНДАРИЖА

СЎЗБОШИ.....	5
КИРИШ.....	9

I БОБ. «БОБУРНОМА» ТАРЖИМАЛАРИДА ПАРЕМИЯЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

1 §. «Бобурнома»нинг Европа тилларидаги таржималари.....	21
2 §. «Бобурнома»нинг Осиё тилларидаги таржималарида паремияларнинг акс этиши	47
3 §. «Бобурнома»нинг туркча таржимаси тавсифи ва асар матнидаги паремияларнинг статистик таҳлили.....	52

II БОБ. «БОБУРНОМА»ДАГИ МАҚОЛ ВА МАТАЛЛАР ТАРЖИМАСИНИНГ СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

1 §. Паремиялогия ва паремиялар тавсифи	64
2 §. «Бобурнома»даги паремиялар таснифи	75
3 §. «Бобурнома»даги мақол ва маталларни таржима қилиш тамойиллари	86

III БОБ. «БОБУРНОМА»ДАГИ ФРАЗЕМАЛАР ТАРЖИМАСИНИНГ СТРУКТУР-СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

1 §. Таржимада фраземалар хусусиятига асосланиш тамойили	102
2 §. «Бобурнома»даги фраземаларнинг структур-семантик хусусиятлари	109
3 §. Таржима матнида сақланиб қолган фраземалар	125
4 §. Муқобилига алмаштирилган фраземалар.....	136

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР	149
-------------------------------	------------

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ ..	152
--	------------

СЎЗБОШИ

«Бобурнома» дунё илм аҳли томонидан тилшунослик, адабиётшунослик йўналишларида, географик ва тарихий аспектларда ўрганилган. Асар бир неча тилларга таржима қилинган. Қирқдан ортиқ миллат «Бобурнома»ни ўз она тилида мутолаа қилмоқда. «Бобурнома» матнининг ҳали ўрганилиши лозим бўлган қирралари жуда кўп. Асар матнининг морфологик хусусиятлари, лингвопрагматик жиҳатлари монографик планда ўрганилиши керак. «Бобурнома» матни энциклопедик характерда бўлиб, сейсмология, физика, биология, зоология, ботаника, тиббиёт соҳаларига оид тушунчалар тадқиқи долзарб масалалардан ҳисобланади.

Ўзбек филологияси илмида «Бобурнома»га бағишланган ўнга яқин диссертация ҳимоя қилинган. Асарнинг инглизча таржималари матнига бағишланган тадқиқотлар ҳам мавжуд.

Таржима – мураккаб жараён. Таржимашунослик ривож тил тараққиётининг бир қирраси сифатида намоён бўлмоқда. Маданиятлараро фарқли белгилар таржима жараёнида ўзига хос тарзда намоён бўлади. Турли типдаги тилларга оид таржималар ўзаро фарқли жиҳатларни ёритишга хизмат қилади.

Қардош тилларга оид таржималар юзасидан тадқиқот олиб бориш ўзига хос аҳамиятга эга. Аввало, тилларнинг умумтараққиёт босқичига хос хусусиятлари билан специфик тараққиётига хос жиҳатларни ажратиш имкони туғилади. Бундай тадқиқотлар умуммаданий қадриятларга эга бўлган тилларда фарқли белгиларнинг юзага келиш омиллари, сабаблари ҳақида маълумот беради.

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори Ди-лафруз Муҳаммадиеванинг монографик тадқиқоти «Бобурнома» туркча таржимасидаги паремияларнинг қиёсий тадқиқига бағишланган.

Тилшунослик илмида паремиялар ҳар хил таърифланган, паремиялар таснифига ҳар хил ёндашилган бўлиб, тадқиқотчи ўз позициясини маълум қилиш мақсадида уларга тўхталган. Дилафруз Муҳаммадиева паремияларнинг мавжуд таърифлари, таснифларини келтириб, профессор Абдуҳамид Нурмонов таснифига асосланади ҳамда паремиялар сифатида мақоллар, маталлар, ҳикматли сўзлар ва фразеамаларни таҳлил қилади.

Монография муаллифи «Бобурнома» юзасидан амалга оширилган таржималарнинг мақсади, мазмунидан келиб чиқиб ёндашган. Маълумки, «Бобурнома», даставвал, сиёсий, ижтимоий мақсадларда таржима қилинган. Тадқиқотчи таржима жараёнида ана шу мақсаднинг ифодаланиши нуқтаи назаридан таҳлил қилади. «Бобурнома»нинг туркча таржимаси мақсади, амалга ошириш тартиби жиҳатидан бошқа таржималар билан қандай умумий ва фарқли жиҳатларга эга эканлигини ёритиш учун ҳам асар таржималари тавсифида тўхталиш лозим. Таржима тамойиллари, реалия, лақуналар таржимасига ёндашув масаласини ёритиш учун ҳам бошқа таржималардаги тамойилларга мурожаат этиш зарурати туғилади.

Монографияда бошқа тадқиқотларда қайд этилмаган маълумотлар келтирилган. Жумладан, «Бобурнома»га оид бошқа тадқиқотларда асарнинг туркологиядаги таржималарига тизимли равишда ёндашилмаган. Айримларида туркий тиллардаги таржима тилга ҳам олинмаган. Дилафрӯз Муҳаммадиева монографиясида озарбайжонча, қозоқча таржималар ҳақида кенг маълумот берилган. Мазкур монография туркологияда «Бобурнома» таржимашунослигини алоҳида йўналиш сифатида таъкидлашга хизмат қилади.

Монографияда «Бобурнома»даги мақол ва маталлар таржимасининг семантик таҳлилига алоҳида эътибор қаратилган. «Бобурнома»даги паремии-

ялар таснифланган, статистик, семантик таҳлили амалга оширилган. Мақол ва маталларни таржима қилиш тамойиллари баён қилинган, фраземалар таржимасининг структур-семантик таҳлили келтирилган. «Бобурнома»даги фраземалар ҳамда уларнинг таржима матндаги семантикаси масалалари таҳлил қилинган.

Д.Муҳаммадиева таржимада фраземалар хусусиятига асосланиш тамойилига батафсил тўхталган. Фраземаларнинг табиати, ўзига хослиги ёритилган. Таржима жараёнида фраземаларнинг структур жиҳатдан икки ёки ундан ортиқ сўздан иборат бўлиши, барқарорлик хусусиятига эгалиги, яхлит бир кўчма маънони ифодалашига эътибор қаратиш лозимлиги таъкидланган. Маҳоратли таржимонлар фраземалар яхлит бир маънони ифодалашини нуқтаи назаридан ёндашдилар. Тадқиқотчи фраземалар хусусиятини ёритишда ана шу масалага эътиборини қаратган.

«Бобурнома»даги фраземаларнинг структур-грамматик хусусиятлари ҳам таҳлил қилинган. Бирикма, гап кўринишидаги фраземалар изоҳланган. Таржима жараёнида фраземаларнинг бир сўз билан ёки бирикма кўринишида ўгирилишига эътибор қаратилган. Фраземалар компонент анализ нуқтаи назаридан таҳлил қилинган.

«Бобурнома»да қўлланган фразема мазмунига кўра таснифланган. Таржима матнда асл ҳолатда сақланиб қолган фраземалар ажратилган, транслитерация усулининг афзалликлари тавсифланган. Фраземаларни айнан келтириш сабаблари баён қилинган. Бу ҳолатдаги ёндашув, аввало, ўзбек ва турк тилининг бир генетик асосга эга эканлиги, бир хил фразеологик ифодалар ҳар икки тилда қадимдан мавжуд бўлиб келаётгани билан белгиланади, айрим ўринларда мазкур фразема семантикасини акс эттириш учун муқобил вариант топилмагани билан изоҳланган.

Муқобилига алмаштирилган фраземаларни изоҳлаш жараёнида фраземалар таржимасидаги муваффақиятли ҳамда баҳсли ўринлар ҳақида фикр юритилган.

Тадқиқотчининг муваффақияти тилни шунчаки мулоқот воситаси сифатида эмас, балки уни семантик имкониятлари, маъно ифодалаш хусусиятлари жиҳатидан ўрганганида, англаганида, лингвистик компетенция талабларига мос ўзлаштирганида намоён бўлади. Зеро, таржима матнни таҳлил қилиш, уни аслият билан таққослаш, мазмунни ифодалашдаги ютуқ ва нуқсонларни кўра билиш тадқиқотчидан алоҳида тил билимини талаб қилади.

Шунингдек, монография «Бобурнома» матнининг семантик, прагмалингвистик, социолингвистик аспектдаги тадқиқиға оид муҳим метериал вазифасини ўтайди.

Зулҳумор Холманова
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети профессори,
филология фанлари доктори

КИРИШ

Жаҳон илм-фани тараққиёти, хусусан, тилшунослик соҳасида Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарларининг ўрни ва аҳамияти каттадир. Хусусан, «Бобурнома» XVI асргача бўлган ижтимоий-сиёсий тушунчаларни қамраб олган, барча соҳаларда қимматли маълумотлар берувчи, ўзбек халқининг жаҳондаги бошқа миллатлар билан адабий-маданий алоқалари тарихини ёритишга хизмат қиладиган ноёб манбадир. Дунёнинг ўттизга яқин тилига таржима қилиниши асарнинг теран мазмуни, таъсирчан услуби ҳамда энциклопедик характери билан белгиланади. Бобур асарларининг тил хусусиятларини илмий тадқиқ этиш, хусусан, «Бобурнома» таржималарида қўлланилган паремик бирликларни қиёсий планда ўрганиш таржимашуносликда катта аҳамиятга эга ҳисобланади.

Дунё илм-фани ривожиди Бобур асарларининг илмий аҳамиятини асослаш, жумладан, «Бобурнома» таржималарини қиёсий аспектда таҳлил қилиш, айниқса, ундаги тил бирликларининг таржимада қандай ифодаланиши масалаларини ўрганиш борасида қатор тадқиқотлар олиб борилмоқда. «Бобурнома» таржима матнларида қўлланилган паремияларни аниқлаш, уларнинг маъно хусусиятларини ўрганиш, статистикасини ишлаб чиқиш ва гуруҳлаштириш масаласида турлича ёндашувлар кўзга ташланади. Асарнинг туркча таржимасидаги паремияларни ўзбекча матн билан структур-семантик жиҳатдан қиёслаш орқали таржима назарияси ва амалиёти жараёнида бадиий асар таржимасига қўйиладиган тамойилларни янада такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Мамлакатимизда бугун буюк аждодларимиз меросига қаратилаётган эътибор, улардан қолган бой илмий-адабий меросни тадқиқ этиш ҳар қачонгидан-да долзарб аҳамият касб этмоқда. Давлатимиз

рахбарининг шахсан ташаббуслари билан улуғ шоир шахсига бўлган ҳурмат ва эътибор янада юксалди. Бунинг биргина мисолини Бобур номидаги халқаро жамоат фонди томонидан кейинги йилларда амалга оширилаётган ишлар мисолида ҳам айтиш мумкин. Масалан, кейинги йилларда «Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси»нинг (2014, 2016) нашр этилгани, ҳатто унинг уч тилда китобхонлар эътиборига ҳавола этилаётгани, шунингдек, олти томдан иборат «Бобур қуллиёти»нинг дунё юзини кўргани(2021), қатор қўлёзмаларининг хорижий мамлакатлардан олиб келингани ва улар асосида ўнлаб қимматли асарлар битилгани ва ёзилаётгани, ёки ҳазрат Бобур ҳақида кўплаб бадиий ва ҳужжатли фильмлар, қатор телевизион давра суҳбатларининг тасвирга олиниб, кенг омма эътиборига намоиш этилаётгани, ўйлаймизки, Бобур халқаро жамоат фонди томонидан қилинаётган ишларнинг кўламни кўрсатиб беради.

Президентимиз таъбири билан айтганда, «Биз боболаримиз меросини қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо меросимизни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади»¹, Шу боис ҳам юртимизда кейинги йилларда аждодларимиз меросини ўрганиш ва тарғиб этишга катта аҳамият берилмоқда. Ушбу стратегик вазифалар таржимашунослик йўналишида, айниқса, «Бобурнома» каби ўзбек мумтоз адабиёти манбаларининг хорижий тилларга қилинган нашрларини структур-семантик жиҳатдан тадқиқ этиш борасида қатор изланишлар олиб боришни тақазо этмоқда.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси / Янги Ўзбекистон. – Тошкент, 2020. 30-декабрь.

«Бобурнома» таржималарининг тил хусусиятлари, таржимада мутаржим маҳорати, айнқса, миллий менталитетга хос лексик бирликларни қиёсий таҳлил қилишга доир тадқиқот ишлари ҳақида сўз борганда Ғ. Саломов, Н. Отажонов, С. Ҳасанов, М. Холбеков, Л. Ҳўжаева, Ғ. Ҳўжаев, С. Шукруллаева, Ф. Салимова, А. Иброҳимов, Р. Каримов, М. Собиров, З. Холманова, Р. Ширинова, Ш. Ҳайитов, З. Тешабоева каби олимларнинг тадқиқотларини қайд этиш лозим².

«Бобурнома» нафақат тарихий асар, балки унда ўша даврдаги бир қатор фанлар – жўғрофия, наботот, ҳайвонот, этнография, ҳарбий усул ва бошқалар

² Саломов Ғ, Отажонов Н. Жаҳонгашта Бобурнома. – Тошкент, 1996; Холбеков М. Узбекско-французские литературные взаимосвязи (в аспекте перевода, критики и восприятия). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1991; Отажонов Н. Бадий таржима ва илмий шарҳ. Филол. фан ном. ... дисс. – Тошкент, 1978; ўша муаллиф. «Бобурнома» жаҳон адабий жараёнида. Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1994; Шукруллаева С. Воссоздание художественного своеобразия «Бабурнаме» в его английских переводах. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1989; Ходжаева Л. Проблемы перевода: характер, стиль и интерпретация текста «Бабурнаме». Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Андижан, 1985; Ходжаев Г. Воссоздание художественно-стилистического своеобразия произведений узбекской литературы в переводе на немецкий язык. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985; Салимова Ф. Лексикографические и текстологические характеристики Восточно-туркского словаря Паве де Куртейля и переводов «Бабурнаме». дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1997; Иброҳимов А. «Бобурнома»даги ҳиндча сўзлар тадқиқи. Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 2001; Собиров М. «Бобурнома»нинг инглизча таржималарида муаллиф услуби ва бадиятини қайта тиклаш муаммолари (Лейден-Эрскин, Бевериж ва Текстон таржималарининг қиёсий таҳлили асосида). Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 2002; Каримов Р. «Бобурнома»даги шеърлар хорижий таржималарининг қиёсий таҳлили. Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 2003. Холманова З. «Бобурнома» лексикаси тадқиқи. Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2009; Ширинова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадий таржимада қайта яратилиши. Филология фанлари бўйича докторлик (DSc) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2017., Тешабоева З. «Бобурнома»нинг инглизча таржималаридаги фразеологик бирликлар ва уларнинг миллий-маданий хусусиятлари. Фал.фан. филол. фан док. ... дисс. – Тошкент, 2017;

ҳақидаги билимлар ҳам ўз ифодасини топган. Бобур тоғ ва далалар, қўл-дарёлар, хилма-хил ўсимликлар, ҳар хил ҳайвонлар, турли ҳудуд ва минтақаларнинг ер ости ва ер усти бойликлари, у ерда яшайдиган халқларнинг урф-одати, тили, адабиёти, санъати, айрим сўзларнинг келиб чиқиши кабиларга ҳам батафсил тўхталади. Шу боис, ҳам «Бобурнома»ни олимлар илмий нуқтаи назардан тадқиқ этишга қизиқишади. Бугунга қадар асарни илмий ўрганиш бўйича қатор ишлар амалга оширилган.

«Бобурнома» юзасидан олиб борилган тилшуносликка оид тадқиқотларни икки гуруҳга бўлиб таҳлил қилишимиз мумкин:

1. «Бобурнома»даги бирон соҳа тадқиқот объекти қилиб олинган илмий ишлар.

Ҳ.Назарова «Заҳириддин Муҳаммад Бобир асарлари учун қисқача луғат»³ тузган, М.Собиров⁴ матнда кўзда тутилган маъно, уни тўғри тушуниш ва қай даражада тўғри ёритишни таҳлил этган бўлса, З.Холманова⁵ «Бобурнома»нинг лексикасини ўрганган.

2. «Бобурнома»нинг таржималари қиёсига бағишланган илмий тадқиқотлар.

Бундай илмий ишларда «Бобурнома» таржималари у ёки бу филологик мақсад ва муаммо нуқтаи назаридан тадқиқ этилган бўлиб, ушбу тадқиқотларда асарнинг мазмуни, муайян парчанинг маъноси хорижий бирор-бир тилда қандай акс эттирилгани илмий ўрганилгани кузатилади. Хусусан,

³ Назарова Ҳ. Заҳириддин Муҳаммад Бобир асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент: Фан, 1972.

⁴ Собиров М. «Бобурнома»нинг инглизча таржималарида муаллиф услуби ва бадииятини қайта тиклаш муаммолари (Лейден-Эрскин, Бевериж ва Текстон таржималарининг қиёсий таҳлили асосида). Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 2002.

⁵ Холманова З. «Бобурнома» лексикаси тадқиқи. Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2009.

Н.Отажонов⁶ ва Шукуруллаева⁷лар ўз ишларида «Бобурнома»нинг инглизча таржималарини тадқиқ этган, Л.Хўжаева⁸ диссертациясида айна масалалар асарнинг русча таржимаси мисолида, Ғ.Хўжаев⁹ тадқиқотида эса асарнинг олмон тилидаги таржимаси асосий манба қилиб олинган. Ф.Салимова¹⁰ таржимада луғат масаласи ҳамда асарнинг французча таржимасини тадқиқ этган, А. Иброҳимов¹¹ «Бобурнома»нинг ҳиндча таржималарини тадқиқ этган, Р. Каримов¹² «Бобурнома»даги шеърлар таржималар муаммоси билан шуғулланган, З. Тешабоева¹³ «Бобурнома»нинг инглизча таржималаридаги фразеологик бирликлар ва уларнинг миллий-маданий жиҳатларини ўрганган.

Турк олимларининг ушбу йўналишдаги ишлари ҳам бу борада ўзига хос ҳисобланади. Туркияда дастлаб, Ф.Кўпрулу, Р.Арат, Ҳ.Бойир «Бобурнома» ва унинг яратувчисига хос жозиба сири ҳақида сўз юритади. Тарихчи олим Ҳ.Бойир «Бобурнома»га

⁶ Отажонов Н. Бадиий таржима ва илмий шарҳ. Филол. фан ном. ... дисс. – Тошкент, 1978; ўша муаллиф. «Бобурнома» жаҳон адабий жараёнида. Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1994.

⁷ Шукуруллаева С. Воссоздание художественного своеобразия «Бабурнаме» в его английских переводах. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1989.

⁸ Ходжаева Л. Проблемы перевода: характер, стиль и интерпретация текста «Бабурнаме». Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Андижан, 1985.

⁹ Ходжаев Г. Воссоздание художественно-стилистического своеобразия произведений узбекской литературы в переводе на немецкий язык. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985.

¹⁰ Салимова Ф. Лексикографические и текстологические характеристики Восточно-тюркского словаря Паве де Куртейля и переводов «Бабурнаме». ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1997.

¹¹ Иброҳимов А. «Бобурнома»даги ҳиндча сўзлар тадқиқи. Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 2001.

¹² Каримов Р. «Бобурнома»даги шеърлар хорижий таржималарининг қиёсий таҳлили. Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 2003.

¹³ Тешабоева З. «Бобурнома»нинг инглизча таржималаридаги фразеологик бирликлар ва уларнинг миллий-маданий хусусиятлари. Фал. фан. филол. фан док. ... дисс. – Тошкент, 2017.

таянган ҳолда «Ҳиндистон тарихи» номли асар ёзган¹⁴.

Ф.Кўпрулу, Р.Р.Арат, Ҳ.Бойирнинг «Бобурнома» юзасидан олиб борган тадқиқотлари турк адабиётида кейинги фундаментал ишларнинг яратилишига асос бўлди. Сўнгги йилларда кўплаб илмий мақолалар, йирик монографик асарлар, илмий тадқиқотлар ёзилган.

XX асарнинг 90-йилларига келиб шоир ижоди юзасидан ўнлаб мавзуларда номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди¹⁵.

Турк олимаси Эсра Чорбажи (Esra Çorbacı)нинг «Babürname'de sıfatlar»¹⁶ мавзусидаги докторлик ишида сифат сўз туркуминининг «Бобурнома»да қўлланилишини ўрганган. Ишнинг кириш қисмида Бобур ва унинг даври, асарлари ва уларнинг ўрганилиши ҳақида батафсил тўхталади. Муаллиф «Бобурнома» тил тарихини ўрганишимиз учун энг маъқул манбадир дейди.

Эсра Чорбажи ўз ишида асардаги сифатларни отга хос сифатлар (*isim soylu sıfatlar*), феълга хос сифатлар (*fiil soylu sıfatlar*), бирикма ҳолидаги сифат-

¹⁴ Ҳайитов Ш. «Бобур ижодининг хорижда ўрганилиши (ўзбекча-туркча манбалар қиёсий таҳлили). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. –Тошкент, 2018. –Б. 81.

¹⁵ Esra Çorbacı, Babürname'de sıfatlar, Yüksek lisans tezi, Aydın-2012; Mesut ŞEN. Gazi Zahirüddin Muhammed Babür – Babürname, Giriş-Metin (Kabil ve Hindistan bölümleri), Açıklamalı Dizin, –İstanbul-1993. (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, basılmamış doktora tezi); Mehmet Turgut Berbercan. Babür'un Hatratında Geçen Hayvan Adları ve bunların Türk Dili Açısından Değerlendirilmesi, İÜ Sosyal Bil. Enst. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans tezi, – İstanbul, 2008; Murat Yurdakük. «Babürşah eserleridi tıbbiyatga ait bilgiler» Çocuk sağlığı dergisi, C.50, – Б.73-77. 2010; Husayın Baydemir.«Babürname»de fol'klorizm ve etnografic unsürler», Atatürk üniversitesi, 2010. Bilkan, Doç. Dr. Ali Fuat, «Divan ve Babürname Işığında Babür'ün Hindistan Hayatı», Bilig, Bahar 2002 (2002-1). Ceylan, Nimet, «Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza'nın Eserlerindeki Ekilemeler», Yüksek lisans Tezi, Danışman: Deniz Abik, Çukurova Üniversitesi SBE, TDE Anabilim Dalı, Adana, 2009.

лар (*kelime grubu halindeki sıfatlar*) каби турларга бўлиб ўрганади.

Хусусият (*niteleme*) ва белги (*belirtme*) ифодалашига кўра сифатларни хусусият (*niteleme*), белги (*belirtme*), ишора (*işaret*), ўлчов ва миқдор (*ölçme ve miktar*), сон (*sayı*), замон (*zaman*), сўроқ (*soru*) сифатлари каби турларга бўлиб, батафсил ўрганади.

Турк олими М.Шеннинг диссертациясига асосий манба этиб «Бобурнома»нинг Кобул ҳамда Ҳиндистон бўлимлари олинган. Муаллиф «Кириш» қисмдан сўнг Кобул ва Ҳиндистон бўлимларининг транскрипцияли матнини беради. Тадқиқотнинг охириги бўлимида изоҳлар қисми ўрин олган ва унда асар таржималари ва библиографик маълумотлар тақдим этилади. Тадқиқотдаги изоҳлар кўрсаткичи Р.Арат таржимасидаги услубга ўхшаш тарзда ифода этилади.

М.Тургутнинг «Бобурнома»да ҳайвонлар ва овчилик» деб номланган монографиясида «Бобурнома»да келтирилган ҳайвонот олами ва уларнинг ўзига хос хусусиятларига кенг изоҳ берилади. Олим Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистон ўлкасига оид жонзотлар таснифини беради. М.Тургут монографиясида асарда жами 147 та ҳайвон номи борлиги айтади. Ҳар бир ҳайвон номи батафсил таҳлил этилади.

Дарҳақиқат, «Бобурнома»да ҳайвонот ва наботот олами кенг ёритилган. Муаллиф асосан, Ҳиндистон бўлимида ҳайвонларни маълум белгилари асосида таснифлаб, батафсил маълумот беришга ҳаракат қилади. Бунга сабаб, балки бу жониворларнинг Бобур учун ҳам янгилигидир. Аввалги бўлимларда ҳам муаллиф ҳайвонот ва наботот оламига тўхталади, аммо баъзан уларнинг номини айтиб ўтиш билан, баъзан ҳайвоннинг муҳим ёки эътиборга молик жиҳати бўлган ўринларда қисқа таъриф бериш билан чекланади. Бу асардан Ҳиндистон ва Афғонистон теварак-атрофидаги биз номларини эшитма-

ган ёки эшитгану кўрмаган ўнлаб ёввойи (*ҳаатий – фил, карк – каркидон, нилагов – отга ўхшаган жонивор, калаҳра – жайрон, бандар – маймун, гилаҳрий – сичқон каби*), хонаки ҳайвонлар, қушлар (*дуррож – қирғовул, пулпакор, чалсий – товуққа ўхшаш жонивор, шахмурғ – ўрдак, карча – қалдирғочга ўхшаш*,) ва ҳатто хилма-хил балиқлар (*шеру оби, сейсор, хуки оби, гарийал, какка*,) ҳақида ўқиб ҳайратга тушамиз. М.Тургутнинг бобуршунослик соҳасига қўшган хизмати уларнинг номларини бир жойга тўплаб ўрганганлигидир.

«Бобурнома»да, шунингдек, қушлар ва балиқлар, уларнинг навлари, ранг-туслари, хатти-ҳаракатларидаги ҳайратомуз ҳолатлар хусусида ҳам бой маълумотлар берилган. М.Тургут навбатдаги бир мақоласида «Бобурнома»да овчиликка оид маълумотларга эътибор қаратади. У шундай ёзади: «Бобурнома»да «ҳалқа ови» ҳақида сўз юритилиб, ушбу ов усули жонли тарзда баён этилади. ...бундай ов усулида ҳайвонлар тор майдонга сиқиб борилиб, овчилардан иборат ҳалқа ичига олинган. Бу овда давлат ҳукмдори, амалдорлар ва қўшин зобитлари ҳам иштирок этишган. Бундай ов шаклини ўғузларда, сафавийларда ва мўғулларда учратиш мумкин. «Бобурнома»да бу ов шаклидан кўпроқ қуш ва қуруқлик ҳайвонларини овлашда фойдаланилгани қайд этилади. «Ҳалқа ови»(чарга ови)да ҳукмдор сифатида иштирок этган Бобур ўз асарида жонли тасвирлар билан баён этган»¹⁷.

Ҳажаттепа университети тиббиёт факультети педиатри, тиббиёт фанлари доктори, профессор Мурад Юрдақўкнинг «Бобурнома»нинг илмий тадқиқ этилишига қўшган ҳиссаси «Бобуршоҳнинг (1483-1530) буюк асари «Бобурнома»да тиббий билимлар» номли тадқиқотида ўз аксини топган. Про-

¹⁷ Хайитов Ш. «Бобур ижодининг хорижда ўрганилиши (ўзбекча-туркча манбалар киёсий таҳлили). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. –Тошкент, 2018. –Б.75.

фессор М.Юрдакўк ушбу тадқиқотини «Бобурнома»-нинг 2000 йилда амалга оширилган туркча нашри асосида олиб боради. Бу тадқиқотда олим асарнинг уч қисмида учрайдиган касаллик номларини батафсил таҳлил қилиб чиқади.

А) Фарғона (1493-1503) воқеаларидаги тиббиётга оид фикрлар: «...ҳатто чумчуқ ҳам безгак касалига йўлиқар экан...» (б. 7); «...Султон Али Мирзони Кўксаройга чақириб, қўзларига мил тортишди...» (б. 57); «...Менинг онам хасталанди. Жудаям оғир хасталик эди...» (б. 144-145).

Б) «Кобул(1505-1520)даги тиббиётга оид қарашлар: «...биринчи марта иситма (tras) бўлдим...» (б. 183); «...онам Қутлуқ Нигор хоним ҳасба марази (sitma) касалигига чалинди. Қон олдилар, аммо таъсир этмади...»(б.190). «...Алишербек бир дафъа қулоқ оғриғи учун хотунлар каби бош боғлади...» (б. 280).

В) Ҳиндистон (1525-1529) воқеаларида тиббий билимлар: «...иситмам кўтарилди. Малҳамлар ичдим. ...Уйқусузликдан жуда изтироб чектим; «...танам қабарди, жуда изтироб чекдим. ...оғунинг заҳарини кесадиган малҳамлар ичдим» (б. 585-588).

Профессор М.Юрдакўк «Бобурнома»да айtilган касаллик номлари ва тиббиётга оид кўплаб фикрларни шу тарзда келтиради ва уларни таҳлил этади. Шоирнинг тиббиёт соҳаси ривожига кўшган ҳиссасини далиллаб кўрсатади. Халқ табobati илмидан яхши хабардор бўлган Бобурнинг «Бобурнома»да ёзган кўпгина малҳамлари замонавий тиббиёт ривожини учун ҳам муҳим манба эканлигини қайд этади.

Ўзининг кўп йиллик илмий фаолиятини ўзбек адабиётини ўрганишга бахшида этган Хусайн Байдемирнинг «Бобурнома»да фольклоризм ва этнография унсурлари» мавзудидаги илмий тадқиқотида ўзбек, афғон ва ҳинд халқлари маданиятига хос турли хил урф-одатлар, анъана ва қадриятлар ҳақида чуқур мулоҳаза юритилиб, уларнинг ҳар бири тавсиф ва таҳлил этилади.

«Бобурнома»да халқ эътиқоди тушунчаси, маҳалла-қўй, қасаба-жой номларининг изоҳланиши, байрам, тўй, аза маросимлари ва халқ спорти ўйинлари ифода этилиши ва бошқа шунга ўхшаш жиҳатлар илмий тадқиқ қилинади.

Бир сўз билан айтганда, бобуршунос олимларнинг юқорида тилга олинган асарларида «Бобурнома» таржималари у ёки бу филологик мақсад ва муаммо нуқтаи назаридан тадқиқ этилган бўлиб, ушбу тадқиқотларда асарнинг мазмуни, муайян парчанинг маъноси хорижий тилда қандай акс эттирилгани илмий жиҳатдан ўрганилган. Лекин шу пайтга қадар «Бобурнома» туркча таржимасининг тил хусусиятлари, хусусан, паремик бирликларнинг таржимада ифодаланишига доир махсус тадқиқот иши олиб борилмаган.

«Бобурнома»даги паремияларнинг туркча матнда қандай акс этганлигини аниқлаш, уларни таржима қилиш жараёнида миллий колоритнинг ифодаланиши, сўздаги шакл ва мазмун, асл матнни англаш, уни таржимада тўғри акс эттиришга оид таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш тадқиқотнинг мақсадидир.

Тадқиқот олдига қўйилган вазифалар қуйидагилардан иборат:

«Бобурнома»даги паремияларнинг статистик кўрсаткичларини аниқлаш, паремияларни тавсифлаш, хусусиятларини ёритиш, таржима жараёнидаги ўзига хослик тамойилларини асослаш;

мақол, матал ва афоризмлар таржимасидаги ўзига хос жиҳатларни ўрганиш, таҳлил қилиш, таржимани асл бирламчи матн билан қиёслаш орқали таржимоннинг ютуқ ва камчиликларини кўрсатиб бериш;

фраземаларни семантик ва структур жиҳатдан таҳлил қилиш, шакл ва мазмун мутаносиблигига эътибор қаратиш, семаларнинг таржимада акс этиш даражасини аниқлаш ва турк тилига таржима қилиш тамойилларини белгилаш;

«Бобурнома»нинг ўзбекча ва туркча матнининг хос хусусиятлари, жумладан, ушбу матнда келтирилган паремик бирликлар ҳақида илмий хулосалар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти ва предметини «Бобурнома»нинг ўзбекча ва туркча матнида қўлланилган паремик бирликлар: мақол, матал, афоризм ва фраземалар ҳамда уларнинг туркча матнда ифодаланиш семантик ва стилистик хусусиятлари ташкил этади. Ишда тавсифий, қиёсий-тарихий ва статистик таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотда «Бобурнома» туркча нашрида келтирилган мақол, матал, афоризм ва фраземаларнинг ўзбекча нашр билан қиёсланиши орқали сўзларни ноўрин қўллаш, асл матни англамасликка доир лексик ва паремияларни услубий жиҳатдан нотўғри талқин қилиш каби стилистик-семантик хатолар аниқланган; замонавий турк тилида айнан мавжуд бўлган ва шакли ўзгартирилган фраземалар белгиланиб, ўзбекча матндаги мақол, матал ва афоризмларнинг туркча таржимада транслитерация усулида таржима қилинганлиги кўрсатилган; паремик бирликларни таржима қилишда турк олимлари калькаләш ва сўзма-сўз таржима усуллари кенг фойдалангани аниқланиб, ўзбек ва турк тилларидаги мақол, матал ва фраземалар бошқа тиллардаги бирликлардан маъно ва мазмун, лексик, стилистик-семантик хусусиятига кўра фарқ қилиши далилланган; асар таржимасида паремияларни адекват акс эттиришда сохта эквивалентликни ҳосил қилмаслик учун сўз, шакл ва маъно уйғунлигининг бирламчи аҳамиятга эгаллиги исботланган.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти диссертация материаллари ва хулосаларидан «Тил тарихи», «Ҳозирги ўзбек тили», «Семантика», «Лингвокультурология» фанларини ўқитишда, «Бобурнома» таржималари ва уларда қўлланилган паремик бирикмалар ҳақида аниқ илмий хулосалар

чиқаришда, бадиий асар таржимаси борасида амалга ошириладиган илмий изланишларда, маданиятлараро муносабатлар тадқиқиға доир диссертацион тадқиқотларда, олий ва ўрта махсус таълим жараёнида талабаларға шоир ижодини ўргатишда, айниқса, асар таржимаси ва унда таржимон маҳоратини аниқлашға оид билимларнинг шаклланишиға асос бўлиши билан белгиланади.

І БОБ «БОБУРНОМА» ТАРЖИМАЛАРИДА ПАРЕМИЯЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

1§. «Бобурнома»нинг Европа тилларидаги таржималари

«Бобурнома» бадий, тарихий, ёднома асар сифатида адабиётшунос, тарихчи, тилшунос каби 20 дан ортиқ соҳа мутахассисларига қимматли маълумот берувчи манбадир. «Бобурнома» яратилган даврдан бошлаб турли даврларда яшаб, турфа тилларда сўзлашган шарқшунослар диққатини ўзига тортиб келган.

«Бобурнома»нинг ўндан ортиқ қўлёзма нусхалари бор. «Бобурнома» борасида илмий тадқиқот олиб борган туркиялик олим Масъуд Шен ҳам асарнинг 10та қўлёзма нусхасини номма-ном санайди. Олимларимиз Н.Отажонов ва Д.Ҳошимова асарида «Бобурнома»нинг 15 та қўлёзма нусхаси бор эканлиги қайд этилади. Афсуски, ушбу нусхалар яроқсиз ҳолга келган ва тўлиқ эмасдир. «Бобурнома»нинг илмий нашрлари 1857 йилда Н.Ильминский томонидан эълон қилинган Қозон босмаси (Кир қўлёзмаси), ҳамда 1905 йилда А.Бевериж томонидан эълон қилинган Лондон нашри (Ҳайдаробод қўлёзмаси) асосида тайёрланган. Ўзбекистондаги илк нашр профессор Фитрат томонидан (1928 йил асардан парчалар эълон қилиш орқали) бажарилган.

«Бобурнома»нинг сўнгги мукамал илмий-танқидий матнлари япониялик олим Э.Мано (1995) ва С.Ҳасанов (2002) нашрлари ҳисобланади. «Бобурнома» таржима ва қўлёзмалари ҳақида Н.Отажонов ва Д.Ҳошимова ҳаммуаллифлигида нашр этилган «Бобурнома» шарқ элчиси» номли рисолада кенг маълумотлар берилган.

«Бобурнома»да Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон халқларининг тарихий, ижтимоий-сиёсий ҳаёти, турмуш тарзи, шу мамлакатлар географияси, ўсимликлари ва ҳайвонот дунёси тўғрисида жуда кўп маълумотлар келтирилади. Асар ўз характери билан нафақат туркий тилдаги тарихнавислик – мемуарчиликда фавқулодда янги ҳодиса, балки Шарқ маданияти тарихида ҳам ажойиб янгилик, нодир адабий манба сифатида ардоқланган. Шу сабабли у XVI асрдаёқ бир неча марта форс тилига таржима қилинди, кейинчалик Европа тилларига бир неча марта нашр этилди, батафсил ўрганилди.

«Бобурнома» дунёнинг 18та тилига таржима қилинган ва 2та тилга (мажор-венгер ва туркман тиллари) таржима қилиш жараёнлари давом этмоқда.

«Бобурнома»нинг чет тилларига таржима қилиниши хронологияси:

Таржима	Йил	Таржимон
Форс	Б о б у р ҳаётлигида 1586 1589	Шайх Зайн Пояндахон Абдурахимхон Байрамхон
Голланд	1705	Витсен (Фарғона қисми)
Немис	1810 1828 1980 2018	Юлиус фон Клапрот(Фарғона тасвири) А.Кайзер В.Штаммлер Ҳамид Далов
Француз	1824 1971 1969	Анри Жюль Клапрот(парчалар) Паве де Куртейл Баке Граммон
Инглиз	1826 1921 1996	Лейден-Эрскин А.Бевериж В.Текстон
Турк	1940	Р.Р.Арат

*«БОБУРНОМА» ТУРКЧА ТАРЖИМАСИДАГИ
ПАРЕМИЯЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАДҚИҚИ*

Рус	1948	А.Салье
Урду	1962 1991	Мирза Муҳаммад Шерозий Мирзо Насируддин Ҳайдар
Ҳинд	1974	Йугжит Навалпурий
Уйғур	1992	Темур Хамит
Япон	1983-87	Эйже Мано
Қозоқ	1990	Байузак Кожабек
Хитой	1997	В.Жилай
Испан	2004	Мерсе Комас хоним
Форс-дарий	2007	Шафика Ёркин
Озарбайжон	2011	Рамиз Аскар
Араб	2008	Магда Салах Махлуф
Мажор	2018дан	Бенедек Пери(тугалланмаган.)
Туркман	2018дан	Раҳиммамат Куренов (тугалланмаган)

Ғарб олимлари «Бобурнома» билан дастлаб ана шу форсий нусхалар орқали танишадилар. Европа шарқшунослари орасида Витсен биринчи марта «Бобурнома» билан қизиқиб, 1705 йилда асардаги Фарғона водийси географиясига оид тасвирларни таржима қилиб, Амстердамда нашр эттиради. Лекин ундан сал олдинроқ, 1697 йили француз шарқшуноси Бартоламе Эрбало Моленли «Шарқ кутубхонаси» қомусидаги «Бобур ёки Бабар» номли мақоласида Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Алишер Навоий ҳақида илк бор маълумот берган эди¹⁸.

Бироқ «Бобурнома»нинг Европадаги чинакам шуҳрати роппа-роса юз йилдан кейин XIX аср бошларида ёйилди. Бу ишда инглиз шарқшуносларининг хизмати катта бўлди. Улар асарни таржима қилиб, нашр эттиришдан ташқари, уни тадқиқ этиш, Бобур ҳаёти, шахсий қобилиятлари Европа тадқиқотчиларини ҳайратда қолдирган эди. Бобур сиймосида улар улкан саркарда, моҳир давлат арбоби, дилбар ва дилкаш инсонни кўрдилар.

¹⁸ Тешабоева З. «Бобурнома»даги фразеологик бирликларнинг инглизча таржималари қиёсий таҳлили. –Тошкент, 2018. –Б.14.

«Бобурнома»нинг англизча таржимаси. «Бобурнома»ни англиз тилига биринчи марта Жон Лейден ва Вильям Эрскинлар бир-биридан беҳабар ҳолда таржима қилганлар. Эрскин форс адабиёти бўйича бир қанча тадқиқотлар муаллифи, Британия музейидаги кўпгина қўлёзмаларини тўплаган ва ўрганган атоқли шарқшунос эди, доктор Лейден эса форс тилидан ташқари яна эски ўзбек тилини ва ҳинд тилини ўзлаштирган билимдон шахс бўлган. Ҳар икки таржимон ҳам «Бобурнома» билан Ҳиндистонда танишганлар ва уни ўша ерда таржима қилишга киришганлар.

В.Эрскин Абдураҳимхоннинг форсий нусхаси асосида таржимани 1811 йилдан бошлаб, 1817 йилда охирига етказди. Бироқ Эрскин таржимани нашр эттиришга шошилмайди, бу орада у доктор Ж. Лейден ҳам «Бобурнома»ни англизчага ўгирганини эшитиб қолади ва бу таржима билан танишишга ошиқади.

Ж.Лейден бевақт вафот этиб, таржима охирига етказилмай қолган. Эрскин Лейден таржимасини қўлга киритиб, солиштириб чиқиб, Лейден таржимасининг ўзиникидан катта фарқи борлигини аниқлади, зеро Лейден оригиналдан ўгирган эди. Эрскин таржималарни батафсил солиштириб, иш давомида контекстга мос келмайдиган жойларни тузатиб, пухталаб боради¹⁹. Шу орада у «Бобурнома»нинг туркий оригиналини Элфинстондан сўраб олади ва матннинг ҳаммасини солиштириб чиқишни ният қилади, чунки Лейден чиғатой туркий тилини яқин орада ўрганганлиги сабабли таржиманинг кўп жойларида хато жойлари бор эди. Шунинг учун ҳам Эрскин диққат ва эҳтиёткорлик билан туркий ва форсий вариантларни солиштириб чиқади. Таржимон «шундай қилиб, «Бобурнома»нинг қолган қисмини туркий оригинал, форсий таржима ва Элфинстон орқали жаноб Меткалфдан олган нус-

¹⁹ Иброҳимов А.П. «Бобурнома» – буюк асар. –Тошкент, 2000. – Б. 14-17.

халар билан солиштириб, ишни охирига етказдим», – дейди²⁰.

Шундай қилиб, В. Эрскин Ж.Лейден таржимасини қайта ишлаб чиқиб, ишни охирига етказди ва «Бобурнома» Лейден-Эрскин таржимаси номи билан 1926 йилда Лондонда чоп этилади. Муқаддимадан китобхон «Бобурнома»га оид қизиқарли материаллар, танқидий текст тузиш учун олиб бориладиган изланишлар, қадимий ишончли нусхалар, «Бобурнома» билан шуғулланган шарқшунос олимлар тўғрисида кенг маълумот олиш мумкин. Эрскин бу нодир асарни тиклашда кўп манбаларга суянган. Ҳофизхон Муҳаммад Ҳошим, Ҳенри Рассел, Виям Майл каби шарқшунос олимларнинг китобларидан, айниқса, Э. Давнинг «Бобурнинг ҳаёти» ва шарқшунос Жон Бриг берган маслаҳатларидан унумли фойдаланилган. Лекин асосий ёрдамни у тарихчи Элфинстондан олган. Шу тариқа у катта қийинчиликларни енгиб, бутун ақлу-заковатиини ишга солиб, «Бобурнома»нинг инглизча вариантыни вужудга келтирди²¹.

Таржимада бир сўз семантикасининг таъсири натижасида мантиқий хато фикрлар ҳам юзага келиши мумкин. «Бобурнома»нинг инглизча таржималарини махсус тадқиқ этган Ғайбулла Саломов ва Неъматулла Отажонов ўзларининг «Жаҳонгашта «Бобурнома» асарида қуйидаги фикрларни айтишган: «Бобурнинг номидан инглиз таржимонлари Жон Лейден ва Виям Эрскин ҳамда Люкас Уайт Кинг жаноблари имитатион, яъни тақлид сўзини қўллаб, таржимада буюк Навоийни Низомий Ганжавий ва Фаридуддин Атторнинг тақлидчисига айлантириб қўйишган. Анъанавий жавоб, жавобия, назира ёки татаббу сира ҳам тақлид эмас»²².

²⁰ Отажонов Н. Мукамал нашр йўлида// Шарқ юлдузи, 1990, №10, –Б.143.

²¹ Иброҳимов А. «Бобурнома»даги хиндча сўзлар тадқиқи. Филол.фан. ном. дисс... –Тошкент, 2011. –Б.21.

²² Саломов Ғ., Отажонов Н. Жаҳонгашта «Бобурнома», –Тошкент, 1996. –Б. 362.

Гап шундаки, Бобур биргина ўринда тақлид иборасини ишлатган бўлса (яъни, фақат муншаот яратишда Навоийнинг Жомийга тақлид қилгани), таржимонлар ҳамма жойда Навоийни Низомий ва бошқа Шарқ адибларининг тақлидчиси сифатида талқин қилаверганлар. Оқибатда «Навоий – тақлидчи» деган гап Оврурога тарқалиб, Навоий учун тақдирга айланиб қолди ва «Навоийнинг Ғарбдан ажралиб қолишидан кўра, бутун маърифатли Ғарб ўзини Навоийдек улкан бир мутафаккирдан махрум этди»²³.

Ж.Лейден ва У.Эрскин таржимаси 1921 йили Оксфорд университети нашриёти томонидан кўп жилдли қилиб, иккинчи марта чоп этилди. Мазкур нашрнинг фазилати шундаки, таржиманинг илмий аниқлигини таъминлаш учун ҳошияларда кўп миқдорда изоҳ ва шарҳлар берилган, китобдаги шеърларнинг кимга таалуқли эканлиги ва қайси тилда ёзилгани ҳам кўрсатилган.

Ҳайдаробод шаҳридаги Саларжанг музейида «Бобурнома»нинг ўзбекча нусхаси асосида А.Беве-риж 1905 йили «Бобурнома»нинг Ҳайдаробод нус-хасини Лондонда факсимилье ҳолида чоп эттиради. (У 1971 йили Лондонда қайта нашр этилди). Маз-кур нашр асарнинг яна кенгроқ оммалашувига са-баб бўлди²⁴. Қўлёзмани синчиклаб ўрганиб чиққан Бевериж хоним уни таржима қилишга киришади ва ўн йил давомида қисмларга бўлиб-бўлиб чоп этти-ради, 1921 йилда эса ушбу таржима яхлит китоб ҳо-лида нашр этилади. Бу «Бобурнома»нинг иккинчи тўлиқ таржимаси эди.

Лейден-Эрскин таржимасидан А.Бевериж таржи-масининг сезиларли фарқи бор. Бунга, энг аввало, **орадаги вақт** (салкам бир аср) сабаб эди. Ўтган давр

²³ Саломов Ф., Отажонов Н. Жаҳонгашта «Бобурнома», –Тошкент, 1996. –Б. 360.

²⁴ «Бобурнома»нинг М.Салье амалга оширган русча таржимаси ҳамда П.Шамсиев ва С.Мирзаев тайёрлаган ўзбекча нашри (1960) А.Бевериж нашрига асосланган.

мобайнида Бобурмирзо ҳаёти ва ижоди, «Бобурнома» ҳақида маълумотлар анча бойиди, Бухоро нусхаси асосида Қозон босмаси юзага келди. Айни мана шу ўзгаришлар, табиийки, янги таржимада ўз аксини топди. Илмий изоҳларнинг мўллиги ва уларнинг ниҳоят даражада маълумотлилиги ушбу нашрнинг энг муҳим хусусиятларидан биридир.

А.Бевериж таржимаси илмий таржимадир. Таржиманинг Кириш қисмида Бевериж «Бобурнома»нинг таржима қилиниши, Бобурмирзо ҳаёти ва ижоди, «Бобурнома» нинг номланиши каби қатор масалаларни тилга олади, айниқса, «Бобурнома»нинг қўлёзма нусхалари ҳақида батафсил маълумот беради. Китоб охирида киши исмлари, жўғрофий номлар, айрим сўзлар имлоси, маъноси ва этимологиясига бағишланган иловалар мавжуд, турли сўз ва атамалар кўрсаткичлари транскрипцияда берилган.

Бевериж таржимаси тўлиқлиги, илмий аниқлиги билан шарқшунослар эътирофига сазовор бўлган, кўп йиллар давомида ундан ишончли манба сифатида фойдаланиб келинди. Атоқли шарқшунос В.В.Бартольд «Бобурнома»нинг мазкур таржимасига тез-тез мурожаат қилганлиги, баъзи ўринларда ундаги айрим ноаниқликларни кўрсатиб ўтганлиги маълум. Масалан, Фарғона водийсидаги Кубо шахрининг номини Бевериж хоним Қабо (Кава) тарзида нотўғри ўқиганлигини, Эски Ахси шахрини «йўқолиб кетган» деб нотўғри хулоса берганлигини кўрсатиб ўтади. Дарҳақиқат, Бевериж таржимаси ҳам нуқсонлардан холи эмас. Хусусан, транскрипцияда чўзиқ «и», «э» ва дифтонг «ай» товушлари фарқланмаган, чалкаштирилиб юборилган. Масалан, «Эшик оға» *aishik agha*, Турди Бек *tardi-bek* тарзида берилган²⁵.

Америкалик шарқшунос олим У Тэкстон ҳам Бевериж таржимасига танқидий муносабатда бўлади, бу таржима деярли сўзма-сўз таржима бўлган де-

²⁵ Отажонов Н. Мукамал асар йўлида// Шарқ юлдузи, –Тошкент, 1990, №10, –Б. 143.

ган фикр билдиради. У Бевериж таржимасини Абдурахим Хони Хонон таржимасига ўхшатади, аммо унинг сўзма-сўз таржима қилишининг сабаби бутунлай бошқа эди дейди. Юз йиллар давомида турли асарлар форсийдан туркийга таржима қилинган ва бу хусусда етарли тажриба тўпланган бўлса-да, туркийдан форсийга таржима қилиш анъанаси ҳали шаклланмаган эди. Абдурахимхон ўзига таниш бўлган услуби, яъни Куръони каримнинг форсий ёки туркийга қилинган таржима услубини танлаган. У таржималарда эса таржима қилинаётган тилнинг гап қурилишига эътибор берилмай, сўзма-сўз таржима қилинган эди. Текстоннинг фикрича, А.Беверижнинг таржимаси талабаларнинг ишига ўхшайди – барча сўзлар худди луғатдагининг ўзгинаси, туркий ва инглизча сўзларни айнан мос келтиришга ҳаракат қилинган²⁶.

«Бобурнома»нинг Лейден-Эрскин таржимаси ва А.Бевериж таржимасини таққослаб ўрганиб чиққан профессор Н.Отажоновнинг фикрича, инглиз таржимонлари асарнинг ўзига хослиги, бадий хусусиятларини сақлаб қолишга интилганлар. У таржималарнинг тили ҳақида ҳам ўз фикрини билдиради: Лейден-Эрскин таржимасида услуб атайлаб инглиз ўқувчисига тушунарли қилиб танлангандай, аксинча, Беверижнинг таржимаси қуруқроқ, илмий тилда битилган»²⁷.

Қатор камчиликларига қарамай, Бевериж таржимаси даврий узилишлар мобайнида содир бўлган воқеаларни тиклаш учун ҳам хизмат қилади. Бунинг учун таржимон тарих, этнографияга оид 30дан ортиқ, ҳайвон ва ўсимликлар оламига оид 20га яқин, 15дан ортиқ луғат ҳамда бошқа манбаларни қиёслаб чиқади. Бобур Мирзонинг ҳарбий юришла-

²⁶ Иброҳимов А. «Бобурнома»да ҳиндча сўзлар тадқиқи» филол.фан. ном. ... дисс. –Тошкент, 2011. –Б.21.

²⁷ Иброҳимов А.П. «Бобурнома» – буюк асар. –Тошкент, 2000. –Б. 14-17.

рини тиклаш учун 40га яқин ишончли картографик объектларни ўрганиб чиққан. Бу билан Бевериж хоним асарнинг матний, далилий жиҳатдан яхлитлигини тиклашга ҳаракат қилган²⁸.

Бевериж таржимасидан 75 йилдан сўнг 1996 йилда профессор У.Тэкстон қаламига мансуб инглиз тилидаги учинчи тўлиқ таржима чоп этилди. Инглиз тилида иккита тўлиқ таржима мавжудлигига қарамасдан америкалик шарқшуноснинг янги таржимага қўл уришини илмий жасорат дейиш мумкин.

Нашр бошида, «Таржимон сўзбошиси» бўлиб, унда «Бобурнома»нинг матнлари, таржималари, Европада «Бобурнома»га бўлган қизиқиш кабилар ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Бундан ташқари «Бобурнома» воқеалари географик ҳудуди, Чингизхонийлар ва Темурийлар тарихи тўғрисида ҳам муҳим маълумотлар мавжуд. Китоб охирида «Хронология», нотаниш атамалар луғати (глоссарий), батафсил библиография, киши исмлари ва жой номлари кўрсаткичлари берилган. Умаршайх Мирзо ва Юнусхоннинг шажаралари, бир қатор хариталар, расмлар ва рангли фотосуратлар нашрнинг қимматини анча оширган. Таржиманинг яна бир ниҳоятда муҳим хусусияти – унда кўпдан кўп, мукамал ҳамда кенг маълумот берувчи изоҳларнинг берилганидир. Уларнинг сони 700га яқин²⁹.

У.Тэкстоннинг мақсади «аслиятнинг хусусиятларини сақлаган ҳолда ҳозирги замон инглиз тилига таржима қилишдан иборат» бўлган. Таржимон Бевериж хоним каби сўзма-сўз таржима қилиш йўлидан бормайди, эркин таржима қилиб, асар руҳига путур етказмасликка ҳаракат.

«Бобурнома»нинг 1960 йилдаги нашри билан солиштирганда У.Тэкстон таржимаси орқали бир қатор хато, камчиликлар ва ноаниқликларни – ай-

²⁸ Отажонов Н. Мукамал нашр йўлида //Шарқ юлдузи, 1990, 10-сон, –Б.43.

²⁹ Иброҳимов А. «Бобурнома»да хиндча сўзлар тадқиқи». филол.фан. ном. ...дисс. –Тошкент, 2011. –Б.23.

рим сўз ва атамаларнинг имлосидан тортиб, айрим жумлаларнинг таржимасигача – бартараф этиш имконияти мавжудлиги маълум бўлади. Масалан, Ҳиндистон воқеалари баёнида «Дарвеш Али Юсуфни Ҳумоюн Санбалда қўюб эди»³⁰ деган жумла бор. Лекин Тэкстон таржимасида «Darvesh and Ali-Yusuf» дейилганки, гап бир киши ҳақида эмас, икки киши ҳақида кетаётганлиги маълум бўлади. Буни танқидий матн ҳам тасдиқлайди³¹. Ёки бошқа бир мисол, 1525-26-йил воқеалари баёнида қуйидаги жумла бор: «Султон Ғиёсиддин филбон ва Султон Алоуддин Хилжийнинг мақбара ва иморатлари...»³². Мазкур жумлани ўқиганда Султон Ғиёсиддин филбон деган шахс Бобур подшоҳнинг филбони бўлса керак, – деган хулосага келиш мумкин. Лекин афсуски, бундай эмас, – бу ерда матнни араб ёзувидан таъдил қилишда қўпол хатога йўл қўйилган ва Деҳлида ҳукмронлик қилган ҳукмдорнинг исми «Балбан»дан «филбон»га айланиб қолган, яъни асли «Султон Ғиёсиддин Балбан»³³ бўлиши керак эди. Ушбу хато Тэкстон таржимасида тўғриланган. Юқоридагилардан маълум бўладиги, У.Тэкстоннинг таржимаси фойдали, илмий нашрдир.

«Бобурнома» Р.М.Калдекот томонидан инглиз тилига қисқартириб таржима қилинди³⁴. XX аср охириларида Ф.Ж.Талбот ҳам асарни таржима қилиб, суратлар билан нашр эттиради.

«Бобурнома»нинг французча таржимаси.
Француз илм аҳлига Заҳириддин Муҳаммад Бобур

³⁰ Отажонов Н. Мукамал нашр йўлида//Шарқ юлдузи, 1990, №10, –Б.143.

³¹ Иброҳимов А. «Бобурнома»да ҳиндча сўзлар тадқиқи». филол.фан. ном. ...дисс. –Тошкент, 2011. –Б.23.

³² Отажонов Н., Ҳошимова Д. «Бобурнома» шарқ элчиси, –Тошкент, 2010.

³³ Тешабоева З. «Бобурнома»даги фразеологик бирликларнинг инглизча таржималари қиссий таҳлили. –Тошкент, 2018. –Б.14.

³⁴ Собиров М. «Бобурнома»нинг инглизча таржималарида муаллиф услуги ва бадииятини қайта тиклаш муаммолари. Филол.фан.ном. ...дис. –Тошкент, 2002.

ва «Бобурнома» ҳақида илк маълумот берган француз шарқшуноси Бартоламе д'Эрбало ҳисобланади. У ўзининг «Шарқ кутубхонаси» қомусидаги «Бобур ёки Бабар» мақоласида Бобурнинг ҳаёти, унинг давлати ва саркардалик маҳорати, адабиёт ва санъатга қизиқувчи илғор фикрли киши бўлганлиги ҳақида маълумот беради.

Француз шарқшунослигида Бобур ижодини ўрганиш, у ҳақида тадқиқотлар ёзиш XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошланди. 1773 йилда шарқшунос А. Де Лонгперье ўзининг «Асарлар» тўпламида «Хатти Бобур ҳақида» мақоласини эълон қилди³⁵. XIX асрга келиб Европа, хусусан, француз шарқшунослигида Бобур меросини ўрганиш, унинг асарларини таржима қилиш борасида янги давр бошланди. Бу йилларда «Бобурнома»ни француз тилига таржима қилиш, унинг матн хусусиятларини ўрганиш, сиёсий-тарихий аҳамиятини баҳолашда эътиборга молик ишлар қилинди.

«Бобурнома»ни француз тилига таржима ва тадқиқ қилишга Анри Жюл Клапрот биринчилардан бўлиб киришди. 1824 йил А.Клапротнинг «Султон Бобур ёхуд «Бобурнома» тарихига оид кузатишлар» номли мақоласи босилиб чиқади³⁶. Марказий Осиё ва Сибирда яшаган халқлар тарихи, маданияти ва адабиётини яхши билган Клапрот Европа шарқшунослигида «Бобурнома» хусусида илк бор тўлақонли фикр юритган эди. Муаллиф «Бобурнома»нинг айрим бобларини француз тилига ўгириб, ўз таржималарини асл нусха билан қиёсий таҳлил қилади ва асар матнининг лисоний жиҳатлари ҳақида хулосалар чиқаради.

1854 йилда Парижда «Ҳозирги ва қадимда яшган тарихий шахслар ҳаёти» номли катта китоб

³⁵ Хўжаев Ғ. «Бобурнома»нинг немисча икки таржимаси// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1979, №6, –Б.46.

³⁶ Раҳимов Х. «Бобурнома»нинг олмонча таржималарига бир назар «// Бобур ва дунё. –Тошкент, 2019, №1. –Б.15.

эълон қилинади. Мазкур китобдан шарқшунос М.Лангленнинг «Заҳириддин Бобур ҳаёти ва ижоди» мақоласи ҳам ўрин олган эди. Мақолада Бобур ҳақидаги аввалги манбаларга нисбатан анча батафсил маълумот берилган эди.

XIX асрнинг 60-йилларида француз лексикографи Пер Ларуснинг «XIX аср француз қомусий луғати» нашр этилди. Луғатнинг 2-жилдидан ўрин олган «Заҳириддин Муҳаммад Бобур» мақоласи диққатга сазовордир³⁷. Муаллиф «бу асар, дарҳақиқат, жуда қизиқарли бўлиб, ҳали Францияда деярли маълум эмас. Туркий-чиғатой тилида ёзилган бу китоб дастлаб форсийга таржима қилинди ва Ҳиндистон мусулмонлари орасида шуҳрат топди», – деб ёзади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур меросини ўрганиш, «Бобурнома»ни таржима ва лисоний таржима қилишда француз туркологи Анри Паве де Куртейл (1821-1889)нинг хизматлари алоҳида таҳсинга лойиқ. Француз коллежи (Коллеге де Франсе) туркий тиллар кафедраси мудири, француз академияси аъзоси, Санкт-Петербург фанлар академияси муҳбир аъзоси бўлган Паве де Куртейл ватани Францияда туркология илмининг ривожланишига улкан ҳисса қўшди. Профессор А.Паве де Куртейлнинг олимлик фаолиятида у тузган «Шарқий-туркий тиллар луғати» ёхуд «Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур ва Абулғози Баҳодирхон асарларини ўқиш учун изоҳли луғат» алоҳида аҳамиятга моликдир. Профессор А.Паве де Куртейлдаги бу катта тайёргарлик, эски ўзбек тили ва адабиётидан эгаллаган пухта билим уни «Бобурнома»ни таржима қилишга ундаган эди. 1871 йилда «Бобурнома»нинг Паве де Куртейл таржимаси икки жилдда нашрдан чиқди. Биринчи жилдда таржимоннинг ўн олти саҳифалик сўз боши-си берилган. Унда «Бобурнома»нинг ёзилиш жараёни, китобда келтирилган воқеалар, Бобуршоҳнинг

³⁷ Раҳимов Х. «Бобурнома»нинг олмонча таржималарига бир назар» // Бобур ва дунё, –Тошкент, 2019, №1. –Б.15.

Афғонистон ва Ҳиндистонда барпо этган қудратли империяси хусусида маълумотлар берилган.

Ғарблик айрим олимлар «Бобурнома»нинг яра-тилишини Бобур Ҳиндистонда ҳукмрон бўлган давр билан боғлайдилар. Француз таржимони бу ҳақда қуйидаги фикрни айтади: «Агар мендан «Бобурнома» қайси даврда ёзилган деб сўрасалар, мен китоб Бобур Ҳиндистонни забт этгандан сўнг, яъни 1526-йилдан бошлаб ёзилган ва Бобуршоҳ ҳаётининг охиригача давом этган, деб жавоб қилардим». Профессор Паве де Куртейл бундай хулосага келишида, асарнинг дастлабки боблариданоқ Ҳиндистон даври воқеаларининг учраб туришини назарда тутган эди. Шундай қилиб, Паве де Куртейл Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг меросини Францияда ўрганиш ва тарғиб қилишда ўзининг юксак хизматлари билан катта ҳисса қўшди. «Бобурнома»нинг таржимони сифатида машҳур бўлди. Олим бошлаган бу таржимонлик иши жаҳон аҳлига манзур бўлди ва Бобур ҳаётини кўплаб олимлар томонидан доимий равишда ўрганилишига сабаб бўлди.

XX асрда ҳам француз шарқшунослари тарафидан Заҳириддин Муҳаммад Бобур меросини ўрганиш, «Бобурнома»ни таржима қилиш борасида улкан ишлар амалга оширилди. Француз адибларининг Бобур ҳаёти, ижоди ва «Бобурнома» китоби ҳақида умумий маълумот берувчи мақолалари кўпайди. 1930-йили француз олими Фернард Гренарднинг «Бобур. Ҳинд империясининг асосчиси» номли рисоласи нашр этилди. Китоб 10 бобдан иборат бўлиб, унда Бобурнинг болалик вақтидан то умрининг сўнгги даврига қадар бошидан кечирган воқеалар тарихий-бадий асосда ҳикоя қилинган. Гренарднинг ушбу рисоласи «Бобурнома»га ҳамоҳанг бўлиб, ундаги воқеаларга монанд келувчи илмий-оммабоп очерклардан иборатдир.

«Бобурнома»нинг А.Ж.Клапрот, А. Лонгпере, М.Лангле, А.Паве де Куртейл, Ф.Гренард, Баре-Грам-

мон каби тадқиқотчи ва таржимонлари Бобур мероси тарихий-этнографик, библиографик ҳамда лингвистик жиҳатдан тавсиф қилиш билан Европада бобуршуносликнинг ривожига муносиб ҳисса қўшдилар.

«Бобурнома»нинг немисча таржимаси. «Бобурнома»ни ўрганишда немис олимлари ҳам ҳисса қўшганлар. 1810 йилда шарқшунос, сайёҳ олим Юлиус фон Клапрот томонидан асардаги Фарғона водийси тасвири немис тилига таржима қилиниб, «Осиё адабиёти, тарихи ва тилшунослиги архиви» китобида Петербургда чоп этилади. Айтиб ўтиш лозимки, ўгирилган парчанинг ўзи ҳам тўлиқ ва мукамал эмас эди³⁸. Клапрот таржимаси асл туркий тилдан ўгирилган. Нашр «Сўзбоши»сида муаллиф шундай ёзади: «Бобурнома» ...турк-татар тилида ёзилган асар бўлиб, унда Ҳиндистонда мўғул империясининг асосчиси бўлган Бобур ўзининг юришлари ва қўрган кечирганлари ҳақида маълумот беради. ... Бобур ўғли Мирзо Муҳаммад Комрон Баҳодирга ёзган хатига кўра у бир асарни Ҳиндистондан Қандаҳорга юборган ва унда Фарғона вилоятининг тасвири берилган, ана шундан баъзи қизиқ жойларни олиб сизларга таржима қилиб беряпман». Ушбу маълумотдан маълум бўлишича, Клапротнинг қўлида «Бобурнома»нинг қайсидир қўлёзма нусхаси ёки ундан бир парча мавжуд бўлган.

Клапрот таржимаси оригиналга сўзма-сўз мос келмайди, масалан, у «тўққиз тарнов сув кирар» (*немисчаси кк*) – шаҳарда тўққизта ҳовуз ва водопровод бор; «шаҳарнинг бирор жойидан ҳам чиқиб кетмайди» – ҳаммасининг манбайи бир жойда; «қирғовул» – лочин, бургут; «кузлар эл безгак бўлур» – кўз касалликлари; тарзида нотўғри таржима қилиб, аслиятдан йироқлашган. Таржимада биргина сўзнинг нотўғри берилиши натижасида китобхон бир

³⁸ Хўжаев Ғ. «Бобурнома»нинг немисча икки таржимаси //Ўзбек тили ва адабиёти, –Тошкент, 1970. №6. –Б.45.

миллат тўғрисида бошқа бир тасаввурга эга бўлиши мумкин. Масалан, «қирғовул» сўзининг бургут деб таржима қилиниши натижасида немис китобхонида «ўзбеклар бургут гўштини истеъмол қилишар экан» деган тасаввур шаклланади. Ёки «Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас» бирлиги «қовун сотиш қаттиқ тақиқланади» тарзида миллий менталитетга зид таржима қилинган. Бундан ташқари баъзи географик жой номлари ҳам нотўғри берилган. Айтиш мумкинки, Клапрот таржимасида миллий калорит ҳам, оригиналнинг шираси ҳам йўқолган, оригиналдан ўгирган бўлса-да, тилни мукамал билмаслиги аниқ сезилиб туради³⁹.

Бобурнома асари иккинчи бор 1828 йилда А.Кайзер томонидан немис тилига ўгирилган⁴⁰. Таржимон асарни таржима қилиш мобайнида тўғридан тўғри туркий тилдан эмас, балки асарнинг инглизча таржимасидан фойдаланган. Асарнинг инглизча таржимаси икки хил вариантда бўлиб, биринчиси эски ўзбек тилидан Ж.Лейден ва иккинчиси форс тилидан У.Эрскин томонидан таржима қилинган. Ушбу икки таржимани умумлаштириб Кайзер эски ўзбек тили, форс, инглиз ва немис тиллари семантикаси-ни ўрганиб чиқиб, асарни немис тилига муваффақиятли тарзда таржима қилган⁴¹. Ушбу нашр аслиятга бирмунча яқин, таржима талабларига кўпроқ жавоб беради. Кайзер «Бобурнома»ни қай даражада таржима қилганлиги ҳақида таржиманинг муқаддимасида шундай ёзади: «Биз сарой ҳаёти билан, Шарқнинг кўпгина ҳукмдорларининг ижтимоий ва шахсий ҳаётлари билан танишдик ва ҳар жиҳатдан шунчалик кўп муҳим нарсалар учрайдики, Бобур-

³⁹ Хўжаев Ф. «Бобурнома»нинг немисча икки таржимаси //Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1970. № 6. –Б. 49.

⁴⁰ Комилов Н. «Бобурнома» таржималари //«Гулистон». –Тошкент, 1977. № 3 –Б.28.

⁴¹ Раҳимов Х. «Бобурнома»нинг олмонча таржималарига бир назар «// Бобур ва дунё. – Тошкент, 2019, №1. –Б.15.

нинг бу асарини ўқиган ҳар киши қаноатланмасдан қолмайди».

Асар мемуар ва тарихий бўлиши билан бир қаторда илмий ва энциклопедик аҳамиятга ҳам эгадир. Шу боисдан асар таржимаси устида иш олиб бориш таржимондан юксак маҳорат талаб қилинади. Асарнинг асл нусхаси эски ўзбек тилида битилган бўлиб, ундаги баъзи сўзларнинг муқобил вариантини топиш ва таржима қилишда хатолар кўзга ташланади. Асарда табиат тасвири, портрет, характер тасвири, лисоний ва услубий воситалар, мақол, афоризм, идиомаларнинг мавжудлиги таржимада бир неча қийинчиликларни юзага келтиради.

Сўзларнинг айнан муқобил вариантларини топиш, қадимий туркий тилнинг лексик-фразеологик хусусиятларини таржимада акс эттира олиш таржимон олдига қўйилган энг муҳим мақсад ва вазифалардан биридир. Таржима тўғридан тўғри асл нусхадан эмас, балки инглизча вариантдан таржима қилинганлиги боис исмлар, реалиялар, атамалар, лақабларнинг муқобил вариантларини топиш таржимонга бир мунча қийинчиликлар туғдиргани асар мисолида маълум бўлди. Хос лексика ва реалияларни таржима қилиш жараёнида уларнинг қай даражада тарқалганлигига эътибор бериш лозим. Агарда таржима амалиёти маълум бир халқ доирасида бўлса, бу хорижий китобхонга тушунарсиз бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда уларга шарҳ бериш зарурати пайдо бўлади. Бобурноманинг немисча талқинидаги бундай сўзларга шарҳ берилмаган.

Кейинги олмонча таржимани Волфганг Штаммлер Швейцариянинг Сюрих шаҳридаги «Манессе» нашриётида 1980 йили чоп эттирган. 1986 йили ЮНЕСКО тавсияси билан бу таржима қайта нашр қилинган. Бироқ бу иккинчи олмонча таржима француз тилидан, французчаси форсий таржимадан ўгирилган. Асардаги воқеалар китобхонга тушунарли бўлиши учун ношир китобга таржимоннинг

сўзбошиси, ўзбек олимаси Сабоҳат Азимжонованинг «Бобур Трансаксонияда», афғон тадқиқотчиси Абдулҳай Ҳабибийнинг «Бобур Афғонистонда» ва «Кобулдаги Бобур боғида тикланган мақбарага ёзилган битиклар» мавзусидаги мақола- маълумотномасини, ҳинд тарихчиси Моҳиббул Ҳасаннинг «Бобур Ҳиндистонда» сарлавҳали кириш сўзларини илова қилган.

2018 йилга келиб, олмониялик Ҳамид Далов асарни Сабоҳат Азимжонованинг қисқартирилган русча таржимаси орқали олмон тилига қайта ўгирган.

Даставвал, шуни айтиш лозимки, асарнинг аслияти тили ва баён услуби Бобур замондошлари, Алишер Навоий тили ва услубига нисбатан биз – ҳозирги ўзбекларга анча яқин экан. Бобур прозаси ва поэзияси синтаксиси ғоят содда ва шаффоф, лексик маънолари тушунарли. Она тилини яхши билган таржимон, деярли қийналмайди.

Бу учала таржима ҳам таржимондан катта машаққат талаб қилгани кўриниб турибди. Мутаржимларнинг асосий диққат-эътибори асар муаллифи ва бош қаҳрамони образини қайта гавдалантиришга қаратилган. Таҳлилда даставвал миллий колоритни акс эттирувчи лисоний бирлик вазифасини ўтовчи реалаялар, яъни хос сўзлар ўгирмаси ўзига эътиборни тортади. Ўз тилида қ ҳарфи бўлса-да бунга монанд ўзбекча жарангдаги қ товуши йўқлигига қарамай, Штаммлер ўзбекона қ, ҳ каби товушли исмларни айнан ўзиникидай қайта тиклаган ҳолда транслитерация қилган, масалан, *Қул Муҳаммад*, *Беҳзад* кабилар. Чунончи, киши номлари имлосида, масалан, аслиятдаги битта сўздан иборат исмлар таржимасида транслитерация қоидаси бузилиши – *Алишербек*, *Умаршайх*, *Маҳмудхон*, *Худойберди*, *Қутлуғ Нигорхоним* каби антропонимлар Штаммлер таржимасида *Али Шир Бег*, *Умар Шейкх*, *Маҳмуд Кҳан*, *Кхудай-Берди*, *Қутлуқ Нигар Кҳаним* каби киши номлари ўгирмасида транслитерацион но-

муқобилликлар кўп учрайди»⁴². Бу каби қусурлар Далов таржимасида аслиятга анча яқинроқ ўгирилган. Масалан, Алишер, Навои (Наваи эмас), Аҳмад каби.

«Бобурнома»нинг русча таржимаси. Бобур ижодининг бебаҳо маҳсули бўлган «Бобурнома» шўролар даврида икки марта рус, икки марта ўзбек тилида тўлиқ нашр этилди. Бу нашрларга ёзилган сўзбоши муаллифлари «Бобурнома»нинг тарих ва бошқа фанлар учун улкан аҳамиятини таъкидлаш билан бирга асарнинг ўзбек бадий адабиётидаги ноёб ёдгорлик эканлигини ҳам кўрсатиб ўтишган.

Рус олимлари «Бобурнома»ни ўрганишида дастлабки даврда, асосан, қўлёзмалар кўчириш, чоп этиш билан чекланган. «Бобурнома»ни таржима қилиш масаласи узоқ вақтгача эътибордан четда қолган. Ниҳоят, XIX асрнинг охирларига келиб, таржимага ҳам киришишган, лекин айрим парчаларнигина ўгирганлар. Жумладан, Н.И.Пантусов «Фарғона» қисмини, В.Вяткин «Самарқанд ва унинг теваарак-атрофлари» қисмини ўгирган. С.Поляков ҳам асардан бир таржима қилган. Поляков таржимасини А.Н.Самойлович «масалага илмий ёндашмагани учун» кескин танқид қилган. Араб тилининг йирик билимдони бўлган Георг-Якоб Керр ўзининг эски ўзбек тилидан билимини такомиллаштириш учун «Бобурнома» қўлёзмасидан нусха кўчира бошлаган ва 1737 йилда ишини тамомлаган. Бу қўлёзма 420 варақдан иборат бўлиб, тарихда «Керр нусхаси» номи билан қолган.

Шарқшунос Н.Ильминский 1857 йилда асарни асл ҳолида Қозон шаҳрида чоп эттирган. XIX аср охирларида «Бобурнома»дан айрим қисмлар И. Пантусов, С. Поляков, В. Вяткин таржимасида рус китобхонларига қисман тақдим этилган бўлса-да, яхлит русча таржимаси амалга оширилмаган эди.

⁴² Раҳимов Х. «Бобурнома»нинг олмонча таржималарига бир назар // «Бобур ва дунё». –Тошкент, 2019, №1. –Б.15.

Бу шарафли ва хайрли иш моҳир таржимон ва олим Михаил Салье томонидан амалга оширилди ва асар 1958 йилда Тошкентда босмадан чиқарилди⁴³. М. Салье таржима устида 10 йилдан ортиқроқ меҳнат қилди, асар тилини чуқур ўрганди, беҳад кўп сонли атамалар, ибора ва номлар транскрипциясини бериш, шунингдек, Бобур қаламининг «мардона услубини» сақлашга муваффақ бўлди. Рус тилида «Бобурнома»ни ўқиган киши аслиятни ўқигандай тўғри ва мукамал тасаввурга эга бўлади. Шунга қарамай, Салье таржимасида бир талай ноаниқликлар мавжуд. «Бобурнома»даги бир қанча номлар нотўғри берилган. Чунончи, Аҳмад Мирзо севгилиси Қутлуқбегим «Катак бегим» бўлиб кетган, «буқаламун», «муча» каби баъзи сўз ва иборалар таржимасиз ва изоҳсиз келтирилгани сабабли рус китобхонига тушунарсиз бўлиб қолган⁴⁴. Шеърий парчалар насрий таржимада берилиб, уларнинг қайси тилда ёзилгани ҳам кўрсатилмаган. М.Салье асарнинг Ҳайдаробод нусхасидан фойдаланганини қайд этган. Бироқ унинг қайта-қайта кирилчадаги ўзбекча «Бобурнома»га мурожаат этгани билиниб қолаверади. Масалан, Порсо Шамсиев ва Содиқ Мирзаевлар нашрга тайёрлаган «Бобурнома»даги минг ўйлуқ карвон воқеаси (мингта қорамол олиб келадиган карвон) русчасига – М.А.Салье таржимасида «караван из тысячи людей»⁴⁵ тарзида хато таржима қилинган. Ш парчадаги яна бир нуқсон М.Сальенинг Ҳайдаробод нусхасидан эмас, Порсо Шамсиев ва Содиқ Мирзаевлар нашрга тайёрлаган «Бобурнома»дан фойдаланганини кўрсатади. «Эҳтиёт» сўзи ушбу ўзбекча нашрда хато – «эҳтиёж» тарзида ўқилган. Русча талқинда ҳам эҳтиёж тарзида таржима

⁴³ Комилов Н. «Бобурнома» таржималари//«Гулистон». –Тошкент, 1977. № 3. –Б.28.

⁴⁴ Комилов Н. «Бобурнома» таржималари//«Гулистон». –Тошкент, 1977. № 3. –Б.28.

⁴⁵ Раҳмонов В. Бобуршунослик: ютуқ ва муаммолар / Хуррият, 21-август, –Тошкент, 2008.

қилинган, аммо «Бобурнома»нинг эски ёзувдаги барча нусхаларида, жумладан, Ҳайдаробод нусхасида ҳам бу сўз «*эхтиёт*» эди... Биргина шу нуқсон туфайли Фарғона вилоятининг ҳукмдори Умаршайх Мирзо савдогарлар молига муҳтож нотавон тарзида талқин қилинган.

Хулоса қилиб айтганда, «Бобурнома» Европа илм аҳлининг доимий диққат марказида бўлиб келган. Бунга сабаб сифатида бир неча омилни келтириш мумкин.

Биринчидан, «Бобурнома» ўша давр сарой муҳити, адабий жараён ҳақида маълумот берувчи энг ишончли манба ҳисобланади, бу ҳақда кўпгина хорижий олимлар ўз асарларида ёзиб қолдирганлар.

Иккинчидан, «Бобурнома» тилининг соддалиги, услубининг равлони, тасвирнинг жонли берилиши барчани мафтун қилиб келган.

Тадқиқотимиз натижасида «Бобурнома»га нафақат инглиз олимлари, балки француз, немис олимлари ҳам жиддий қизиқиш билан муносабатда бўлгани маълум бўлди. Буни таржималар қайта-қайта нашр этилиши ва янги таржималарга эҳтиёж ҳали ҳам мавжудлигидан билиш мумкин.

«Бобурнома»нинг форсча таржимаси. Маълумки, «Бобурнома» энг аввал форс тилига таржима қилинган ва унинг ташаббускори Бобурнинг ўзи бўлиб, у ҳаёт вақтидаёқ ўз асарини форс тилига таржима қилишларини сўраган эди. Унинг орзуси амалга ошиб, Асар Шайх Зайнуддин/Шайх Зайн томонидан форс тилига ўгирилди. Бу «Бобурнома»нинг илк форсий таржимаси эди. Шайх Зайн ўз даврининг ўқимишли, зиёли одамларидан бўлиб, «Вафойй» тахаллуси билан шеърлар ёзганлиги ҳам маълум. Тадқиқотчиларнинг фикрича, таржимада асл нусхадаги «мен» формаси учинчи шахс кўплик олмоши билан алмаштирилган ҳамда асарнинг тил услуби анча ўзгартирилган. Шайх Зайн Бобурнинг мирзаси бўлгани учун, унинг фармонларини ўз тар-

жимасига илова қилган. Бу таржима 932-933/1525-1526/ йиллар орасидаги ўн бир ойлик воқеаларни қараб олади⁴⁶. Унинг учта нусхаси Британия музейида, битта нусхаси Париж Миллий кутубхонасида сақланмоқда⁴⁷.

Иккинчи форсий таржима ташаббускори Бобурнинг чевараси Султон Салим Мирзонинг устози Қутбиддин Муҳаммад Баҳодирхон Бекларбеги ўғли Бехрузхон бўлиб, у асарни ўқиб қаттиқ таъсирланади ва Мирзо Ҳасан Пояндахон Ғазнавийдан таржима қилишини илтимос қилади. Пояндахон тахминан олти йиллик воқеаларни таржима қилиб улгуради, Муҳаммадқули Ҳисорий деган иккинчи таржимон 1586 йилда охирига етказган. Таржимада сўзлар маъносини очишга жиддий эътибор қаратилмаган, натижада матннинг бадийлигига путур етган⁴⁸. Воқеаларда узилишлар жуда кўп ва учрайди. Таржима муқаддимасида Ҳисорий бу асарнинг илк бор Шайх Зайн томонидан таржима қилинганини таъкидлаб ўтади. Ҳозирги кунда Британия музейида, Бодлейн (Англия) кутубхонаси фондида сақланаётган мавжуд нусхалари асарни тўла қамраб олмайди.

«Бобурнома» форс тилига учинчи марта 1589 йили Акбаршоҳ замонида унинг топшириғи билан саройда хизматда бўлган Абдурахимхон Байрамхон – Хони Хонон томонидан таржима қилинган. Бу таржима анча мукамал бўлиб, услуб тарзи жиҳатидан асл нусхага яқин эди. Шунинг учун ҳам асарнинг бу таржимаси «иккинчи оригинал» сифатида тан олинади ва унга кўпроқ эътибор берилади⁴⁹. Агар Шайх Зайн ва Ҳасан Поянда таржималарида расмий ада-

⁴⁶ Мадраимов А. «Бобурнома»нинг форс тилидаги қўлёзмалари. // «Ўзбек тили ва адабиёти» – Тошкент, 1974. № 1. – Б.59.

⁴⁷ Отажонов Н, Ҳошимова Д. «Бобурнома» шарқ элчиси. – Тошкент, 2010. – Б.108.

⁴⁸ Отажонов Н., Ҳошимова Д. «Бобурнома» шарқ элчиси. – Тошкент, 2010. – Б.126.

⁴⁹ Мадраимов А. «Бобурнома»нинг форс тилидаги қўлёзмалари. // «Ўзбек тили ва адабиёти» – Тошкент, 1974. № 1. – Б.59.

бий форсий тил талабларига амал қилинган, Бобурнинг ўзига хос тили бир мунча ўзгартирилиб, мажбур тарихий мемуарлар услубига мослаштирилган бўлса, Абдурахимхон содда, туркона адабий тилнинг хусусиятларини сақлашга интилади. Шунинг учун бўлса керак, «Бобурнома»нинг француз таржимони Паве де Куртейл Абдурахимхон иши ҳақида бундай ёзган эди: «Форс тилига қилинган таржима кўпинча китобхонга катта қийинчилик туғдиради. Унинг услуби, айниқса, туркий сўзларнинг кўплиги, гоҳида тўлиғича келтирилган туркий шеърлар форс китобхонини қийин аҳволга солиб қўяди»⁵⁰. Аслини олганда, таржимон талай терминлар, ҳарбий сўзларни асл туркча ҳолида беришга мажбур бўлган эди, негаки «Бобурнома» даги кўпгина сўзлар, иборалар, истилоҳларнинг соф форсий муқобилини топиш мушкулдир.

Абдурахимхон таржимаси асарнинг Шарқда кенг тарқалишига йўл очди ва Европа шарқшуносларининг диққатини жалб этди. Мазкур таржиманинг чиройли миниатюралар билан безатилган нусхалари Лондон, Париж, Ленинград, Калькутта кутубхоналарида сақланмоқда. Манбаларда унинг 32 та қўлёзма нусхаси борлиги айтилади⁵¹. Таржима кўп нусхада кўчирилиб, «Воқеоти Бобурий», «Тарихи Бобуршоҳий» номлари остида Шарқ мамлакатларига кенг ёйилган. Абдурахимхон таржимада Бобурнинг ўзига хос баён тарзини бера олган, асар форс адабиёти ва тарихчилигида улкан янгилик сифатида қабул қилинган. Қамраб олинган тарихий воқеаларнинг рўй-рост кўрсатилиши, илмий фактларга бойлиги билангина эмас, балки равон услуби, содда ва жозибадорлиги билан ҳам Бобур асари ўзидан кейин яратилган тарихий мемуарларга кучли таъ-

⁵⁰ Комилов Н.. «Бобурнома» таржималари //«Гулистон». 1977. – Тошкент, № 3.-Б.28.

⁵¹ Мадраимов А. «Бобурнома»нинг форс тилидаги қўлёзмалари. //»Ўзбек тили ва адабиёти» 1974. № 1. –Б.58-62.

сир кўрсатади. Чунончи, Гулбаданбегимнинг «Ху-моюннома» ва Низомиддин Ҳиравийнинг «Табақоти Акбаршоҳий» каби китобларида буни яққол ҳис этиш мумкин.

«Бобурнома» қўлёзмаларининг чиройли расмлар билан безатилиши ҳам таржиманинг шуҳрат қозонишига сабаб бўлган. Гап шундаки, шоҳ Акбар тасвирий санъатнинг пешқадам ҳомийси эди. Унинг саройида 104 нафар рассом доимий иш олиб борган. Таржимон Абдурахимхоннинг ўзи ҳам расм чизиш билан шуғулланган. Акбар саройида ўнлаб китобларга расмлар чизилган. «Бобурнома»нинг форсий нусхаларига ишланган миниатюралар Шарқ рассомлик санъатининг ажойиб намуналари ҳисобланади.

Абдурахимхон таржимаси Британия музейида ва Москвадаги Шарқ қўлёзмалари фондида сақланади. Фотонусхаси Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейида ҳам бор⁵². Инглиз шарқшуноси Л.Кинг берган маълумотга қараганда, «Бобурнома» ўз асрида яна икки марта – Муҳаммадқули ва Зайниддин Хавофий томонидан форс тилига таржима қилинган. Бироқ бу таржима қўлёзмаларининг қаерда сақланишини олим айтмайди⁵³. «Бобурнома» юзасидан тадқиқот олиб борган олимларимизнинг таъкидлашларига кўра жаҳон қўлёзма фондларида асарнинг форс-тожик тилидаги 68 та қўлёзма нусхалари мавжуд⁵⁴.

«Бобурнома»нинг японча таржимаси. «Бобурнома»нинг илк нодир қўлёзмалари мавжуд бўлишига қарамай, сўнгги вақтгача асарнинг илмий-танқидий матни яратилмаган эди. Ниҳоят, 1995 йилда япониялик олим, бобуршунос Эйжи Мано қарийб ўттиз йиллик изланишлари натижасида асарнинг

⁵² Тешабоева З. «Бобурнома»даги фразеологик бирликларнинг инглизча таржималари қиёсий таҳлили. –Тошкент, 2018. –Б.14.

⁵³ Комилов Н. «Бобурнома» таржималари. //«Гулистон» –Тошкент, 1977. № 3. –Б.28.

⁵⁴ Мадраимов А.«Бобурнома»нинг форс тилидаги қўлёзмалари. //«Ўзбек тили ва адабиёти» –Тошкент, 1974. № 1. –Б.62.

илмий-танқидий матнини яратди⁵⁵. 1996 йилда шу нашрнинг давоми сифатида мукамал «Кўрсаткичлар» нашр этилди. Мазкур асарларини чоп этиришдан аввал, 1983-84-йилларда Э.Мано «Бобурнома»нинг «Фарғона» ва «Кобул» қисмларини ҳам япон тилига таржима қилган эди. Эйжи Манонинг ижодий меҳнати «илмий жасорат» деб баҳоланди⁵⁶. Эйжи Мано яратган матн «Бобурнома»нинг янги ва аслиятга янада яқинроқ таржималарининг яратилишида асосий манба ҳисобланади. Шу билан бир қаторда асар бўйича олиб борилаётган тадқиқотлар учун муҳим объект бўлиб қолади.

«Бобурнома»нинг ҳиндча таржимаси. «Бобурнома»нинг ҳиндча таржимаси таниқли ҳинд таржимони Йугжит Навалпурий томонидан 1974 йилда амалга оширилган. Ушбу таржиманинг ўзига хос жиҳати шундаки, бошқа таржималардан фарқли ўлароқ унда изоҳлар жуда кўп, бу эса ўқувчига аниқроқ маълумот беришга, асарнинг конкретлигини таъминлашга хизмат қилади. Ҳиндча таржима ҳажми 521 бет, шундан 182 бети изоҳлар бўлиб, улар 2600 тадан кўпроқ. Изоҳларнинг ҳажми турлича, бир-иккита сўз, ибора, гапдан тортиб, бир-икки саҳифалик изоҳларгача мавжуд. Бу изоҳлар матн, баён қилинаётган воқеа-ҳодисаларни тўлиқроқ, чуқурроқ тушунишга ёрдам беради, умуман, китобхон маълумотини кенгайтиради. Ушбу таржима ютуқлари билан бирга бир қатор камчиликлари ҳам мавжуд. Баъзи сўз ва иборалар нотўғри таржима қилинган, сўзлар имлосида ҳам қатор хатоликлар учрайди. Масалан, Турди бек-Тарди бек, Эшик оға- Ишик оға, Ҳири-Ҳари, Биноий-Баной тарзида⁵⁷ нотўғри ўқилган.

⁵⁵ Хошимова Д. «Бобурнома» асарининг танқидий матнини яратиш муаммолари. Филол.фан.ном.... дисс. автореф. –Тошкент, 2006.

⁵⁶ Абдуғафуров А., Ўринбоев А., Япон олимнинг илмий жасорати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати . – Тошкент, 1996. 15- март. –Б. 2.

⁵⁷ Иброҳимов А. «Бобурнома»да ҳиндча сўзлар тадқиқи. Филол.фан. даражасини олиш учун дисс. –Тошкент, 2011. – Б.27.

«Бобурнома»нинг урдуча таржималари.
«Бобурнома»нинг урду тилига қилинган иккита тўлиқ таржимаси бизга маълум. Баъзи манбаларда бу икки таржимадан бошқа яна тўлиқ бўлмаган таржималар мавжуд, дейилади, аммо бирорта манбада улар ҳақида етарлича маълумот учрамайди.

Урду тилидаги илк таржима 1962 йилда Мирзо Насируддин Ҳайдар Кўрагоний⁵⁸ томонидан амалга оширилган. Таржимон асар сўзбошисида таржима жараёнида туркий асл матн ва Лейден-Эрскин таржималарини ўқиб чиқиб, улардан қиёсий фойдаланганини, шунинг учун ҳам асарда бирорта камчилик йўқлигини, шу боисдан бу таржима асл матн ўрнини боса оладиган даражада пухта иш эканлигини таъкидлаб ўтади. Аммо олим Муҳаммад Собир таржиманинг муаллиф айтганичалик пухта эмаслигини, хато ва камчиликлар талайгина эканлигини, фақат дастлабки урдуча таржима сифатида аҳамиятли бўлиши мумкинлиги ҳақида ёзади⁵⁹.

Мирзо Насируддин Ҳайдар Кўрагоний таржимасида «Бобурнома»нинг асл нусхасидан фарқли равишда ҳар бир бўлимга сарлавҳалар қўйилган, уларнинг умумий сони 380дан зиёд. Муаллиф тушунарсиз сўзларга изоҳлар беради, бундай изоҳлар талайгина. Бундан ташқари таржимада сўзлар имлосига жиддий эътибор қаратилган. Аммо баъзи жой номлари ва исмларнинг хато ёзилган ўринлари ҳам учрайди.

Иккинчи урдуча таржима 1991 йилда Мирзо Муҳаммад Шерозийнинг форсча нашридан таржима қилинган бўлиб, унда кўплаб хато ва камчиликлар кўзга ташланади. Бошқа таржималарда кузатилганидек, ушбу асарда ҳам бўлимларга сарлавҳалар қўйилган, аммо сарлавҳалар баъзан Бобур тилидан, баъзан 3-шахс номидан ёзилган бўлиб ҳар хиллик

⁵⁸ Мирзо Насируддин Ҳайдар Кўрагоний Бобурнинг авлоди бўлган.

⁵⁹ Иброҳимов А. «Бобурнома»да ҳиндча сўзлар тадқиқи. Филол.фан. даражасини олиш учун дисс. –Тошкент, 2011. –Б.25.

кузатилади. Шунингдек, баъзи сўз ва атамалар им-лосида ҳам ҳар хилликлар учрайди⁶⁰.

Юқоридаги камчиликларга қарамасдан, асарнинг тили содда ва равон. С.Азимжонова ҳар икки урдуча таржимага ҳам юқори баҳо беради⁶¹, чунончи улар «Бобурнома»нинг оммалашувига хизмат қилиши билан ҳам қадрли.

Ўзбек насрининг XVI асрдаги бетакрор намунаси бўлган «Бобурнома» кўплаб соҳаларга доир билимларни қамраб олади. Унда муаллиф ўз кўзи билан кўрган, эшитган реал воқеа ва ҳодисаларни ишончли манбаларга асосланган ҳолда келтирган. Бу ҳақда Бобур мирзонинг ўзи бундай дейди: «Бу битилганлардин ғараз шикоят эмас, рост ҳикоят-турким, битибтурмен. Бу мастур бўлгонлардин мақсад ўзнинг таърифи эмас, баёни воқеи бу эдиким, таҳрир этибтурмен. Чун бу тарихда андоқ илтизом қилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилғай ва ҳар ишнинг баёни воқеини таҳрир этилган»⁶².

«Бобурнома»даги маълумотлар шу қадар ишончлики, ундан кейин яратилган машҳур «Ҳафт иқлим» ва Равзату-л-жаннат»даги бутун-бутун боблар (масалан, Қобул ва Қандаҳорга бағишланган) «Бобурнома»га тўлиқ мос келади, яъни ундан олинганлиги аниқ. Мирзо Бобур келтирган маълумотларнинг аниқ ва ишончлилигини XX аср бошида Афғонистон ҳақида тадқиқот олиб борган рус олимларининг ахборотлари ҳам тасдиқлайди.

⁶⁰ Иброҳимов А. «Бобурнома»да хиндча сўзлар тадқиқи. Филол.фан. даражасини олиш учун дисс. –Тошкент, 2011. –Б.27.

⁶¹ Азимджанова С.А. Государство Бабур в Кабуле и Индии. Автореф. дисс. ...док.филол. наук. –Тошкент, 1969. С.12-13.

⁶² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома» / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент, 2002. –Б.29.

2 §. «Бобурнома»нинг Осиё тиллардаги таржималарида паремияларнинг акс этиши

Аввал ҳам таъкидлаганимиздек, «Бобурнома»нинг таржималари ҳақида яхлит, мукамал тадқиқот олиб борилмаган. Аммо бир неча тадқиқот ишларида айрим маълумотлар учрайди. Ўзга тилларга қилинган таржималарнинг савиясини аниқлаш, уларни ўзаро қиёслаб ўрганиш орқали асарнинг илмий қимматини белгилаш ўзбек халқининг жаҳондаги бошқа халқлар билан адабий-маданий алоқаларини ўрганиш нуқтайи назаридан ҳам муҳимдир. Зеро, «Бобурнома» дунё шарқшунослари яқдиллик билан қайд этганларидек, инсоният маданиятига қўшилган катта улуш ҳисобланади.

«Бобурнома»нинг озарбайжонча таржимаси. «Бобурнома»нинг озарбайжон тилида иккита таржимаси мавжуд бўлиб, Рамиз Аскер томонидан қилинган таржима Бокуда икки марта нашр этилган. Ушбу таржимада (2011) «Бобурнома»нинг туркча (Р.Р.Арат), русча (М.Салье) ва ўзбекча (Порсо Шамсиев) нашрларидан фойдаланилган. Таржиманинг кириш қисмида муаллиф Бобур мирзонинг шахсияти, ҳаёти ва ижоди ҳақида батафсил тўхталади. *Babur hər şey haqqında obyektiv və dəqiq yazmışdır. Müasiri olduğu və ya özündən əvvəl yaşamış hökmdarlar, onların nəşəbi, həyatı, xasiyyəti, savaşları və meydan müharibələri, adbaad göstərməklə arvadları və cariyələri, oğulları və qızları, əmirləri və bəyləri, saraylarında yaşayan alimlər, şairlər, rəssamlar, müsiqçilər, xəttatlar və başqa sənətkarlar haqqında geniş və maraqlı məlumatlar vermişdir. Gəzib gördüyü yerlərdəki tarixi abidələr, ayrı-ayrı xalqlara, tayfa və qəbilələrə xas olan etnoqrafik özəlliklər, adət-ənənələr, yeməklər, geyimlər onun nəzərindən yayınmamışdır. Babur təbiətin gözəlliklərini, fərqli coğrafi ərazilərdə bitən ağac və gülləri, meyvə və bitkiləri, heyvanları, quşları, baliqları da eyni həssaslıq və*

*diqqatla tasvir etmişdir*⁶³. – Бобур ҳамма нарса ҳақида объектив ва холис ёзган. Ўзига замондош ва ўзидан аввал яшаб ўтган ҳукмдорлар, уларнинг авлодлари, ҳаёти, феъл-атвори, жанглари ва масофавий урушлари, хотинлари ва канизақлари, ўғил-қизлари, амирлари ва беклари, саройида яшаган олимлар, шоирлар, рассомлар, мусиқачилар, ҳаттотлар ва бошқа санъаткорларни номма-ном санаб ўтган ва улар ҳақида кенг ва қизиқарли маълумотлар берган. У борган жойларидаги тарихий обидалар, турли халқлар, қабилалар ва уруғларнинг этнография хусусиятлари, урф-одатлар, кийим ва емакларнинг эътиборидан четда қолмаган. Бобур табиатнинг гўзалликларини, турли жўғрофий ҳудудларда ўсадиган дарахт ва гулларни, мева ва ўсимликлар, ҳайвонлар, қушлар, балиқларни ҳам айни ҳассослик ва эътибор билан тасвирлаган (таржима бизники – Д.М.).

Таржимада ҳар бир шахс, ҳар бир жой ёки муҳим тарихий воқеалар алоҳида сарлавҳалар билан ажратиб берилган. Асар шу қадар кичик таснифларга бўлинганки, баъзи сарлавҳа остидаги воқеалар бир бетгаям бормаиди⁶⁴. Масалан, «Султон Маҳмуд мирзонинг Самарқанд тахтига чиқмоғи» (40-б) ёки «Бойсунқур мирзонинг Самарқанд тахтига чиқмоғи» (47-б) бўлимлари ярим бетдан, «Бойсунқур мирзонинг Хисравшоҳ тарафиндан ўлдирилмоғи» (85-б) бўлими 7 қатордан иборат. Сарлавҳаларнинг умумий миқдори 153 та.

Таржима ўзбекча ва туркча матнга асосланганлиги учун воқеалар изчил ёритилган, тушиб қолган ёки берилмай ўтиб кетилган ҳолатлар йўқ. Аммо асарнинг сўнгги 936-йил воқеалари⁶⁵ 935-йил воқе-

⁶³ Zahiriddin Muhammad Babur. Baburnama. Çeviren Ramiz Askar. 2-naşr. – Baki, 2011. – Б 17.

⁶⁴ Zahiriddin Muhammad Babur. Baburnama. Çeviren Ramiz Askar. 2-naşr. – Baki, 2011.

⁶⁵ 936-йил туркча матнда 5 қатор билан тугаган, ўзбекча матнда эса кўлёмзада тугаган ўрни кўрсатилиб, бошқа манбалар асосида тўлдирилган.

аларига қўшиб юборилиб, шу билан яқунланган. Таржиманинг умумий ҳажми 424 бетни ташкил қилади.

Таржимада мақол ва маталлар матн ичида асл манбадагидек ёзилган, ҳаволада ҳозирги озарбайжончада қанақа маъно англатиши берилган. Масалан: «*Deh kosa və dəgəxtan kosa*» mäsəlini, deyəsən, *Axsi üçün söyləmişlər*⁶⁶. («Дех кужо ва дарахтон кужо» масалини Ахси учун айтилганга ўхшайди. – таржима бизники- Д.М.) матн тагидаги изоҳда эса *Kənd harada, ağaclar harada* (қишлоқ қаерда, дарахтлар қаерда, - таржима бизники-Д.М.) деб изоҳ берилган. Мисоллар:

Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтанд (б.142.) – *Həkimlər adın yad edilməsini ikinci ömür saymışlar*.(б.199); тенг бўлмагунча тўш бўлмас (б.115.) – *dəng olmayan tuş olmaz* (б.155); Ким ўлар ҳолатга етса, ул билур жон қадрини (б.218.) – *Kim ölər həlakətə yetsə, ol bilir can qədrini* (б.321); Агар сад солмони ва-р яке рўз, Бибояд рафт аз ин кохи дилафрўз (б.99.) – *İstər yüz il, istər bir gün qal, Bu könül aydınladan köşkü tərک edəcəksən* (133); Не бормоққа ере муқаррар, Не турмоққа юрте муайян (б.160.) – *Nə getmək üçün qərar verilmiş bir yer, nə də durmaq üçün müəyyən bir yurd vardı*(229).

«Бобурнома»ниг озарбайжонча таржимаси изоҳларга бой, уларнинг асосий қисми сатр остида берилган, диққатга сазовор жойи шундаки, изоҳларда туркча, русча ва ўзбекча нашрлар ўртасидаги фарқлар очиб берилган. Асар сўнггида тушунарсиз сўз ва ибораларга таъриф берилган.

Бу ҳақда таржимоннинг ўзи шундай ёзади: *Bu qeydlər və izahlar «Baburnamə»nin türkcə, özbəkçə və rusca nəşrlərində verilən izahlar və bəzi məlumat-soraq mənbələri əsasında tərtib edilmişdir. Biz tərcümə boyu mətnəlti haşiyədə bəzi terminlərin mənası açıqlamış,*

⁶⁶Zahiriddin Muhammad Babur. Baburnama. Çeviren Ramiz Askar. 2-nəşr. – Bakı, 2011. – Б.23.

*şəxslər, coğrafi məntəqələr və s. haqqında kiçik bilgiler vermişdik. ...Ona görə də burada bəzi ifadə və terminlərin geniş şəkildə açıqlanmasını münasib gördük*⁶⁷. (Бу қайдлар ва изоҳлар «Бобурнома»нинг туркча, ўзбекча ва русча нашрларида берилган изоҳлар ва баъзи маълумот-сўроқ манбалари асосида тузилган. Биз таржима мобайнида матн ости ҳошияда баъзи терминларнинг маъносини изоҳлаган, шахслар, географик худудлар ва бошқалар ҳақида бироз тушунча берган эдик. ...Шунга кўра, бу ерда баъзи ифода ва терминларни кенг шаклда изоҳлашни маъқул кўрдик. Таржима бизники-Д.М.)

«Бобурнома»нинг қозоқча таржимаси. «Бобурнома» қозоқ тилига Байузақ Қожабекулы томонидан 1990 йилда «Бабырнама» номи билан таржима қилинади. Бу таржима ўзбекча танқидий матн ва русча таржима асосида қисқартирилган ҳолда босилган. Кейинги 1993 йилда тўлиқ таржима шаклида нашр этилган, аммо исм кўрсаткичлари ва географик номлар харитаси тушириб қолдирилган. Таржиманинг кириш қисмида муаллиф Бобур ва унинг ҳаёти, «Бобурнома»нинг бадиияти ва таркибий қисмлари ҳақида батафсил маълумот беради.

Қозоқча таржимада воқеалар жуда кичик-кичик мавзуларга бўлиниб берилган. «Бобурнома»даги афоризмлар, ғазаллардан парчаларни Оразақын Асқар қозоқчага таржима қилган. Нашрни кузатиш мобайнида паремияларнинг ўгирилишидаги ўзига хосликни аниқладик. Муаллиф мақолларни сўзма-сўз ўгирмайди, ҳозирги қозоқчада мавжуд бўлган эквивалентини қўллаш йўлидан боради. Масалан, Ғофил аз инжо ронда ва аз онжо монда (Ғофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган) матали (б.64.) шундай ўгирилган: Тоқал ешкі қудайдан муйіз сураймын деп, қулағынан айрылыпты (б. 77.). Ёки, «Инонмағил дўстунгға, сомон тиқар пўстунгға»

⁶⁷ Zahiriddin Muhammad Babur. Baburnama. Çeviren Ramiz Askar. 2-naşr. – Bakı, 2011. – Б.19.

мақоли (б.76.) «Жау жоқ деме, жар астында» (б.99.) деб таржима қилинган.

Эътибор берсак, иккинчи мақолнинг муқобили айнан Бобур айтмоқчи бўлган фикрни ифодаламаган. Чунки Бобур дўстининг хоинлигини таъкидламоқчи, қозоқчада эса атрофнинг хатарларга тўла эканлигига урғу қаратилган. Ҳолбуки, таржимон аслиятда берилган мақолларнинг таржима тилида мавжуд муқобилларини излаши, уларни саралаш ҳамда муқобили мавжуд бўлмаганларини эса қисқа ва лўнда изоҳлар орқали ифодалаш лозим⁶⁸.

Мисоллар:

Қопудағини қопмаса, қариғунча қайғурур (б.74) – Өз аяғымен келіп, қолымызға түскелі тұрған жау еш шығынсыз, жылыстап кетті.(95), Корқоро бавақт бояд жуст, Кори бевақт суст бошад суст (б.74) – Дер кезінде біткен іс пайдалысы, Күні өткен соң болмайды жай-мәнісі (95), Узраш батар аз гуноҳ (б.78) – Оның ақталғаны қылмыстан да жаман (102), Лаззати май маст донад, хушёрон чи ҳаз (б.108.) – Мас біледі шараптың тәтті дәмін, Татпағанды демейді ол шат қыламын емес жаман егер.

Кўринадики, таржимон мақолларни таржима қилиш жараёнида ўз тилида мавжуд бўлган эквивалентини қўллаш методидан фойдаланган, бироқ танланган бу метод ўзини у қадар оқламаган. Бунинг оқибатида, «Бобурнома»нинг асл ифода услуби бузилган, тасвирийлик акс этмаган. Бу ҳолатни гап тузилишларининг ўзгартирилганлигида ҳам кўриш мумкин.

⁶⁸ Ширинова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадий таржимада қайта яратилиши. Фил. фан. бўйича докторлик (DSc) дисс. автореферати. –Тошкент, 2017. –Б.16.

3 §. «Бобурнома»нинг туркча таржимаси тавсифи ва асар матнидаги паремияларнинг статистик таҳлили

«Бобурнома» турк тилига Р.Р.Арат томонидан таржима қилинган⁶⁹. «Қутадғу билиг» ҳамда «Ҳибат ул-ҳақойиқ» каби асарлар таржимони бўлган Р.Р.Аратнинг тарих соҳасига оид энг қимматли иши «Бобурнома» таржимаси ва ушбу асарга ёзилган икки юз саҳифага яқин маълумотларидир⁷⁰.

Йирик матншунос олим Р. Р. Арат асарни «Вақое» (Бобур хотироти) номи билан 1943-1946 йилларда икки жилд ҳолида нашр эттирган. Р. Р. Арат таржиманинг сўз боши қисмида шундай ёзади: «Тилимизга таржима қилинаётган ушбу асарда буюк турк подшосининг ҳаёти батафсил тасвирланган, унинг шахсий ҳис-туйғулари ҳар қандай муболаға ва пардалашлардан холи. У ўз замондошларининг қиёфалари, урф-одатлари ва интилишларини, хатти-ҳаракатларини ойнадек равшан тасвирлайди. Унинг услуби оддий ва мардона, жонли ва образли. Шу жиҳатдан бу асар Осиёда ягона, чинакам тарихий тасвир намунасидир»⁷¹. Бу сатрлар Р. Р. Аратнинг Бобурга бўлган юксак ҳурматини намоён этади.

«Бобурнома»нинг туркча таржимасининг тартиби шундай: 1-жилд. Сўз боши (01-021), икки қисмдан иборат тарихий маълумотлар (023-0138), таржимон ўнгсўзи (0139-0143) Вақойиъ. I биринчи бўлим – Фарғона воқеалари (1-128). Илова: Амир Темур шажараси (Мироншоҳ – Султон Маҳмуд –Абу Саид –Умаршайх – Бобуршоҳ тарзида) ва Чингизхон шажараси (Бобурнинг она аждодлари шажара-

⁶⁹ Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, Vekayi (Babür'un Hatirati), – Ankara, 1943,1946.

⁷⁰ Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, Vekayi (Babür'un Hatirati), – Ankara, 1943,1946.

⁷¹ Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, Vekayi (Babür'un Hatirati), – Ankara, 1987. 018-6.

си) ҳар иккала сулоланинг схемаси. Иккала сулола Бобуршоҳ шахсида туташади.

2-жилд. Бобурнинг Топқопу саройи музейидаги миниатюраси. II бўлим. Кобул воқеалари (129-284). III бўлим. Ҳиндистон воқеалари (285-432) IV бўлим. Иловалар: шахс ва жой номлари кўрсаткичи (437-570), Бобур қўллаган истилоҳ ва таъбирларнинг алифбо тартибидаги луғати (571-669), Бобуршоҳ келтирган туркча, форсча ва арабча шеърӣ парчаларнинг асардаги бет кўрсаткичлари (671-672), Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари (Бобур қадами етган жойлар) харитаси (673-675)⁷².

Р.Р.Арат «Бобурнома»нинг илмий нашрини яратишда асарнинг 1857 йилда Н.Ильминский томонидан эълон қилинган Қозон босмаси (Кир қўлёзмаси) ҳамда 1905 йилда А. Бевериж томонидан эълон қилинган Лондон нашри (Ҳайдаробод қўлёзмаси)дан фойдаланади.

Туркча матнга профессор Ҳ. Бойир сўз боши (01-021-бетлар) ёзган. Унда «Бобурнома»нинг ўрганилиши, таржималари тўғрисида мухтасар маълумот беради. Олим сўз бошида, шунингдек, асар номланиши хусусида ҳам баҳс юритади ва асарни Векауӣ (Вақойӣ) деб номлаш керак дейди. Ҳикмат Бойир ўз фикрини қуйидагича далиллайди:

1. Бобур асарнинг икки ўрнида «Вақойӣ» сўзини қўллайди.

2. Бобурнинг холаваччаси – Мирзо Маҳмуд Ҳайдар «Тарихи Рашидий» асарида «Унинг бир «Вақойӣ» яъни «Тарихи турк»и бор» дейди.

3. Бобурнинг қизи Гулбаданбегим «Хумоюннома»нинг илк саҳифаларида «Гарчи подшо отамнинг воқеаномасида бу сўзлар келтирилган бўлса ҳам...» дейди;

⁷² Ҳайитов Ш. «Бобур ижодининг хорижда ўрганилиши (ўзбекча-туркча манбалар қиёсий таҳлили). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. –Тошкент, 2018. – Б. 60.

4. Бобурнинг набираси Акбаршоҳнинг тарихчиси Абулфазл Аллома «Акбарнома»да Бобур хотираларини «Воқиёти Бобурий» деб номлаган.

«Бобурнома» Мовароуннахр, Хуросон, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистонда кечган воқеаларнинг қомуси бўлиши билан бирга, ҳижрий қамарий йил ҳисобида 37 йилу 7 ой ичида содир бўлган ҳодисалардан 18 йилу 6 ой давомидаги воқеалар баёни акс этган бўлиб, қолган 19 йил воқеалар асарда йўқ. Қарийб яна бир «Бобурнома» ҳажмига яқин бўлган қисми ёзилмаган ёки бизгача етиб келмаган.

«Бобурнома» туркча таржимасининг диққатга сазовор бўлган жиҳатлардан бири киши исмлари, жўғрофий номлар кўрсаткичи А. С. Бевериж нашрига кўра яхшиланганлигида кўринади. Турк олимнинг таржимада матн кўрсаткичларини тузиш маҳорати кейинчалик матншунос олимларимизнинг бир қанча ишларида қўл келди. Хусусан, асарнинг тўла ўзбекча нашрлари (1948-1949, 1960, 2002) вужудга келишида турк олимлари тажрибасидан фойдаланилди.

Таржимада, шунингдек, мукамал луғат, қисқа изоҳ ҳамда Бобур шажараси схемаси ўзига хос тарзда акс эттирилди. Аммо олиб борилган қиёсий тадқиқотимиз асарнинг туркча матнида қатор камчиликлар борлигини ҳам кўрсатди. Профессор Ҳ.Болтабоев таржиманинг баъзи камчиликлари ҳақида шундай ёзади: «...асарнинг Ҳайдаробод нусхасида 936 (1529) йил воқеалари тўла эмас, таржимон бу ўринда Қозон нусхасидаги воқеалар тасвири билан тўлдирган, бироқ боб матни тўла эмас. Нашрлардаги бу хатоликни Порсо Шамсиев 1960 йилги нашрда «Бобурнома»нинг бошқа тиллардаги (хусусан, форс тилидаги) таржималари асосида тўлдирган. Ўзбекча нашрга П. Шамсиев томонидан илова қилинган «Бобур қўл остига кирган жойлар даромадининг ҳисоби ва Бобуршоҳ фармони» туркча нашрга кирмай қолиб кетган»⁷³.

⁷³ Ҳайитов Ш. «Бобур ижодининг хорижда ўрганилиши (ўзбекча-туркча манбалар қиёсий таҳлили). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2018. – Б. 73.

Дарҳақиқат, таъкидланганидек, туркча нашрда кўплаб хатолар мавжуд. Масалан, киши исмлари, жўғрофий номлар кўрсаткичи, айниқса, Бобур мирзонинг фармонлари тўлалигича келтирилмаган. Матнда кўплаб узилишлар бор. Жумладан, бошқа кўплаб таржималарда бўлгани каби, «Бобурнома»нинг туркча матнида ҳам 914(1509) йил воқеалари тамомланмай қолган. Шундан кейинги 10-11 йиллик воқеалар ҳам йўқ.

Таржимада 233а саҳифадаги «*Ушбу кун менинг яхши шахбозим йўқолди*» жумласи ўрин олмаган. Р.Арат томонидан тайёрланган матнда «*Turna ve kekligi fevkelade iyi tutardi* – (Шунқорим) турна ва какликни яхши тутарди» тарзида берилса (s.261), «Бобурнома»нинг С.Ҳасанов тайёрлаган матнида «*Шахбозим турнани ва лаклакни яхши тутар эди*» дейилади (б.171.). Каклик ва лаклак (лайлак) бошқа-бошқа қушлар. Биламизки, каклик овланган, бу ҳақда кўпгина манбаларда ёзиб қолдирилган. Лекин лайлакни овлаш ҳақидаги маълумотларни учратмаймиз. Бундан шу нарса маълум бўладики, табдил ва таржимадаги нуқсонлар нафақат мазмунга, мантиқнинг бузилишига, маданият, маданий муносабатлар ҳақида нотўғри хулосага ҳам олиб келади. Аммо бу ўринда туркча таржимада ўзбекча матндаги нуқсон тўғирланганлигини кўриш мумкин.

С. Ҳасанов тайёрлаган матндан «Бобурнома»нинг 935 йил воқеаларини ўқиймиз: «Тонгласа одина куни Муҳаммад бахши ва баъзилар келиб, мулозамат қилдилар. Номози пешинга ёвуқ Жуунундин ўтиб, Хожа Абдулҳаққа мулозамат қилиб, қалъа бориб, амма бегимларни кўрдим» (б.261).

Асарнинг туркча матнида «Номози пешинга ёвуқ» сўзлари учрамайди. Қолаверса, матнда «*Hoca Abdülhak'a mülazemet ettikten sonra kaleye gidip halalarımı gördüm*» жумласи *Hoca Abdülhak a mülazemet ettikten sonra kaleye gidip halalarımı gördüm* (s.429). Бу ўринда таржимада давр муҳити

ёритилмай қолган, яъни «бегим» сўзи тушиб қолиб, таржимадаги миллий колоритга путур етган. Бу икки миллат орасида лингвокультурологик ўзига хосликлар борлигини кўрсатади.

«Бобурнома»нинг деярли барча илмий нашрлари асосида Қозон ва Лондон нашрлари туради. Шу жумладан, Р. Р. Арат томонидан қилинган таржима ҳам айнан шулар асосида яратилган. Бу ерда энг катта нуқсон иккала асос нашр ҳам араб алифбосида ёзилмаганлигида намоён бўлади⁷⁴. Бироқ Р. Р. Арат асардаги ҳар бир сўз ва иборани таржима қилишга ниҳоятда эҳтиёткорона ёндашади. Сўзнинг маъно чегарасидан чиқмаслигини таъминлашга ҳаракат қилади: «...ушбу навоҳида эканда бизнинг черик бориб, Ўғрай ва Даҳонадин ошлиқ келтурдилар»⁷⁵ жумлалари «*Bu civarda iken askerlerimiz Güri ve Dehane taraflarına gidib erzak getirdiler*» тарзида келади. Матннинг ўзбекча нашрида Ўғрай ва Даҳона деб келтирилса, туркча матнда бу сўз «Гури» яъни, Қоҳмирнинг шимолий шарқида жойлашган манзил, «Даҳона» эса Балхнинг жанубида жойлашган жой номи сифатида кўрсатилади. Бу маълумотларни китобхон тушунчасига етказиш, табиийки, таржимоннинг бутун диққат ва билими билан ўлчанади. Ана шунинг учун ҳам бадиий таржиманинг асосий шартларидан бўлган ҳар бир сўзнинг маъносини тўғри акс эттириш, асл нусханинг нозик индивидуал услуб хусусиятларини бутун мукамаллиги билан сақлаб қолиш таржима назариясида муҳим ўрин тутаяди.

Таржимашунос олим Ғ. Саломов таржима жараёни уч босқичдан иборат эканлигини таъкидлайди⁷⁶.
Булар қуйидагилар:

⁷⁴ Ҳайитов Ш. «Бобур ижодининг хорижда ўрганилиши (ўзбекча-туркча манбалар қиёсий таҳлили). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2018. – Б.82.

⁷⁵ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома». Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент, 2002. – Б.141.

⁷⁶ Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 1983, – Б. 66.

1. Асл нуххани идрок этишда матн сўзма-сўз идрок этилади. Мазкур босқичда таржимон олдида баъзи бир қийинчиликлар туради. Буларга матнни нотўғри ўзлаштириш, яқин тилларда сохта эквивалентлар домига тушиб қолиш, матнда ишлатилган (масалан, «ўйлук» сўзига ўхшаган, –таъкид бизники – Д.М.) баъзи хос сўзларнинг маъносига тушунмаслик кабилар киради. Р. Р. Арат таржимасини Ғ. Саломов айтиб ўтган таржима жараёнининг биринчи босқичи асосида таҳлил қилсак, айрим сўзлар таржимасидаги қусурларни ҳисобга олмасак, бу ҳолатлар ижобий ҳал этилганига амин бўламиз.

2. Иккинчи босқичда таржимон муаллиф томонидан ишлатилган услубий омилларга эътибор қилиши назарда тутилади. «Бобурнома»нинг туркча матнига эътибор қаратадиган бўлсак, Р. Р. Арат асарда муаллиф қўллаган айрим сўзларга қўшимча изоҳ келтиради. Масалан, киши номлари, жой, ҳайвонот ва ўсимликлар номини таржима охирида бирма-бир интерпретациялаштиради (изоҳлайди, шарҳлайди, талқин қилади). Асардан ўрин олган хос сўзлар изоҳини агарда саҳифалар кесимида айтадиган бўлсак, 235 бетни қамраб олади. Демак, бу босқичдан ҳам таржимон ўринли фойдаланади.

3. Таржимон муаллиф томонидан яратилган бадий воқеликни тўлалигича идрок этиши керак. Агар таржимон ҳақиқий санъаткор бўлса, асарда иштирок этувчиларнинг ўзига хос характер хусусиятларини, тилини тўлалигича идрок этиб, кенг мушоҳада юритади. Р. Р. Арат «Бобурнома»ни таржима қилар экан, уни аввал чуқур идрок этиш долзарб аҳамият касб этишини таъкидлайди. Ўзи ҳам аввал асарни ўқиб, тушуниб, сўнгра таржимага киришганини ёзади. Р. Р. Арат фикрига кўра, «Бобурнома» таржимасида энг муҳим жиҳат асар қўлёзмасини имкон қадар чуқур ўрганиш, шулар асосида аввал унинг қоралама илмий матнни тайёрлаш, матн ҳар жиҳатдан тўғри эканлигига амин бўлгандан сўнгги-

на нашрдан чиқариш керак. Бироқ вақт тиғизлиги боис, тўғрироғи, турк тарихи жамиятининг таржимани тезроқ нашр эттиришга бўлган талаби эвазига «Бобурнома» таржимасида ушбу муҳим жиҳатларга кам эътибор қаратилади.

Р. Р. Арат таржимаси Ғ. Саломов айтиб ўтган таржима жараёнидаги учта муҳим босқичга мос келади. «Vekeyi»da асл нусханинг индивидуал хусусиятларини сақлаб қолишга ҳаракат қилинади. У, айниқса, асардаги масал ва иборалар таржимасига алоҳида эътибор билан ёндашади: Ишонмагил дўстунгға, сомон тикар пўстунгға (б.76) – *İnanma dostuna, saman doldurur postuna*(s.82),

Душман не демас, тушга не кирмас (б.117) – *düşman ne demez ve rüyaya ne girmez* (s.156),

Сафи мағлубро ҳуе басандаст(б.97) – *mağlup düşmana bir hey sesi kafidir* (s.121),

Тенг бўлмагунча тўш бўлмас (б.115) – *denk olmayan buluşmaz* (s.153) каби.

Тарихий асар нашр қилинганидан сўнг қанча кўп вақт ўтса, уни ўгирадиган таржимоннинг вазифаси шунча қийинлаша боради. Тарихий жой номлари ва ўтмишдаги воқеалар билан боғлиқ асарни таржима қилиш йиллар ўтган сайин мураккаблашиб боради. Бу ҳолни Бобурнинг «Бобурнома» асарида келадиган топонимик атамаларга нисбатан таржимонлар муносабатида ҳам кўриш мумкин. Шу боис ҳам Р. Р. Арат баъзи-баъзида интерпретация, яъни изоҳлаш усулидан фойдаланади. Шу орқали асардаги тушунилиши қийин бўлган сўзни ўқувчи онгига етказишга ҳаракат қилади. Масалан: *kizil söğüt – tabulgu, önü süslü elbesi – postini piş berre* сингари.

Р. Р. Аратнинг матн яратиш ва таржимадаги маҳорати воқеаларнинг бир бутунликда келишида кўринади. У асл нусханинг нозик индивидуал услуб хусусиятларини бутун мукамаллиги билан сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Масалан, таржимон асардан ўрин олган мақол, матал, афоризмлар ва шеъ-

ларини аввал қўлёзмадаги араб алифбосида⁷⁷ги шаклини беради. Сўнгра унинг таржимаси келтирилади:

کوبو آزغه تينکری دور بيرکوچی
بو درکهدا يوقتور کيشی نينک کوچی

(Кўп озға Тенгридур бергувчи,
Бу даргоҳда йўқтур кишининг кучи).

Туркча таржимаси: *Çoğu ve azı veren Tanrıdır, bu cihanda insanın kudretı yoktur.*

هر چه در آينه جوان بيند
پير در خشت پخته آن بيند

(Ҳарчи дар оина жавон бинад,
Пир дар хишти пухта он бинад) – Ёш киши ойна-
га қараб нимани кўрса, кекса одам ғиштга қараб ҳам
шуни кўра олади.

Туркча таржимаси: *(Gencin aynada gördüğünü, ihtiyar pişmiş tuğlada görür).*

Р. Р. Аратнинг шеърлар матнини тайёрлашдаги тутган ушбу йўли бошқа нашрларда такрорланмайди. Бу усул шеърлар матнини ўз ҳолича ўқиш ва табдил этиш имконини беради.

Асарнинг туркча наشري биринчи жилдида Фарғона воқеалари ифодаланади. Таржимани «Бобурнома»нинг 2002 йил наشري билан қиёслаганимизда шу маълум бўлдики, туркча матннинг биринчи жилдида айрим камчиликлар мавжуд, аммо у кўп жиҳатдан матншунослик талабларига мос келади. Фарғона воқеалари «Бобурнома»нинг С. Ҳасанов тайёрлаган илмий-танқидий матни билан деярли бир хил. Таржимадаги нуқсонлар, асосан, иккинчи жилдида кўринади.

Таржимон асарда келтирилган Қуръон оятларини тафсири билан беради. Нашрда шахс номи, жой ва асар кўрсаткичлари мукамал тарзда келтирилган. Масалан, олдинги нашрларда мавжуд бўлмаган қавм-қабил ва насл-насаб номлари, ҳайвон ва

⁷⁷ Эски ўзбек ёзувидаги имло туркча матнга мослаштириб ёзилди.

ўсимлик номлари, масал ва ҳикматли сўзлар, китоб ва рисоаларнинг номлари ва изоҳи таржимон томонидан қунт билан тайёрланган. Р. Р. Арат бу ўринда А. С. Бевериж тажрибасига таянгани сезилади.

Р. Р. Арат таржима сўнгида икки юз саҳифадан зиёд кўрсаткич ва изоҳлар луғатини тузади. «Бобурнома»нинг бошқа илмий-танқидий матнлардан фарқли равишда у асарда келтирилган ҳар бир шахс, жой, ҳайвон номларига батафсил тўхталади.

«Бобурнома» ҳам бадиий, ҳам тарихий-мемуар характерда ёзилган асар. Бундай асарлар таржимондан жуда катта маҳорат ва қунт талаб этади. Асар таржимасида Р. Р. Арат қўллаган транслитерация, адъеквация ва изоҳлаш методи бу борада анча қўл келганлигини кўрамыз.

Туркча таржимада паремияларнинг ифодаланиш статистикаси қуйидагича:

Мақол-маталлар ва афоризмлар сони ўзбекча матнда 36та. Туркча таржимада уларнинг барчаси акс этган, яъни мақол-матал ва афоризмлар 100% таржима қилинган. Таржиманинг ютуқ ва камчиликлари кейинги бобларда тавсифланади.

Фраземалар «Бобурнома»да 982та. Ушбу фраземаларнинг 30%и туркча матнда фразема шаклида акс этган, қолган қисми таржима жараёнида сўз, сўз бирикмаси, қўшма сўзга айлантрилиб таржима қилинган⁷⁸. Мақол-матал ва фраземаларнинг ўзбек тилида бошқа тилларга нисбатан кўпроқ қўлланилиши бошқа тадқиқотларда ҳам кузатилган. Р. Ширинова шундай таъкидлайди: таҳлиллар натижасида шу нарса аниқландики, ўзбек адиблари француз ёзувчиларига қараганда ўз асарларига бадиий сайқал бериш ва прагматик таъсирни кучайтириш мақсадида жуда кўп мақоллар ишлатганлар. Албатта, бу шарқ маданиятида халқ тажрибаси ва донолиги асосида пайдо бўлган мақолларнинг миллат тарби-

⁷⁸ Бу ҳақда ҳам кейинги бобларда батафсил маълумот берилади.

яси ва камолотида алоҳида ўрин тутганидан далолат беради⁷⁹.

Таржимашунослик тарихидан маълумки, соф миллий руҳдаги сўзлар, термин ва ибораларни иккинчи бир тилда мумкин қадар тўғри бериш масаласи анча мураккаб масала ҳисобланади. Бу ҳолатни таржимон Р. Р. Арат анча ижобий ҳал қилган дея оламиз. Таржимада ўша халққагина хос бўлган урф-одат, кийим-кечак номлари, мақол ва маталлар ўз таъсир доирасини сақлаб қолган. Таржимон сўз ва тушунчаларнинг маъносини баъзи бир ўринларда бошқа-бошқа сўзларга айлантирилиб қўйган. Аммо ушбу таржима ўз даврида бажарилган ишлар ичида энг аҳамиятлиси саналади. Бу ҳақда Ҳ.Бойир шундай ёзади: «Илк бора форс тилига ва бир қанча Европа тилларига таржима қилинган бу асарнинг турк тилига ўгирилмаганлиги катта камчилик эди. Тарих жамиятининг ташаббуси билан Р. Р. Арат бу камчиликни бартараф этди. Р. Р. Арат асарда таржиманинг қийинчиликларини айтар экан, ҳар доим янада мукамалликка эришишга ҳаракат қилган олим таржимада йўл қўйилган камчиликларини ўзи асослаб кўрсатади. Лекин ишончимиз комилки, ғарб тилларига таржима қилинган бу асар бизнинг тилимизга энг мукамал шаклда ўгирилмаган бўлса-да, шунга жуда яқиндир ва бундан ортиғи бўлмайди ҳам. Бизнингча, Р.Арат томонидан амалга оширилган ушбу таржима мен кўрган французча ва инглизча таржималардан анча устундир»⁸⁰.

«Бобурнома»нинг профессор Рашит Раҳмати Арат томонидан 1943-1946 йилларда амалга оширилган таржимаси 1970, 1985, 1986, 1987, 1989, 2000 йилларда қайтадан нашр этилади. Шулардан 1943-1946

⁷⁹ Ширинова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадий таржимада қайта яратилиши. Филол. фан. бўйича док. (DSc) дисс. автореферати. – Тошкент, 2017. – Б.17.

⁸⁰ Gazi Zahiruddin Muhammed Babür. Vekayi (Babür'un Hatıratı). – Ankara, 1987. – Б.020.

ҳамда 1987йиллардаги нашрлари «Vekayi», қолган йиллардаги нашрлари эса «Baburname» номи билан нашр этилган. Кўриниб турибдики, Мирзо Бобурнинг ҳаёти ва ижоди турк адабиётида мунтазам ўрганилмоқда ва халқаро илмий ҳамкорлик воситасига айланиб бормоқда. Бу ҳам ўзбек халқининг улуғ истеъдоди, ифтихоридан нишонадир.

«Бобурнома» жаҳон адабиётининг нодир дурдонаси ҳисобланади. У ўзининг таржималари билан барча халқлар адабиётига бемисл ҳисса қўшган. Асар дунё тилларига таржима қилинишининг тарихий ва тадрижий жараёнларини кўриб чиқиш асосида, таржимонларнинг аслиятни қайта тиклаш жараёнида неқадар машаққатли ва шарафли йўлни босиб ўтганлигини кўриш мумкин. Бунинг натижаси ўлароқ бугунги «Бобурнома»нинг жаҳон юзини кўриши учун етарлича тадқиқотлар амалга оширилган. Ҳозирда «Бобурнома» ва унинг таржимасига тегишли бўлган тарихий ҳужжатлар дунёнинг 23 кутубхонасининг ноёб мулки ҳисобланиши ҳам асар салоҳиятининг нечоғлик юқори эканлигини кўрсатади. Асар таржималарининг тадқиқоти шуни англатадики, ҳар қандай вазиятда ҳам таржимон аслиятдан йироқлашмаслиги, асар замиридаги сўз ва фраземалар, реалиялар ёки жой номлари, тарихий шахслар исмларини таржима қилишда эҳтиёткорлик билан ёндашиши лозимлигини кўрсатади. Чунки аслият мансуб бўлган халқ урф-одатлари ва миллий-маданий хусусиятларини, диний, иқтисодий-ижтимоий турмуш тарзини мукамал ўрганмай туриб, асарда тасвирланган воқеа-ҳодисалар тўғрисида етарли тасаввур ҳосил қилиш, шакл ва мазмуннинг уйғунлигидан иборат таржима яратиш жуда қийиндир. Ҳар қандай аслмонанд таржима замини шакл ва мазмуннинг диалектик бирлигини ташкил этадики, унинг мазмунига кўпроқ урғу бериб, шаклга эътиборни сусайтириш асарнинг бади-

ий ва миллий хусусияти, тарихий ўзига хослигига путур етишига олиб келади.

«Бобурнома» таржималари ичида шунчаки ўзга тилга таржима қилинганлиги билангина аҳамиятли бўлган таржималар талайгина, шу билан бирга асар аслиятига анча яқинлашган, тўлиқ ва эътироф этишга арзирли таржималар ҳам мавжуд. Бундай ишларга инглизча ва туркча таржимани мисол қилиб келтириш мумкин. Йиллар ўтгани сари «Бобурнома»га қизиқиш ҳам кучайиб бормоқда. Бунинг ёрқин мисоли қилиб сўнгги йилларда асарнинг янги-янги тилларга таржималарининг амалга ошаётганини, туркий миллатлар орасида ҳам «Бобурнома»нинг бир неча таржима нусхалари пайдо бўлаётганлигини эътироф этишимиз мумкин.

«Бобурнома»нинг таржималарини ўрганиш жараёнида икки хусусият кўзга ташланди:

А) қариндош бўлмаган тилларга қилинган таржималарда матнни тўғри англамаслик ёки сўз маъноларига безътибор қараш натижасида кўплаб нуқсонлар кўзга ташланади. Юқорида бундай нуқсонларнинг исм билан, жой номлари билан, урф-одат билан боғлиқ турларини келтириб ўтдик.

Б) қардош туркий тилларга қилинган таржима нисбатан кам нуқсонли бўлади, чунки миллати, урф-одати, яшаш тарзи ўхшаш бўлган миллатлар бир-бирларининг тилларидаги маъно товланишларни яхши илғайдилар.

II БОБ

«БОБУРНОМА»ДАГИ МАҚОЛ ВА МАТАЛЛАР ТАРЖИМАСИНИНГ СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

1 §. Паремиялогия ва паремиялар тавсифи

Фольклоршунос олимлар мақоллар ва маталларни ўрганувчи соҳани паремиялогия деб аташади. Паремия – юнонча «чуқур маъноли гап, ҳикматли сўз, ибора, мақол, матал» маъносини беради. Паремия барқарорлик ҳодисаси бўлиб, бир бутун мазмунни, семантик бутунликни англатади.

Ҳар бир киши тилимиздаги 800 га яқин мақол, матал ёки афоризм ҳақида тушунчага эга. Лекин тилнинг паремиялогик бойлиги бир неча ўн минглаб паремияларни ўз ичига олади. Кейинги йилларда тилшуносликда ҳамда лингводидактикада паремиялогик луғат, паремиялогик ўқув-луғатлари тузишга катта эътибор берилмоқда⁸¹.

Паремиялогия коинот қонуниятларини кузатиш, турмуш тажрибаларига суяниш асосида чиқарилган хулосаларни ифодаловчи, халқнинг жамиятга муносабати, руҳий ҳолати, этник ва эстетик туйғулари, ижобий фазилатларини мужассамлаштирган, авлоддан авлодга оғзаки шаклда кўчиб юрувчи, ихчам ва содда, қисқа ва мазмунли мантикий умумлашмада пайдо бўлган мақол, матал, ибора, афоризм кабиларни- паремияларни ўрганади. Паремия – юнонча «чуқур маъноли гап, ҳикматли сўз, ибора, мақол, матал» маъносини беради⁸². Паремия барқарорлик ҳодисаси бўлиб, бир бутун мазмунни, семантик бутунликни англатади.

Паремияларда инсоният тафаккури ва хулқ-атвори ўз ифодасини топади. Шунинг учун паремиялар

⁸¹ Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиялогик луғати. – Тошкент, 1984.

⁸² Amanov A.T. Paremiyalarning xususiyatlari va ularni madaniy meros sifatida oʻrganish // Ilmiy axborotnoma, – Samarqand, 2016. №4. – B. 215.

кейинги йилларда вужудга келган антропоцентрик парадигманинг тадқиқот объекти деб олинган. Антропоцентризм лингвистикада қуйидаги масалалар билан шуғулланади:

- 1) шахс факторларининг тилда намоён бўлиши;
- 2) тилнинг шахс тафаккури ва феъл-атворига таъсири;
- 3) тил ва жамиятнинг ўзаро таъсири;
- 4) тил ва халқ руҳиятининг ўзаро таъсири;
- 5) миллий менталитет ва халқ ижодининг боғлиқлиги

Паремия фразеологик қатламнинг энг бой ва жуда экспрессив намунаси ҳисобланади. Паремиялар фақатгина мақол ёки ибора ҳисобланиб қолмасдан, улар ўзида кўчма маъно билан биргаликда халқ, миллат маданиятини акс эттиради. Демак, паремиялар нафақат тил маҳсули, балки халқ ва бутун бир миллат маданий бойлигининг тилдаги гўзал ифодасидир.

Маълумотларга кўра, паремиология термини XII асрда юзага келган ва фан сифатида ўрганила бошлаган. Грекча *paroimiya* – «ҳикматли сўз, зарбулмасал» маъносини англатиб, ўша пайтларда черковларда бўлиб ўтадиган байрамларда ўз маъносига кўра ишлатилган. Паремия айтувчилар алоҳида ҳурматга сазовор шахслар эди, улар махсус таклиф билан бой хонадонларга ва черковларга бориб, байрамларда ҳикматли сўзлар айтганлар. Шунинг учун ҳам халқ паремиялари йиғилган китоб «паремейник» деб аталган. В.И.Даль паремияни «ўқимишлилар сўзи» деб атайди⁸³ ва паремия ўқиладиган кечада ўқимишли, зиёлилар иштирок этишини келтириб ўтади. Паремиялар кўпроқ панд-насихат руҳида ёзилган.

Паремиология фани борасида кўпгина тилшунос олимлар илмий изланишлар олиб борган. Уларнинг ҳар қайси бири ушбу термин тўғрисида ўзларининг

⁸³ Даль В. Пословицы русского народа. Изд.4, – Москва, 1957.

алоҳида фикрларини билдиришган. Жуда катта давр ичида олимлар, тилшунослар ҳар бири уларни, яъни паремиология фанининг объектларидан бири бўлмиш мақолларни ўзича тасниф қилган. Натижада мақолларни тасниф қилишнинг бир неча тури вужудга келган.

Паремиология фанининг асосчиси машҳур немис тилшуноси К. Ф. Вангердир. Унинг фикрича, бу фанининг объекти мақоллар, маталлар ҳисобланади, яъни уларни тадқиқ этиш мазкур фанининг бош мақсадидир. Илмий паремиологиянинг асосчиларидан бири эса Г. Л. Пермяковдир. 60-йилларда Г. Л. Пермяков шарқ халқлари мақол ва маталларини қиёсий ўрганиш асосида ўзининг умумий «клише» назариясини яратди ва шу билан «халқ орасида кенг тарқалган иборалар»ни ички шакл ва маъно хусусиятлари асосида изчил таснифлаб берди. Ҳар бир тилнинг луғат захирасида мураккаб ўзига хос қолиплар (клишелар) бўлади, яъни турғун, нутқда тайёр ҳолда қўлланиладиган, бўлинмас оборотлар мавжуд бўлади. Булар фразеологизм-идиомалар, ҳар турли мақоллар, маталлар, «қанотли сўзлар», муаллифнинг халқ ҳикматли сўзлари, семиотика (белгилар ҳақидаги фан)да осон тафаккур қилинадиган одадий газета ва адабий штамплар ва бошқа»лар⁸⁴. Г.Л.Пермяков таърифича, «мураккаб клише» (сложное клише) энг умумий тушунча бўлиб, муайян бир қолипда доимо такрорланувчи муқим сўз бирикмаларини англатади. Булар, ўз навбатида, бир неча гуруҳга бўлинади:

1. Фразеологизмлар. Уларнинг энг умумий хусусияти шаклан камида икки алоҳида сўздан иборат бўлиб, маъно жиҳатидан ягона тушунчани билдиради, яъни қандайдир алоҳида нарса-ҳодиса (вещь)нинг белгиси (знак) бўлиб келади. Демак, фразеологизм шаклан бир неча сўздан иборат бўлса ҳам, маъно жиҳатидан одатда бир сўзга тенгдир.

⁸⁴ Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). – Москва, 1970, – С.8.

2. Мақол ва маталлар. Булар шаклан тўлиқ ёки нотўлиқ, мураккаб ёки содда жумлага тенг бўлиб, мазмунан бир нарса-ҳодисани эмас, балки муайян нарса-ҳодисалар орасидаги муносабатнинг, яъни муайян вазият (ситуация) ёки ҳолатнинг белгиси бўлиб келади. Мақол ва маталлар ҳар қанча мураккаб бўлса-да, бир жумладан ташқари чиқмайди.

3. Бир неча жумладан ташкил топган қайтари- лувчи матн бирликлари (сверхфразовое единство). Булар халқ оғзаки ижодига тааллуқли турли их- чам жанрлар, кичик масаллар, латифалар, топиш- моқлар, парафразалар, эртаклар ва бошқаларни ўз ичига олади⁸⁵.

Албатта, Г.Л.Пермяковнинг таснифи мукамал- лиги ва кўп қирралилиги билан бу соҳадаги барча ишлардан ажралиб туради ва олимнинг ҳам ман- тикий таҳлилда, ҳам ахборот (информацион) қамро- вида ниҳоятда қудратли эканидан хабар беради.

Кейинги йилларда Америка олими Алан Дандис, фин олимлари Матти Кууси, венгер олими Вильмош Фойт, З.Каньо, инглиз олими Н.Барли, рус олимлари Ю.И.Левин, М.А. Черкасский, эстон олими А.А.Крик- манн ва бошқаларнинг назарий мулоҳазалари ва амалий тадқиқотлари паремиология илмини бу- гунги босқичда ривожлантиришга катта ҳисса қўш- моқда. Шуни таъкидлаш лозимки, ушбу тадқиқот- лар кўпчилигининг асосида Г.Л.Пермяков яратган изчил назарий системани у ёки бу даражада тўлди- риш ва такомиллаштириш ётади.

М.Д.Джусуповнинг таъкидлашича, «паремиялар, яъни мақолларни ташкил этувчи сўз-компонент- лар, уларнинг луғавий маъноларидан келиб чикув- чи идиомаларда ҳар бир халқнинг оламни образли кўриш, миллий маданият, анъана, одатлар, расм-ру- сумлари акс этади»⁸⁶.

⁸⁵ Пермяков Г.Л., Пословицы и поговорки народов Востока. – Москва, 1979, – С.19.

⁸⁶ Джусупов М., Алибекова К., Мажитаева Ш. Специальная лексика и пословицы (лингвоконтрастные и методические аспекты). – Тошкент, 2013. – Б. 55.

Паремияга тааллуқли ўзбек тилшуносларининг ишларига назар ташласак, Х.Бердиёров ва Р.Расуловнинг «Ўзбек тилининг паремиологик луғати»ни тузганлиги, Ш.Раҳматуллаевнинг ўзбек фразеологияси, О.Мадаевнинг ўзбек адабиётини ривожлантиришга қўшган улкан ҳиссасини таъкидлаш зарур. Ўзбек тилшунослигида паремияларни тўплаш ва ўрганиш Маҳмуд Кошғарий («Девону луғатит турк») ва Гулханий («Зарбулмасал») замонларидан ҳозирги кунгача давом этиб келмоқда. Маҳмуд Кошғарий «оталар сўзини эсламоқ» маъносида «сав» атамасини келтиради. Кейинчалик Алишер Навоий мақолдан мисол келтиради ва «масал» атамасидан фойдаланади. Ўзбек халқ мақолларига муайян бир тартиб бериб, мажмуа ва хрестоматияларга киритиш, улардан махсус тўплам тузиш ишлари эса XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланди. Иборалар фольклоршуносликда паремик тур сифатида Ш.Шомақсудов ва С.Долимовлар томонидан ўрганилган.

И.Баёнхонова паремияни қўйма фикрни ифодаловчи энг майда бирлик, деб таърифлар экан, бу бирликлар сифатида мақол, матал, афоризмларни қайд этади ⁸⁷.

Рус тилшунослигида бўлгани сингари туркийшуносликда ҳам фразеология доирасини тор ва кенг маънода тушуниш ҳамон давом этиб келмоқда. Жумладан, акад. С.К.Кенесбоевнинг фикрича, фразеология доирасига кенг маънода барча турғун бирикмалар (мақоллар, маталлар, идиоматик бирикмалар, сўзларнинг ноидиоматик, турғун фразеологик гуруҳлари ва жуфт сўзлар) киради. Уларни бирлаштирувчи умумий хусусият турғунлик ва тилда тайёр ҳолда мавжудликдир.

С.К.Кенесбоев турғун сўз бирикмалари орасидан фразеологияни тушуниш учун бевосита асос бўла оладиган гуруҳларни алоҳида ажратиб кўрса-

⁸⁷ Баёнхонова И. Турли тизимдаги тилларда паремияларнинг умумий жиҳатлари. Хорижий филология. №2, 2014. – Б.30.

тади. Бундай гуруҳларга идиоматик ва ноидиоматик бирикмалар, акад. В.В.Виноградов фразеологик қўшилмаларга киритган фраземалар ҳамда қўшма жуфт оборотлар киради⁸⁸.

Ҳозирги кунда олимлар паремиологиянинг ўрганиш обекти сафига олдингидан кўпроқ бирликларни қўшмоқдалар. Масалан, “паремиологик тўпламларда мақол ва маталлар ўзларига нутқ жозибаторлигини оширувчи ифодалар, тез айтишлар, топишмоқлар, ривоятлар, қишлоқ хўжалик аломатлари ва ҳатто туш таъбирларини ҳамроҳ қилмоқда”⁸⁹. “Мақол жанрлари” кенгаймоқда: уларга нафақат мақол ва маталлар, балки мақолли қиёслаш, мақолли муболаға, мақолли саволлар, валеризмлар киритилмоқда⁹⁰; нафақат халқ мақол ва маталлари, шунингдек, ўтқир ифодалар, миш-мишлар, нутқ жозибаторлигини оширувчи ифодалар, эртақнинг муқаддима ва хотима қисми, топишмоқлар, аломатлар, ҳазил-мазах ифодалар, ёинки халқ нутқига оид барча бирликлар қўшилмоқда; мақол ва маталлар, топишмоқлар, нутқ жозибаторлигини оширувчи ифодалар(фраземалар), латифалар, ривоятлар, тилаклар ва бошқа бир қанча нутқий кўринишлар⁹¹ берилмоқда.

Айилчиева Д.Т., Калмурзаева А.А., Жусупова А.А. лар ўзларининг илмий изланишларидан бирида паремия атамаси остида фолклорнинг кичик жанрлари: мақол, матал, афоризм, топишмоқ, велеризмлар,

⁸⁸ Кенесбаев С.К. Фразеологические парные выражения в казахском языке // Известия АН Каз.ССР, серия филологическая. № 82. выпуск 6. – Алма-Ата, 1952. – С. 3-13.

⁸⁹ Алефиренко Н.Ф. Фразеология и паремиология. Учеб. пособие для бакалаврского уровня филол. образования. – М., Флинта. Наука. 2009. – С.243

⁹⁰ Антонова О.Н. Функциональные свойства паремий . Трансформованглюязычном публицистическом дискурсе. Автореф. дис. канд. филол. наук. – М., 2012. – С. 9.

⁹¹ Сперанская А.Н. (1999). Правила речевого поведения в русских паремиях. Автореф. дис. . канд. филол. наук. Красноярск – С.6

тостлар, олқиш ва қарғишлар ва бошқаларинг тушунилишини қайд этадилар⁹².

Олимларимиз томонидан паремиологияга оид қатор тадқиқотлар олиб борилган⁹³. Ўзбек тилидаги ҳикматли сўзлар тўплами 1923 йилда «Ўзбекча оталар сўзи» (тўпловчи ва тузувчи Мулло Бекжон Раҳмон ўғли) деб номланган бўлса, 1926 йилда нашр этилган тўплам «Ўзбек мақоллари» (тўпловчи ва тузувчи Шерали Рўзи) деб аталди. Шу даврдан бошлаб «мақол» атамаси жанр сифатида кенг ўрин олди, дейиш мумкин. Шундан кейин Б. Каримов, Ш. Ризо, Ў. Азимов, Ў. Холматов, Ҳ. Зариф, М. Афзалов, С. Иброҳимов, С. Худойберганов, Р. Жуманиёзов, М. Аҳмадбоева, Э. Сиддиқов, Т. Мирзаев, К. Имомов, Ғ. Жаҳонгиров, С. Қосимов, З.Хусаинова, Б. Саримсоқов, А. Мусақулов, М. Жўраев каби ўнлаб олим ва зиёлилар халқ мақолларини тўплаш ва ўрганишда фаол иштирок этдилар. Айниқса, 1987-1988 йилларда икки жилддан иборат «Ўзбек халқ мақоллари» китобларининг нашр эттирилишини бу соҳадаги алоҳида воқеа сифатида таъкидлаш мумкин.

Абдулҳамид Нурмонов икки ва ундан ортиқ сўзларнинг ўзаро барқарор муносабатидан ташкил топган, нутқ жараёнига тайёр ҳолда олиб кирилувчи, тил эгалари хотирасида имконият сифатида мавжуд бўлган тил бирликлари барқарор бирикмалардир⁹⁴, – дейди.

Олим барқарор бирикмаларнинг энг характерли белгиларини қуйидагича ифодалайди:

1. Нутқ жараёнига қадар тилда мавжудлик: нутққа тайёр ҳолда олиб киришлик.

2. Маъно бутунлиги.

⁹² Айылчиева Д.Т., Калмурзаева А.А., Жусупова А.А.Паремии в произведениях Ч.А. Айтматова <http://arch.kyrlibnet.kg/?&npage=view&nadd=3594>

⁹³ Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент, 1984.

⁹⁴ Нурмонов А ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-китоб. – Тошкент, 2015. – Б. 225.

3. Тузилиши ва таркибининг барқарорлиги⁹⁵.

Барқарор бирикмаларни ўрганувчи тилшунос-лик бўлими паремиология (лот. паремия – барқарор, логос – таълимот), барқарор бирикмалар луғатини тузиш муаммоларини ўрганувчи бўлим эса паремиография (лот. паремия – барқарор, графо – ёзма) саналади. Барқарор бирикмалар нутққа тайёр ҳолда олиб кирилиши, таркибий қисмларининг барқарорлиги белгисига кўра умумийликни ташкил этса ҳам, маъно бутунлиги нуқтайи назаридан турличадир. Шунга кўра барқарор бирикмалар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Фразеологизмлар.
2. Мақол ва маталлар.
3. Афоризмлар.

Биз паремияларни ўрганишда Г.Л.Пермяков ва А.Нурмоновларнинг таснифига асосландик. Юқоридаги тадқиқотларга таяниб, паремия доирасида «Бобурнома»даги мақол, матал, афоризм ва фраземаларни таҳлил қилдик.

Турк тилшунослигида паремиология ва паремияга қуйидагича таъриф берилади: Bugün dilbiliminde frazeoloji ya da idiomatik adı verilen, dilde birden çok öğeden kurulu kalıplaşmış birimlerin tümünü inceleyen bir çalışma alanı vardır. Yine bu türden öğelerden olan atasözleri, paremioloji denen bir alanda incelenmektedir⁹⁶. (Бугунги тилшуносликда фразема ва идиома номи берилган, тилда бирдан ортиқ сўзлардан ташкил топган бирликларни умумий ўрганувчи бир йўналиш мавжуд. Мақоллар ҳам ана шундай бирликлар сирасига киради ва бу йўналишнинг номи паремиологиядир. – Таржима бизники – Д.М.)

Paremioloji terimi Latince «paroemia», Yunanca «paroimia» + «ology» sözcüklerinin birleşiminden oluşup atasözleri hakkında bilim anlamına gelmektedir.

⁹⁵ Нурмонов А ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-китоб, – Тошкент, 2015. – Б. 225.

⁹⁶ Aksan, D. Türkçenin Sözcükleri. – Ankara, 1996. S.171.

Ahlaki – ögüt niteliğinde ve mecazi anlam taşıyan atasözleri paremiyalar adlanmaktadır. Paremiya Yunanca asıllı kelime olup anlamı, «atasözleri» demektir⁹⁷. (Паремиялогия термини лотинча «paroemia», юнунча paroimia+ology сўзларининг қўшилишидан ташкил топган бўлиб, «мақоллар ҳақида билим» маъносини билдиради. Тарбиявий-ахлоқий характерга эга бўлган ва мажозий маъно ифодалайдиган мақол-маталлар паремиялардир. –Таржима бизники-Д.М.).

Юқоридаги фикрлардан турк тилшунослигида ҳам паремияларни таснифлашда икки хил қараш мавжуд эканлиги кўринади.

Паремияларда инсоният тафаккури ва хулқ-атвори ўз ифодасини топади. Шунинг учун паремиялар кейинги йилларда вужудга келган антропоцентрик парадигманинг тадқиқот объекти деб олинган. Антропоцентризм лингвистикада қўйидаги масалалар билан шуғулланади:

- 1) шахс факторларининг тилда намоён бўлиши;
- 2) тилнинг шахс тафаккури ва феъл-атворига таъсири;
- 3) тил ва жамиятнинг ўзаро таъсири;
- 4) тил ва халқ руҳиятининг ўзаро таъсири;
- 5) миллий менталитет ва халқ ижодининг боғлиқлиги.

Паремия фразеологик қатламининг энг бой ва жуда экспрессив намунаси ҳисобланади. Чунки паремиялар фақатгина мақол ёки ибора ҳисобланиб қолмасдан, улар ўзида кўчма маъно билан биргаликда халқ, миллат маданиятини акс эттиради. Демак, паремиялар нафақат тил маҳсули, балки халқ ва бутун бир миллатнинг маданий бойлигининг тилдаги гўзал аксидир.

Мақол бу – ихчам, қисқа шаклга келтирилган, инсонларга панд – насиҳат улашадиган, огоҳ бўлишга

⁹⁷ Suleymanova G. Oğuz grubu türk lehçelerinde organ isimleri ile yapılan deyimler (rusça ve ingilizce ile karşılaştırmalı çözümlenmesi). – Mayıs, 2018. – S.16.

ундайдиган «гап»дир⁹⁸. Мақоллар рамзий «ҳикоя» бўлиб, мустақил бир фикрни англата олади ва бу билан улар маталлардан қисман фарқланади. Демак, мақоллар мустақил фикрни англатади. Маталлар мустақил фикр англатмайди ва мустақил ҳам саналмайди, чунки улар фақатгина образли ифода билангина чекланиб қолади. «Матал бу – ҳали пишиб етилмаган мева» ёки бошқачароқ айтадиган бўлсак «ярим мақол ибора»дир⁹⁹. Бундан кўриниб турибдики, «мақол» ва «матал» тушунчалари айнан бир хил эмас, балки маълум жиҳатдан фарқланади. Мақол ва маталнинг асосий фарқи мақолнинг ритмик кўриниши ва унда қофияларнинг тушиб қолмаслигидир. Демак, мақол ва маталларни фарқлашда биз уларнинг ритмик қурилишига ва қофияланишига эътибор қаратишимиз лозим бўлади. Мақоллар абстракт ёки масал, рамзий ҳикоя тарзида учраши мумкин ва бу билан улар маталлар ва иборалардан фарқ қилади. Маталлар мустақил гаплар ҳисобланмайди, чунки улар аниқ бир фикрни ифода этиш ўрнига фақат образли ифода билан чекланиб қолади. Мақоллар бошқа фразеологик бирликлардан маъноси жиҳатидан ва структура (тузилиш) жиҳатдан фарқ қилади. Булар халқ оғзаки ижодида қотиб қолган, халқдан халққа ўтиб келаётган қисқа шаклдаги чуқур маъноли ҳикоят, ҳикматли гаплардир. Улар, одатда, гап шаклида бўлади ва фикрни бирмунча образли, мавҳум тарзда акс эттиради. Мақоллар «микротекстлар» бўлиб, улар худди лексик бирликлар каби контекстда репродукция қилинмайди, балки «цитаталар» шаклида берилади. Мақоллардан фразеологик бирликлар яратиш мумкин.

«Афоризмлар – (юнонча «aphorismos» – ҳикматли сўз) ихчам шаклли, чуқур мазмунли, муаллифи аниқ

⁹⁸ Жўраева Б. Мақол-матал типдаги паремалар // Ўзбек тили ва адабиёти, № 5, – Тошкент, 2005.

⁹⁹ Садриддинова М. З. Ўзбек мақол ва маталлари лексикаси. – Тошкент, 1985. – Б.97.

гап; ҳикматли сўзлар. Афоризмлар мақоллар сингари бирор нарса ҳақида баҳс юритмайди, балки инсон онгига таъсир этади. Афоризмлар, таърифдан кўриниб турибдики, мақоллардан аниқ муаллиф томонидан яратилганлиги билан ажралиб туради. Ҳикматли сўзларнинг мақолдан яна бир фарқли жиҳати ҳам мақол маъносининг икки жиҳатга эга эканлигидир. Аниқроқ қилиб айтганда, ҳикматли сўзлар фақат ўз маъносида келса, мақоллар ҳам ўз маъносида, ҳам кўчма маънода қўллана олади.

Мақол, матал, афоризм ва фраземалардан ташқари, баъзи олимлар томонидан паремиялар таркибига топишмоқ, тез айтиш ва тасвирий ифодалар ҳам киритилади. Биз ишимизда бу бирликларга тўхталмадик, чунки бизнинг объектимиз бўлган «Бобурнома»да топишмоқ, тез айтиш кабилар учрамайди.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, асрлар давомида оғиздан оғизга ўтиб келган мақол ва маталлар халқимизнинг дунёқараши, жамиятга бўлган муносабати, ахлоқий нормаси, тарихни ва руҳий ҳолатни ифодалайди. Улар ўзининг тузилиши жиҳатидан қисқа, лўнда, пухта мантиқли, фикран туғалланмаган ва сиқик ишланган бўлади. Мақоллар кишининг онгини ўстиради, уларни тўғри, ростгўй, меҳнатсевар, мард, саботли ва матонатли бўлишга ўргатади, кишидаги яхши инсоний фазилатларни тарғиб этади. Фикрни қисқа, аниқ ифодалашга ўргатади. Айтмоқчи бўлган фикрлар образли қилиб ифодаланади.

Паремиологияда фикрни ифодаловчи энг майда бирлик паремия деб аталади. Паремиялар сўзлардан тузилиб, маълум бир фикрни ифодаловчи гаплардан иборат бўлгани учун тилшуносликнинг ҳам ўрганиш объектидир, чунки улар сўзлардан ҳосил бўлишига кўра оддий гапларга ўхшаса ҳам, мазмуни, структураси, оҳанги ва бошқа грамматик хусусиятлари жиҳатидан ўзига хосликларга эга. Ҳозирги замон тилшунослари олдига қўйилган дол-

зарб масалаларидан бири, паремиологиянинг объектларини аниқ белгилаб олиш, уни кенг доирада ва алоҳида бир фан сифатида ўрганишдир. Шу жумладан, паремияларни бошқа тиллардаги эквивалентлари билан қиёсий тарзда ўрганиш ва таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади.

2 §. «Бобурнома»даги паремиялар таснифи

Мақол халқнинг панд-насихати, маънавий-ахлоқий хулосаси, халқ миллий руҳининг акс-садоси, тил табиатининг ҳикматли мезонидир. Мақол тўқилмайди, балки маълум шароит тақозоси билан яратилади. Мақол чуқур ижтимоий, ахлоқий, фалсафий-ҳикматона мазмунга эга¹⁰⁰. Шу сабабли баъзи мақоллар бутун бир роман ёки драманинг мазмунини ўзида ифодалаши мумкин. Маълумки, мақоллар ҳар бир халқ маданиятининг кўзгуси ҳисобланиб, уларнинг замирида халқнинг урф-одати, удуми, доно қадриятлари, миллат дунёқараши ва миллий манзарасини очиб берувчи маъно ва мазмун ётади¹⁰¹. «Бобурнома»да ҳам бирор воқеани тасвирлаётганда муаллиф кўпроқ мақоллар билан изоҳлашга ҳаракат қилади. Бу билан воқеанинг таъсир кучи, образлилиги ортади. Масалан, тенг бўлмагунча тўш бўлмас¹⁰² (б.115.) мақолини Бобур Афғонистондаги баъзи тоғлар ҳақидаги тасаввурлари тасвирида келтиради. Айтилишича, бу тоғлар паст-паст, дарахт ўсмайди, суви танқис, ўти оз, хуллас, нобоп ва кўримсиз тоғлар. Айни пайтда «Тоғлари эллариға муносиб тушубтур», яъни тоғлари

¹⁰⁰ Саломов Ф. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 1983. – Б.118.

¹⁰¹ Ширинова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадиий таржимада қайта яратилиши. Филол. фан. бўйича докторлик (DSc) дисс. автореферати. – Тошкент, 2017. – Б.15.

¹⁰² «Бобурнома»дан келтирилган парчалар куйидаги нашрдан олинди: Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент, 2002. Саҳифалар кавс ичида кўрсатилади.

халқига мос. Бундан Бобур мирзонинг бу тоғ элини хушламаганлиги маълум бўлади. Шу ўринда муаллиф халқи ёмон, саркаш, бадхулқ каби сифатларни келтириб ўтирмайди, шу мақолни келтириш билан кўнглидагини тушунтириб қўя қолади. Бу мақол ҳозирги кунда «Ўхшатмасдан учратмас» шаклида қўлланилади.

Матал эса нарса ва ҳодисаларни образли ифодаловчи, тилда кенг истифода этиладиган нутқ бирликдир. Матал сўзловчининг ўз нутқи мазмунига муносабатини ифодалайди. Мақол билан матал ўртасида умумийлик кўзга ташланади. Бу умумийлик шундан иборатки, ҳар иккала категория ҳам (мақол ва матал) нутқни жонлантириш, жозибадор ва образли қилиш, фикрни тайёр нутқ қолиплари, формулалари билан ифодалаш, уни мазмундор қилишда ишлатилади. Лекин шу билан бирга, тугал фикрни ўзида ифодалаган мақоллардан маталлар жиддий фарқ қилади. Матал айтилмоқчи бўлган фикр, муддаони бошқа воситаларни гўё мутасадди қилган ҳолда ифодалайдиган кўчма маъноли нутқий таркиб бўлиб, унда хулоса бўлмайди, балки унинг ўзи бирон хулоса келтириб чиқариш учун хизмат қилади. Матал фикрни тугал баён этмай, балки учга ишора қилади¹⁰³.

Масалан, *Кўзларини туз тутти* матали ўзидан аввалги фикрларга бевосита боғлиқ бўлиб, олдинги фикрга ишора қилиш хусусиятига эга. Бу матал Бобурга хиёнат қилиб аввал Аҳмад Танбалга, кейинчалик Шайбонийхонга хизмат қилган Муҳаммад Дўст отли бекка нисбатан айтилади. Айтилишича, охири Шайбонийхонга ҳам кўрнамаклик қилиб қочганда, тутиб кўзларини кўр қилишади, Бобур фикрини *кўзларини туз тутти* матали билан хулосалайди.

Ҳар бир афоризм, алоҳида олиб қараганда, ўзича бир тугал асар. Ҳикматли сўзлар таржимасида бош

¹⁰³ Саломов Ф. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 1983. – Б.118.

мезон шакл гўзаллиги бплан бирга, даставвал, маънони рўёбга чиқаришдан иборат. Акс ҳолда, ҳикмат ва каромат ғойиб бўлиб, мантиқий чалкашлик пайдо бўлади¹⁰⁴. Афоризмлар, ўз номидан англашилганидек, ҳикматли бирор фикр айтиш учун ишлатилади. «Бобурнома» турли ибратли мавзулардаги ранг-баранг афоризмлар қўлланилган. Уларнинг умумий миқдори ўттизга яқин. Асардаги аксарият афоризмлар форсчада қўлланган, масалан,

*Ту бад кунандаи худро ба рўзғор супор,
Ки рўзғор туро чокарест кинагузор (б.151.)*

яъни сен ўзингга ёмонлик қилганни турмушга топшир, турмуш сенинг ўч олувчи хизматкорингдир.

Биз таҳлилга тортаётган афоризмларнинг ўнта-си туркийда. Масалан,

*Бормоққа не маскане муяссар,
Турмоққа не маъмане муқаррар.*

Афоризмларнинг бир нечтаси насрий йўл билан, аксарияти шеърий шаклда битилган.

«Бобурнома»да мақол ва маталлардан шахс ва вазиятларни янада ёрқинроқ тасвирлашда унумли фойдаланилган. Асарда 19 та мақол-матал, 27 та афоризм, 1000 га яқин (982та) фразема қўлланган. «Бобурнома»да қўлланган паремияларни мазмунан бир неча семантик гуруҳларга ажратдик:

1. «Ўлим», «умр», «вақт» семасини ифодаловчи паремиялар.

2. «Ҳолат» семасини ифодаловчи паремиялар.

3. «Яхшилик» ва «ёмонлик» семасини ифодаловчи паремиялар.

4. «Давлатчилик» семасини ифодаловчи паремиялар.

5. «Дўст-душман» семасини ифодаловчи паремиялар.

1. «Ўлим» «умр», «вақт» семасини ифодаловчи паремиялар «Бобурнома»да кўпчиликни ташкил

¹⁰⁴ Ўша асар. – Б.119.

этади. Улар орқали Бобур ўзининг ҳаёт ва ўлим, вақт ҳақидаги тасаввурларини ифодалайди.

Бобур вақтни жуда қадрлайдиган, ҳар ишнинг ўз ўрнида бўлишини хушловчи шахс бўлган. У умрини ўткинчи ҳою-ҳавасларга, айшу-ишратларга сарфлашни ёқтирмаган. Аммо доим ҳам у айтганидай бўлавермагани, чангалида турган душманга вақтида хужум қилмаганидан афсусланиб, «Қопудагини қопмаса, қаригунча қайғурур» (эшиги олдига келганни қопмаса (жазоламаса), қаригунча афсусланади) мақолини келтиради. Бу билан ҳам чекланмай, ўкинчини яна бошқа афоризм билан ифодалайди:

Корҳоро бавақт бояд шуд,

Кори бевақт суст бошад, суст (б.74)

(Ишлар вақтида бажарилиши керак, вақтида бажарилмаган иш суст бўлади).

Бу байт ҳозирги «Ҳар ишнинг мавриди – ўз вақти» мақолига тенг келади.

Бобурнинг ўлим билан юзлашган пайти, Аҳмад Танбалнинг таъқибига учраган, ҳеч кимсиз, ғанимнинг икки маккор навкарига ишонишдан ўзга чораси қолмаган бир пайтда у

Агар сад солмони ва-р яке рўз

Бибояд рафт аз ин кохи дилафрӯз (б.99.)

(Агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кўнгил очувчи бу қасрдан кетиш керак бўлур) афоризмини келтиради. Ўша пайтда «Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш» деб ўз ҳолатини ифодалайди. Бу пайтда Бобур ҳаётининг сўнгги кунларини кечираётганлигига ишончи комил эди, кейинги ҳолатда эса у ўлим ўзига қай даражада яқинлигини билмасди:

Ким ўлар ҳолатга етса, ул билур жон қадрини (б.218.) мақоли Бобурнинг Иброҳим Лудийнинг онаси малика Буъа томонидан заҳарланиши воқеаси тасвирида берилади. Шу ўринда Бобур жон мундоғ азиз нима эмиш, мунча билмас эдим, – деб кўнглидан кечганини рўй-рост айтади.

Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтанд мақоли Шухрат билан ёдланишни ҳакимлар иккинчи умр дерлар (б.142.) деган маънони беради. Бу мақол орқали Бобур барчага хайрли ишлар қилишни, ўлимидан кейин бошқалар фақат яхши ном билан эслаши ҳам бахтлигини эслатади. Бошқа бир ўринда аскарларига далда ва шижоат бериш учун ушбу афоризмларни келтиради:

*Ҳарки омад ба жаҳон аҳли фано хоҳад буд
Онки пояндаву боқист, Худо хоҳад буд (б.223.)*

Ҳар кимса бу жаҳонга келаркан, охирда йўқликка кетади, абадий қолувчи ёлғиз Худодир.

Ёки:

*Ба номи неку гар бимирам равост
Маро ном боядки, тан марғрост (б.223.)*

Яхши ном билан ўлсам, шу етади, менга яхши ном керак, тана эса ўлим учундир.

Вақт мазмуни ифодаланган паремия сифатида Он гузарро об бурд (б.104.) – ул кечувларни сув олиб кетди маталини келтиришимиз мумкин. Бу матал «у даврлар ўтди, ҳозир замон бошқа» деган маънода қўлланилади ва унда Хисравшоҳ ва Бобур ўртасидаги суҳбат тасвирида берилади. Ўз маъносида «Амударё кенгайиб, атрофидаги гузарларни сув олган», – деган тушунчани берса, кўчма маънода «Хисравшоҳнинг шавкатли даврлари ўтди, энди у Бобурга тобе» деган фикрни ифодалашга хизмат қилади.

Мисоллардан кўриниб турибдики, Бобурнинг умр, вақт, ўлим ҳақида ўзига хос қараши мавжуд. У шаҳзода бўлиб дунёга келганлиги учун, ҳаётининг ҳар бир дақиқаси хавф-хатарга тўла бўлиши табиий ҳол, аммо ҳеч бир ҳукмдор ўзининг ҳиссиётларини бунчалик очиқ ифодаламаганлиги аниқ.

2. «Бобурнома»да ҳар хил ҳолатларни ифодаловчи ўндан ортиқ паремиялар келтирилади.

Ғофил аз инжо ронда ва аз онжо мондо (б.64.) – *Ғофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган* матали Бобурнинг Андижонни ҳимоя қилиш учун Са-

марқандни ташлаб чиқиб, Андижондан ҳам ажраб қолган пайтидаги ҳолатига нисбатан қўлланади. Бу матал аро йўлда қолган кишининг ҳолатини ифода-лаш учун ишлатилади. Бобур истехзо билан бу матални келтирар экан, хато ўзидан ўтганлигини тан олишдан тортинмайди.

Шу маталнинг мантиқий давоми сифатида Бобур *Не бормоққа ере муқаррар, Не турмоққа юрте муайян* (б.160.) афоризмини келтиради, афоризмини келтиради, бу ўринда борар манзили ҳам тайинсиз, қолар юрти ҳам ноаниқ бўлган қўмондон руҳиятини таъсирчан акс эттиради.

Сафи мағлубро ҳўе басанд аст мақоли киши ҳолатини ёрқин ифодаловчи мақоллардан биридир. У «енгилган сафга бир «ҳой» кифоядир» деган маънони ифодалайди. Бу мақол орқали Бобур ўзининг қувғинда юрган ҳолатини ифодалайди, яъни орқаларидан таъқиб этиб келаётган душманнинг миқдорини билмай туриб, улардан қочиб кетаётганлиги ўзига ҳам ёмон таъсир қилади. «Агар ул ваҳмда мунча киши (25 киши) эканликларини таҳқиқ билсак эди, яхши урушур эдик», – дейди афсус билан. Демак, мағлубиятга учраган аскарлар душманнинг зўрлигини ич-ичларидан тан олишади ва уларнинг озчилигидан ҳам қўрқиб қолишади. Бундай ҳолатда рақиб томонидан қилинган биргина ишора уларнинг қочиб кетишига сабаб бўлиши мумкин. Бугунги ўзбек тилида мавжуд бўлган «Қўрққанга қўш кўринар» мақоли айти шу мазмунни ифодалайди.

Лаззати май маст донад, хушёрон чи ҳаз (б.108.) – майнинг лаззатини маст билади, хушёрларга бундан нима баҳра бор мақоли Кобул тасвирида у ернинг узумларини таърифлаш жараёнида келади. Бобур «оби ангур» номли узумдан яхши чоғир тайёрланишини, эл орасида шу чоғирнинг машҳурлигини айтиб, «Лаззати май...» мақолини келтириб ўтади. Бу мақолнинг ўзбек тилидаги варианты «Зар қадрини заргар билади» мақолидир.

Ваҳму усраттин амоне топтуқ

Янги жон тоза жаҳоне топтуқ (б.86.) афоризми Бобурнинг Шайбонийхон томонидан қилинган Самарқанд қамалидан чиқиб, фаровон жойларга етиб бориб, «амонлиғ ва арзонлиғ қадрини» ҳис қилишган пайтда шукрона сифатида келтирилади. Афоризмда ваҳималардан қутилиб, омон қолганликлари янгидан туғилишга тенг деб баҳоланмоқда.

Ҳарчи дар оина жавон бинад,

Пир дар хишти пухта он бинад (б.159.) афоризми «Бобурнома»даги гўзал ва ибратли афоризмлардан бири. У «ёш киши ойнага қараб нимани кўрса, кекса одам ғиштга қараб унданам яхшироқ кўра олади», деган маънони билдиради. Шайбонийхон қадам-бақадам таъқиб қилиб келаётганда Бобур хизматидаги кекса беклардан Қосимбек бошқа жойга кўчиш тадбирини қўллаб, Кобулда муқаррар фалокатнинг олдини олади. Бу воқеадан таъсирланган Бобур шу афоризм орқали бекнинг хизматидан мамнунлигини ифодалайди. Ўз навбатида, бу ерда кекса кишиларга хос тажриба, тадбирлилик таъкидлаб кўрсатилмоқда.

2. Яхшилик ва ёмонлик мавзусидаги паремиялардан бири ёмон от била тирилгандин яхши от била ўлган яхши мақолидир. Бу мақол Бобур мирзонинг Раана Сангага қарши бўладиган жанг олдидан аскарларини руҳлантириш учун сўзлаган нутқида келтирилган. Барчани бирдамликка, бир ёқадан бош чиқариб, ёвга қарши бир жону-бир тан бўлиб курашишга, душманга таслим бўлиб, шармандаликка йўл қўймасликка чақиради. *Ҳар кимки ҳаёт мажлисига кирибтур, оқибат ажал паймонасидан ичгусидур ва ҳар кишиким, тириклик манзилига келибтур, охир дунё ғамхонасидин кечгусидур. Ёмон от била тирилгандин, яхши от била ўлган яхшироқ* (б.223.). Бобур ўлимнинг ҳақ эканлиги, тирик мавжудотнинг охир-оқибат залолатга маҳқумлигини таъкидлайди. Шундай экан, аскарларини шу қисқа

умрлари давомида ғурурларини сақлаб қолишга, душманга қарши жанг қилишга, ўзларидан шарафли ном қолдиришга даъват этади.

Чун ба карди, мабош эмин зи офат,

Ки вожиб шуд табиатро мукофот – (ёмонлик қилганиндан кейин офатларга эмин (хотиржам) бўлма, чунки табиатнинг берадиган жазоси аниқ) (б.48.) афоризми Бобурга хиёнат қилган бек Ҳасан Яъқубнинг қилмишларига хулоса сифатида келтирилади. Ҳасан Яъқуб Жаҳонгир мирзони тахтга ўтиртирмоқчи бўлиб душман беклар билан тил бириктириб юрганини билиб қолишгач, Самарқандга кетаётган пайтда, Бобур жўнатган беклар уни тутишмоқчи бўлади. Ўзаро тўқнашувда ўз йигитларининг ўқидан ҳалок бўлади, Бобур тили билан айтганда, «ўз амалига гирифтор бўлади». Мана шу воқеа баёнининг хулосасида юқоридаги афоризм келтирилади.

Заррин довонидаги қалин қорли худуддан аскарлари билан ўтаётган Бобур чексиз йўл машаққатини шериклари билан баробар тортади. Дам олиш учун бир ғор топишганида, йигитларидан истиҳола қилиб кирмайди. Мен иссиқ ўринда роҳат қилиб ётсаму, мени деб юрган аскарлар совуқдан азоб чекишса, бу мурувватдан бўлмайди, – деб ёзади ва *Марг баёрон сур аст* – Дўстлар билан баробар ўлим тўйдир (б.147.) форсий мақолини келтиради. Ана шу воқеалар сўнгидаги

Ҳар неку бадеки дар шуморафт,

То дар нигари салоҳи кораст – ҳар бир юзага келган яхши-ёмонликни текшириб қарасанг, турмуш учун хайридир (б.148.) афоризми шукрга ундаш мақсадида айтилган. Бобур Заррин довонидаги шу қаттиқ қор бўлмаганда, улар манзилларига соғ-омон етиб бора олмасликлари, тик ва йўлсиз довондан ўтиш мушкуллиги, шу сабаб бу воқеа яхшиликка сабаб бўлганлигини таъкидлайди.

Фарғона ва Кобулдаги асосий рақиби Шайбонийхоннинг ҳар бир иши Бобур мирзонинг дили-

ни хира қилар, унга руҳий зарба берарди. Шундай кирдикорларидан бири Самарқанднинг улуғларидан бўлган, Бобурга хайрихоҳ Хожа Яхёнинг ўлими билан боғлиқ эди. Шайбонийхоннинг Хожа Яхёга аввал кетишга рухсат бериб, кейин ортидан одам юбориб ўлдиртиргани Бобурга жуда қаттиқ таъсир қилади. Яна «Қанбарбийлар қилибди бу ишни», – дея эълон қилдиргач, қаттиқ таассуф билан «Узраш батар аз гуноҳ» – узри гуноҳидан ёмонроқ (б.78.) дейди. Бу билан шу айбни қилганини барча билиб турибди, яна уни бошқа бировга юклаб икки карра гуноҳ қилди, демоқчи бўлади.

4. Давлатчилик концептли паремиялар Бобур мирзонинг сиёсий тузум ҳақидаги қарашларини ифодалайди.

Бир вилоятқа икки подшоҳ ва бир черикка икки мири сипоҳ мужиби тафриқа ва вайронлиғ ва сабаби фитна ва паришонлиғдир (б.103.) афоризми Бобур ва укаси Жаҳонгир мирзонинг бир тахтга даъво қилишлари воқеаларин тасвирлашда келтирилади. Умаршайх мирзо вафотидан кейин беклар иккига бўлиниб кетишади, аксарият қисми Бобурнинг тахт вориси эканлигини тан олиб, унга қуллуқ қилишган бўлса, бошқалари Жаҳонгир мирзони тахтда кўришни хоҳлашади. Бу зиддиятлар орқасидан Бобур кўп азият чекади, Жаҳонгир мирзо тахтга чиқолмайди, аммо отамерос тахт Бобурга ҳам насиб этмайди. Ана шу зиддиятли вазият тасвирида Бобур шу афоризмни келтиради. «Бобурнома»нинг бошқа бир ўрнида Ҳиротдаги давлат бошқаруви ҳақида гапира туриб, яна шу афоризмни эслаб ўтади, фақат бу ерда шу фикрга ҳамоҳанг бўлган Саъдийнинг байтини келтиради:

Даҳ дарвеш дар як гилеме бихусбанд ва ду подшоҳ дар иқлеме нагунжанд – ўн дарвеш бир гиламга сиғиб ётарлар, икки подшоҳ бир иқлимга сиғмайди (б.140.). Маълумки, Ҳусайн Бойқаронинг ўлиmidан кейин тахтни унинг икки ўғли – Бадиуззамон мирзо

билан Музаффар мирзо биргаликда бошқаришади. Бобур мирзо бу ҳолатга ажабланади ва уни «баширкат подшоҳлик» деб атайди. Саъдийдан келтирилган юқоридаги байт шу муносабат билан эсланади.

Қўрғон бекитмакликка бош керак, икки қўл керак, икки бут керак (б.85.) матали Бобур мирзонинг Шайбонийхон қамалида қолиб, ҳеч бир ёқдан мадад кучлари келмай тургандаги хулосасини ифодалайди. У бош сардорлик қилади, икки қўл икки тарафдан келадиган кўмак ва мадад, икки бут қўрғоннинг суви билан захирасидир, – деб матални изоҳлайди ва ўзига ҳозир ўша икки қўл, яъни мадад кучлари келмай, аҳволи танг бўлаётганлигини изтироб билан ёзади.

Ҳар кимки бўюнни қўймаса, они тийғай

Чопғой, талағай, мутибу мунқод этғай байти Бобурнинг давлатчилик сиёсатини очиб берувчи афоризмлардан биридир. Бобур қаерга юриш қилмасин, аввало, келишув йўлини таклиф қилган: «Раиятликқа бўюн қўйғон раиятлик бўлғай», яъни ким бўйсунса, яхши муносабатда бўлинади, омон қолади, ким бўйсунмаса, боши олинади, эли таланади». Мана шу сиёсати орқали кўпгина шаҳару қўрғонларга тегилмаган, аҳолиси зиён кўрмаган. Бошқа подшоҳларнинг сиёсатига эътибор берсак, шундай ваъда бериб, қўрғонни олганидан сўнг барчани қатлиом қилганининг ёки халқни талаганлигининг гувоҳи бўламиз, Бобур бундай пасткашликни ўзиям қилмаган, аскарларигаям қилдирмаган.

5. Дўст-душман концептли паремиялар. Бобур юксак ҳарбий салоҳиятга эга шахс бўлган, унинг атрофида дўстлари билан билан бир қаторда душманларининг бўлиши ҳам табиий ҳол. Душманларнинг доимо ифво тарқатиб юриши эса барчага маълум. *Душман не демас, тушга не кирмас* мақоли Бобурнинг хизматида юриб, уни ғийбат қилган ана шундай кимсаларга нисбатан ишлатилади. У бундай ғийбатларга эътибор бермаган бўлса-да, воқеа-

лар баёнидан дили оғриганлиги сезилади. Дарвозайи шаҳрро тавон баст, натвон даҳани муҳолифон баст, яъни Шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади-ю, душман оғзини ёпиб бўлмайди мақоли ҳам шу воқеалар ривожига келтирилган.

Хулоса қилиб айтганда, «Бобурнома»даги мақол, матал ва афоризмларни семантик таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, аксарият воқеаларни тасвирлаётганда Бобур мирзо бирор паремия билан фикрини яқунлайди. Асарда келтирилган мақол-маталларнинг бир қисми (12таси) форс тилида. Бунга сабаб, эҳтимол, Бобур мирзо умрининг асосий қисми Кобул ва Қандаҳорда ўтганлиги, атрофида шу тилда мулоқот қилувчиларнинг кўплигидадир. Яна бир сабаб, ҳали-ҳануз давлат ишлари форс тилида олиб борилишидир, бунга асос қилиб фармонларнинг аксарияти форс тилида битилганлигини келтиришимиз мумкин.

Туркий тилда берилган мақол-маталлар ҳозирги ўзбек тилида ўзгаришсиз қўлланилади, фақат «Кўрғон бекитмакликка бош керак, икки қўл керак, икки бут керак» матали тарихан эскирганлиги учун ишлатилмайди, лекин сўзлари тушунарли, «Қопудағини қопмаса, қариғунча қайғурур» мақоли эскирган. Афоризмлар «Бобурнома»да фикрни хулосалаш учун энг кўп ишлатилган паремиялардир, чунки улар муаллифнинг ҳаётидаги яхши-ёмон воқеалардан чиқарган сабоқларидир. Масалан, «Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим» (б.89.) байти Бобур мирзонинг атрофидаги дўсту душманидан тинимсиз панд еган пайтларида ёзилган. Бу байт гарчи ғазалнинг матлаъси бўлса-да, эл орасида афоризм сифатида машхур. Ёки «Агар тиғи олам бижунбад зи жой, Набуррад раге то нахоҳад Худой» – агар олам тиғи жойидан қўзғолса, худо хоҳламаса, бир томирни ҳам қирқолмайди (б.150.) афоризми Бобур мирзонинг навбатдаги ўлимдан омон қолганлиги муносабати билан келган хулосасидир.

3 §. «Бобурнома»даги мақол ва маталларни таржима қилиш тамойиллари

Маълумки, таржимашунослик ҳақидаги дастлабки назарий фикрлар Римда пайдо бўлган. Юнон ва латин тилларини мукамал билган Аристотель, Цицерон ва Горацій таржима жараёнида сўз кетидан қувиш ярамайди, уларнинг маъно ифодаларини аввал тарозида ўлчаб, кейин таржима қилиш маъқул, деган фикрни билдирганлар. Кейинчалик Италияда Бартоломео ва Манетти, Францияда дю Белле ва Малерб, Англияда Бекон ва Драйден, Германияда Гёте ва Гумбольдт, Россияда Ломоносов ва Сумароков таржима хусусида ўз назарий тушунчаларини билдириб ўтганлар¹⁰⁵.

Таржима назариясига бағишланган илқтадқиқотлар ўтган асрнинг 20-30-йилларида юзага кела бошлаган. Бу даврда нашр қилинган Амос, Постгет, Финкель, Алексеев китобларида ва Санжар Сиддиқнинг «Адабиёт таржимаси санъати» (1936) рисоласида таржима назарияси фан сифатида эътироф этилган. Реформатский «таржима амалиёти барча фанлар учун хизмат қилса-да, таржима назарияси мустақил фан бўла олмайди, балки тилшуносликнинг бир бўлимигина бўлиши мумкин», – деган ғояни илгари сурган эди¹⁰⁶.

Ўзбек таржимашунослигининг тамал тошини қўйган олимлар сифатида Жуманиёз Шарипов¹⁰⁷, Нинель Владимирова¹⁰⁸, Ғайбулла Саломов¹⁰⁹, Қу-

¹⁰⁵ Холбеков М. Таржимашуносликдаги муаммолар // Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2013. №4.

¹⁰⁶ Холбеков М. Таржима назарияси ва танкиди муаммолари мавзусига бағишланган давра суҳбати / «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». – Тошкент, 2014. №10.

¹⁰⁷ Шарипов Ж. Некоторые проблемы поэтического перевода. – Тошкент, 1958.

¹⁰⁸ Владимирова Н. В. Некоторые вопросы художественного перевода с русского на узбекский язык. – Тошкент, 1957.

¹⁰⁹ Саломов Ф. Мақол ва идиомалар таржимаси. – Тошкент, 1961.

драт Мусаев¹¹⁰, Муҳаммаджон Холбеков¹¹¹ларнинг ишларини санаш мумкин.

Таржиманинг қиёсий тилшунослик билан «эгизак»лиги маълум. Бироқ таржиманинг грамматик, лексик ва стилистик муаммоларини мустақил илмий тадқиқ этмасдан туриб, унинг прагматика, когнитив тилшунослик, психоллингвистика ва семиотика билан алоқаларини ўрганиб бўлмайди¹¹². Роман Якобсоннинг ёзишича, бир тилдаги белгини бошқа тилдаги белги билан бера билишнинг уч тури мавжуд: биринчиси, таржима қилинаётган асар тилидаги белгини бошқа белги ёрдамида таржима қилиш ёки унга бошқа ном бериш; иккинчиси, семиотик белгиларни бир тилдан бошқа тилга таржима қилиш; учинчиси, семиотик тизимлараро таржима: тил белгиларини мусиқа, рақс, кино, расм билан бера билиш¹¹³. Ҳамма даврларда аслият намунасини танлаш, тушуниш, ичига кириш, унинг тарихи, юзага чиқарган муҳит, шароитни ўрганиш, янги муҳитга унинг қандай қабул қилинишини ўйлаш ва бу ҳақда иложи борича аниқ тасаввурга эга бўлиш, таржима усулини аниқлаш сингарилар барча таржима жараёнлари учун муҳим жиҳатлар ва булар охир-оқибатда аслиятга мувофиқ таржима текстини яратишга хизмат қилади. Паремиологик бирликларни таржима тилида қайта яратиш жуда мураккаб бўлиб, таржима қилинаётган мақол, матал ёхуд идиомалар аслият тили билан узвий боғлиқлиги ва шу тилнинг вакили- миллат тарихи, турмуш тар-

¹¹⁰ Мусаев К. Таржиманинг лингвостилистик муаммолари. – Тошкент, 1988

¹¹¹ Холбеков М. Ўзбек-француз адабий алоқалари: таржима, танқид ва идрок тадориғида. – Тошкент, 1991.

¹¹² Абдуазизов А. Таржима назарияси ва танқиди муаммолари мавзусига бағишланган давра суҳбати «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». – Тошкент, 2014. №10.

¹¹³ Ўша муаллиф: Таржима назарияси ва танқиди муаммолари мавзусига бағишланган давра суҳбати / «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». – Тошкент, 2014. №10.

зи, урф-одати, маданияти, топонимикаси, ўзига хос миллий хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқлигидир. Мана шу ҳолат мутаржимни ўз ишига ўта маъсулият билан ёндашишига, ҳар бир деталь устида бош қотиришига тўғри келди. Бунинг учун, албатта, аслият тилини ҳам мукамал билишлик тақозо этилади.

Таржимачилик тарихига назар ташлайдиган бўлсак, унинг ҳам бир нечта этапларга, яъни таржима қилишнинг турли восита ва усулларига мурожаат қилганлигининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Шулар жумласига сўзма-сўз таржима, тағлама, миллийлаштириш, тасвирий таржима, изоҳли таржима, диалогик таржима, билвосита таржима, бевосита таржима ва ҳоказолар. Тўғри, юқорида қайд этилган таржима усулларининг таржима тараққиётида ўз ўрни бор. Ҳозир ҳам баъзан мурожаат қилишимизга тўғри келади. Лекин мавжуд тадқиқотларнинг далолат беришича (Ғ.Т. Саломов, Н.Комилов, Пошали Усмон, М.Бокаева ва бошқалар), таржима таржимадан эмас, балки аслиятдан тўғридан тўғри ўгирилиши лозимлигини мисоллар воситасида исботлаб берган. Чунки таржимадан таржима қилинса, биринчи таржимоннинг таржима жараёнида қилган хатоси икки ҳатто уч баробарга ошиши муқаррардир.

Таржимани амалга ошириш усулларини тўғри танлаш бу жараён учун жуда муҳим ҳисобланади. Таржимашуносликда уларнинг қуйидаги турлари мавжуд: 1) маълумотларни қисқа ва лўнда ёзиб олиш ва уларга таяниб ўгириш; 2) таржимада асл нусха материални маънодор бўлакларга ажратиб ўгириш; 3) матнни лексик ва грамматик трансформациялар орқали ўгириш; 4) антонимик воситалар орқали ўгириш; 5) синонимик воситалар орқали ўгириш; 6) таржимавий транскрипциялар орқали; 7) таржимавий транслитерациялар орқали; 8) калька орқали; 9) компенсация орқали; 10) умумлашти-

риш орқали; 11) конкретлаштириш орқали; 12) нутқни ихчамлаштириш орқали ўгириш.

Паремиялар лексик бирликларга нисбатан мураккаб компонентли лисоний ҳодиса бўлганлиги сабабли уларни таржимада ифодалаш ҳам таржимондан алоҳида масъулият талаб қилади. Чунки паремиялар асардаги бадиий-тасвирий воситалар сифатида фикрнинг оддий баёнидан кўра кўпроқ асарнинг образли ҳамда ҳиссий-тасвирий қиймати-ни ошириш каби услубий ўзига хосликларни ифода этишда иштирок этади. Шунинг учун паремиянинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, уларни мақсадга мувофиқ таржима қилишга интилиш бадиий асарни қайта яратишга тенгдир.

Профессор А.В. Фёдоров ўзининг «Таржима назариясига кириш»¹¹⁴ номли асарида мақол ва маталларни рус тилига таржима қилишнинг қуйидаги тамойилларини кўрсатади:

1. Мақол ва маталларни таркибидаги сўзларнинг моддий маъносини айнан сақлаган ҳолда аниқ таржима қилиш.

2. Асл нусхаси мақол, матал ва фразеологик иборалар таркибидаги сўзларнинг моддий мазмунини ёки шаклини бирмунча ўзгартириб таржима қилиш.

3. Асл нусхадаги мақол, матал ва фразеологик бутунликларни асар таржима қилинаётган тилда ҳақиқатдан мавжуд бўлган муқобил билан алмаштириш.

Мақол ва маталларни таржима қилишда образлиликни йўқотмаслик учун асл нусхадаги мақолнинг мақоллик хусусиятини сақлаб қолишда сўз танлаш муҳим аҳамият касб этади. Мақол ва маталларни образли ва мазмунини сақлаб қолган ҳолда таржима қилиш учун мақолларнинг ўзига хос тилини чуқур ўрганиш керак, уларнинг мантиқий мазмунини теран тушуниб олмоқ зарур.

¹¹⁴ Каримов Б.А. Паремийная единица в словарном ракурсе на материале толковых словарей русского и английского языков: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, УзГУМЯ, 2003. С. 15.

Аслият ва таржима тиллари мақол ва маталларнинг табиатини қиёсий ўрганган ҳолда, улар орасидаги мазмуний-услубий мувофиқлик ҳолатларини аниқлаш ва таржима жараёнида уларнинг бирини иккинчиси воситасида талқин этиш йўллари ва имкониятларини белгилаш тўлақонли таржима яратиш учун замин ҳозирлайди. Тадқиқот объектими ҳисобланган «Бобурнома»да муаллиф воқеа ва ҳодисани тасвирлаш учун мақол, матал ва фраземалардан маҳорат билан фойдаланади. Асар тилининг раво ва жозибаторлигининг сабаби ҳам шундадир.

«Бобурнома»даги паремияларни турк тилига таржима қилишда қўлланилган тамойиллар қуйидагилар:

1. Паремия сўзма-сўз таржима қилинган.

2. Паремия бирор грамматик воситани ўзгартириш орқали таржима қилинган.

3. Паремиянинг таркиби ўзгартирилган ҳолда таржима қилинган.

Мақоллар таржимасида таржимон кўпроқ сўзма-сўз таржима қилиш усулидан фойдаланади. Масалан, Марг бо ёрон сур аст – дўстлар билан бирга бўлган ўлим тўйдир мақоли *Dostlarla beraber ölüm düğündür* (Дўстлар билан биргаликда ўлим тўйдир) тарзида таржима қилинади.

... ne gibi iztirap ve meşakkat olursa, ben de görevim ve halk nasıl tahammül edip duruyorsa, ben de durayım – diye düşündüm. Farsça bir mesel vardır; Dostlarla beraber ölüm düğündür (s.214). Кўринадики, бу ерда мақол сўзма-сўз таржима қилинган.

Қопудағини қопмаса, қариғунча қайғурур мақоли Бобурнинг вақтида ҳаракат қилмай, душманини қочириб қўйганлиги ҳақида. Ушмундоғ қопуда келган ғаним мутазаррир бўлмай ажрашди. Масал борким, *«Қопудағини қопмаса, қариғунча қайғурур»*(б.74).

Бу мақол туркча матнда *Kapıdakini kapmazsa, ihtiyarlayıncaya kadar nedamet eder (s.76)* – капи(эшик)дагини қопмаса, қаригунга қадар надомат қи-

лади тарзида (эски ўзбек тилида қопу – эшик маъносида қўлланганлиги бизга маълум) сўзма-сўз таржима қилинади. Мақоллар ва маталларни ўгириш жараёни таржима амалиётида муҳим ўрин эгаллайди. Бунда таржимондан зийраклик ва катта маҳорат талаб қилинади. Чунки айнан мақол ва маталларнинг таржимасини чиройли ёритиб бера олмаслик бадий асар мазмунига путур етказиши мумкин. Аммо юқоридаги мақолнинг сўзма-сўз таржимаси асарнинг бадииятига путур етмайди, аксинча, унинг китобхонга тушунарлилик даражаси ортади. Эҳтимол, уни турк тилидаги бошқа бир мақол билан берганда бундан ҳам чиройлироқ, об-разлироқ чиққан бўлар эди.

Бобур Кобул тасвирида оби ангур узуми ва ундан тайёрланадиган чоғир ҳақида шундай дейди: *Бир навъ узум бўлур, оби ангур дерлар, хейли яхши узумдур. Маст чоғирлари бўлур. Хожя Хованд Сайид Домани кўхийнинг чоғири тундлуқ била машхурдир. Агарчи ҳоло тақлид бирла андин таъриф қилурларки: «лаззати май маст донад, хушёрон чи ҳаз»* (б.108). Ўзбек тилига майнинг лаззатини маст билади, хушёрларга ундан нима баҳра бор деган маънони ифодаловчи бу форсий мақол турк тилига *Şarabın lezzetini sarhoş bilir; akli başında olan ondan ne zevk alır* (s.140) – *Шаробнинг лаззатини сархуш билади, ақли бошида бўлган (хушёр) нима завқ олади (таржима бизники –Д.М.)* тарзида таржима қилинади. Кўри-ниб турибдики, деярли барча сўз тўғридан тўғри таржима қилинган, фақат хушёр сўзи *akli başında olan* бирикмаси билан ифодаланган, ҳозирги турк тилида хушёр сўзи *uyanık, dikkatli* деб ўгирилади, бу ерда таржимон, эҳтимол, маънони янада аниқроқ беришни мақсад қилгандир, зеро мақол маъноси жуда аниқ ва тушунарли тарзда таржима қилинган. Бу мақол таркибни ўзгартирган ҳолда таржима қилинган.

Паремиялар кўп маъноли ва кўп вазифали бирликлардир, мазмун жиҳатидан мос икки тил бирли-

клари таржимада ҳар доим ҳам бир-бирига тўлиқ мос келавермайди. Муайян матндаги паремиялар мазмуни фразеологик эквивалентлар, мақоллар ёки муқобил вариантларда ўз ифодасини тўлиқ топмаслиги мумкин. Юқоридаги мисолда айни шу ҳолат кўзга ташланади.

Ёмон от била тирилгандин яхши от била ўлган яхши мақоли турк тилига *Kötü adla yaşamaktansa iyi adla ölmek daha iyidir (s.357)* – ёмон от билан яшамокдан яхши от билан ўлган янада яхшидир (таржима бизники –Д.М.) тарзида таржима қилинади. Эътибор берсак, бу таржимада анча ўзгариш мавжуд: тирилгандин сўзи «яшамокдан»га, ўлган яхши бирикмаси «ўлмак янада яхшидир»га ўзгарган.

тирилгандин – *yaşamaktansa*,
ўлган яхши – *ölmek daha iyidir*.

Бу фарқ маънонинг ўзгаришига ҳам сабаб бўлган ва бу мақол таркиби ўзгартирилган ҳолда таржима қилинган.

Шу мақолнинг мантиқий давоми бўлган *Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтаанд* (Шухрат билан ёдланишни ҳакимлар иккинчи умр демишлар) матали темурий шаҳзодалар Шайбонийхонга қарши бирикаётганда Кепак мирзонинг аҳдига вафо қилмай келмаганлиги воқеасини ёритиши жараёнида келтирилган. Ғаразким бу дунёда кишидин ушмундоғ нималар қолур, ҳар ким ақлдан баҳравар бўлса, нега андоғ ҳаракатга иқдом қилғайким, андан сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишига хушдин асари бўлса, нега андоғ амрга иқдом ва эҳтимом қилмағайким, қилғондин сўнг муҳтаҳсин дегайлар: *Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтаанд (б.142.)*.

Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтаанд (Шухрат билан ёдланишни ҳакимлар иккинчи умр демишлар) мақоли *İsmin zikredilmesine hekimler ikinci bir ömür adını vermişlerdir (s.204.)* тарзида ўгирилган. Бу таржимада ҳам сўзлар, ҳам грамматик шакллар алмашган. Яъни туркча таржимани сўзма-сўз ўзбек-

чага ўғирсак: Исмини зикр этишларига ҳақимлар иккинчи умр отини берганлар.

Шухрат билан ёдланиш – исмини зикр этиш;

Ёдланишни – зикр этишларига;

Демишлар – отини берганлар бирликлари билан ифодаланган. Бу мақол грамматик воситалари ўзгартирилган ҳолда таржима қилинган.

Ким ўлар ҳолатга етса, ул билур жон қадрини мақоли ўлар ҳолатга етган инсоннинг кўнгил кечинмаларини ўзида акс эттирган. Жон мундоғ азиз нима эмиш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким: «Ким ўлар ҳолатга етса ул билур жон қадрини». *Ҳар қачон бу воқеъайи ҳоила хотиримга келса, беҳост ҳолим мутағаййир бўлур (б.218.)*.

Ким ўлар ҳолатга етса ул билур жон қадрини мақоли *canın kadrini ölmek üzere olan kimse bilir* тарзида таржима қилинади. Аммо бу ерда ўзбекча матндаги кўшма гап содда гап тарзида берилган, шеърий оҳанг ҳам бузилган. *Can böyle aziz bir şey imiş; böyle olduğunu bilmezdim. Bir mısra vardır: canın kadrini, ölmek üzere olan kimse bilir (s.347)*.

Мақоллар, маталлар, идиомалар таржималари шу амалиётнинг энг ҳузурбахш, ижодий соҳаларидан. Улар таржимаси ифодаларида таржимоннинг лаёқати, истеъдоди, сўзни, образлиликни юксак даражада англаш ва ҳис қила билиш қобилияти намоён бўлади¹¹⁵.

Булардан ташқари, Ишонмагил дўстунгға, сомон тикар пўстунгға (б.76) – *İnanma dostuna, saman doldurur postuna (s.82)* мақолида тикар сўзи *doldurur* (тўлдирар)га ўзгартирилиб, таркиби ўзгартирилган таржима бўлган, Душман не демас, тушга не кирмас (б.117) – *düşman ne demez ve rüyaya ne girmez (s.156)*, Сафи мағлубро ҳуе басандаст (б.97) – *tağlup düşmana bir hey sesi kafidir (s.121)*, Тенг бўлмагунча тўш бўлмас (б.115) – *denk olmayan buluşmaz (s.153)*

¹¹⁵ Фафуров И. Таржимонлик мутахассислигига кириш. – Тошкент, 2008. – Б.4

мақолларида барча сўзлар тўлиқ мос тушади, шунинг учун улар сўзма-сўз таржимага мисол бўлади.

Маталларда ҳам баъзан тўлиқ мос тушадиган сўзлар орқали, баъзан таркиби ўзгарган ҳолда қилинган таржималар учрайди. Деҳ кужову дарахтон кужо (б.36) – қишлоқ қайда-ю, дарахтлар қаерда матали Аҳси қўрғони тасвирида берилади. Маҳаллоти қўрғондин бир шаръий йироқроқ тушубтур. *«Деҳ кужову дарахтон кужо»* масалини ғолибо Аҳси учун айтибтурлар.

Бу матал туркча матнда шундай ифодаланади: *Mahalleleri kurgandan bir şer'i uzaktadır..... köy neredе, ağaçlar neredе darb-ı meselini, galiba, Ahsi için söylemişlerdir(s.4.)*. Кўринадики, бу ўринда маталнинг ҳар бир сўзи ўзаро мос тарзда таржима қилинган.

«Бобурнома» матнида Кўзларини туз тутти матали учрайди. У «хиёнат қилди», «нонкўрлик қилди» деган маънони ифодалашга хизмат қилади. Бобур аввалроқ ўз хизматида бўлган Муҳаммад Дўст исмли бек ҳақида гапирар экан, ўзидан кейин Аҳмад Танбалга хизмат қилганини, унга кўп ёмонликлар қилиб, кейин ўзбак (Шайбонийхон) хизматига борганини айтади. Аммо у ердаям тинч юролмай, кўп фитналар қилади: *(Муҳаммад Дўст) Охир ўзбак илигига тушти. Кўзларини кўр қилдилар. «Кўзларини туз тутти»*нинг маъниси бу эмиш(б.77). Бу матал турк тилига айнан таржима қилинади: *Gözlerini «tüz tuttu» (s.83)*.

Он гузарро об бурд матали «у даврлар ўтиб кетди, ҳозир замон бошқа» деган маънони билдиради. Албатта, асар мазмунидан маталнингўз маъносини ҳам тушуниш мумкин. Дедиким, агар гузар топилса, худ келгусидир, вале гузарлар сув улғайгач тағайюр топар. Ул масал борким, «Он гузарро об бурд» (б.104). Мазмуни: агар кечиб ўтадиган жой тополса, келади, аммо кечувлар сув кўпайгач, ўзгариб кетган, деди. Шундай масал борки, «ул кечувларни

сув олиб кетди». Бу ўринда Бобур сўз ўйини қиладди: матал ўз маъносида «кечув йўқ, шунинг учун келолмайди» дегани бўлса, кўчма маънода, «аввалги шавкати йўқ, шунинг учун келолмайди» маъносини билдиради.

Туркча матнда бу матал қуйидагича ифодаланган: *Eğer geçit bulunursa, çabuk gelir; fakat su yükselinece, geçitler değişir. Bir darb-ı mesel vardır: «o geçidi su götürdü» – dedi (s.133).* – Агар кечув бўлса тезда келади, фақат сув кўтарилса, кечувлар ўзгаради. Бир масал бордир: у кечувни сув ўзгартирди – деди (таржима бизники – Д.М.). Кўринадики, бу ерда ҳам маталдаги сўзлар маъносига мувофиқ таржима қилинган. Биз маталлар доирасида таҳлил қилган икки мисол ҳам сўзма-сўз таржимага оид.

«Таваккал қилиб иш бошлаш» маъносини берувчи гаҳ ёздаҳ беҳ, гаҳ нўҳ – гоҳ ўн бир яхши, гоҳ тўққиз матали Бобур жанг услубининг бир қиррасини намоён қилади. У баъзан кўп сонли душманга қарши кам аскар билан қарши чиқиб, аксар ҳолларда ғалаба қозонган. Бундай таваккалчилик унга Самарқандни олишда ва Иброҳим Лўдий билан тўқнашувда фойда келтирган. Давлатхон ул қарилиғи била белиға икки қилич боғлабтур. Булар жазм урушурлар. Хотирға кечтиким, ул масал борким, «Гаҳ ёздаҳ беҳ, гаҳ нўҳ». Чун бу кетмас, *Лаҳурдағиларни ўзумизга қўшуб ўқ урушалинг* (б.186).

Демак, Давлатхоннинг 30-40 минг қўшинига қарши ўзининг 12минг лашкари билан уришмоқчи. Бу матн туркча таржимада бироз бошқачароқ ифодаланган: *Devlet Han, bu ihtiyarlığı ile, beline iki kılıç kuşatmıştır. Bunlar şiddetli vuruşacaklardır. – Bir darb-ı mesel vardır: on dost dokuzdan evladır. Eldeki vasitalardan hiç birini kaçırmamak için, Lahur'dakileri kendimize takıp sonra vuruşalım – diye düşündük (s.289).* Бу ерда гаҳ ёздаҳ беҳ, гаҳ нўҳ матали *on dost dokuzdan evladır*, яъни «ўн дўст тўққиздан яхшироқдир» деб таржима қилинган. Матал таркибидаги гоҳ-гоҳ

боғловчиси тушиб қолган, ўн бир (ёздаҳ) сўзи ҳам ўн (*on*) тарзида таржима қилинган. Эътиборлиси, бундай матал ёки мақол ҳозирги турк тили мақоллари луғатида ҳам топилмади. Кўринадики, бу матал таркибни ўзгартириб қилинган таржимага киради.

Шайбонийхон сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мендин эмас эди, Қанбарбий ва Кўпакбий қилдилар. Бу андин ёмонроқ. Масал борким: «*Узраш батар аз гуноҳ*» (б.78). Шайбонийхоннинг қилмишларига баҳо бериш учун қўлланган узраш батар аз гуноҳ – узри гуноҳидан ёмонроқ матали ҳам турк тилига бироз ўзгариш билан таржима қилинган.

Şıbanı Han, Hoca'nın öldürülmesi işinin kendisinden olmadığını ve katillerin Kanber Bi ile Köpek Bi olduğunu söylemiş. Bu ise daha kötüdür. Bir atalar sözü vardır: özü kabahatinden büyük (s.85). Бу матн таржимасида бир неча фарқ мавжуд. Биринчидан, Хожанинг иши – *Hoca'nın öldürülmesi işi* (Хожанинг ўлдирилганлиги) тарзида ўзгартирилган, иккинчидан, ўзбекча матнда бўлмаган *katillerin* – қотилларнинг сўзи қўшилган. Албатта, бу қўшимча киритишлар матнни тўғри, аниқроқ тушунтириш учун, аммо учинчи матал билан боғлиқ фарқ ҳақида бундай деб бўлмайди. Матал таркибидаги, яъни асл матндаги батар (ёмонроқ) сўзи *büyük* (*катта, йурик*) сўзига ўзгарган. Туркча матн таржимаси қуйидагича: Шайбонийхон Хожанинг ўлдирилишини ўзидан эмаслигини ва қотилларнинг Қанбарбий ва Кўпакбийлар эканлигини айтармиш. Бу эса яна ёмонроқ. Бир мақол бордир: узри қабоҳатидан катта (таржима бизники –Д.М.). Бу таржима орқали Шайбонийхоннинг узри олдида қабоҳати арзимас иш деган маъно келиб чиқади.

«Бошқа халқнинг мақол ва маталини сўзма-сўз таржима қилишда ғоят моҳирлик ва эҳтиёткорлик талаб этилади. Акс ҳолда, бошқа халқнинг миллий тафаккур тахлитини айнан акс эттираман деб, мақолни қуруқ гапга, матални эса суяқ бирикмага

айлантириб қўйиши ҳеч гап эмас»¹¹⁶. Айрим мақол ва маталлар, фразеологик бирикмалар сўзма-сўз таржима қилинганда ўз қимматини йўқотади, улар замиридаги ҳикмат, миллий колоритга хос бўлган турфа жиҳатлар, асосий ва кўчма маънолар таржима тилида тўла ўз аксини топа олмайди. Аммо биз тадқиқ этаётган манбалар тили бир тил оиласига, муштарак анъаналарга эгалиги учун миллий колоритга мос келмаган ўринлар учрамайди.

Афоризмлар «Бобурнома» матнидаги энг кўп қўлланган паремиялар сирасига киради. Уларни таржима қилиш жараёнида ҳам бир қанча ўзгаришлар киритилган.

Корҳоро бавақт бояд жуст

Кори бевақт суст бошад суст (Ишлар вақтида бажарилиши керак, вақтида бажарилмаган иш суст бўлади, суст) афоризмини Бобур иккиланиб ўтириши натижасида омадини қўлидан чиқарганидан афсусда ёзган. Туркча таржимада афоризмнинг берилиши қуйидагича:

*İşlerin zamanında yapılması lazımdır,
vakitsiz yapılan iş gevşek olur, gevşek (s.76).*

Таржима, форсий байт билан қиёсланганда, тўғри амалга оширилган, аммо *vakitsiz* сўзи «бевақт» деган маънони ифодалаши мумкинлигини эътиборга олсак, бироз нуқсон пайдо бўлади, яъни вақтидан олдин бажарилган иш суст бўлади деб ҳам тушунилиши мумкин.

Агар бу афоризм *İşlerin zamanında yapılması lazımdır, Yapılmayan iş gevşek olur, gevşek* тарзида таржима қилинса, Бобур айтмоқчи бўлган фикр аниқроқ ифодаланарди. Бу ўринда ўзбекча матнидаги табдил аниқроқ маъно ифодалайди: вақтида бажарилмаган иш суст бўлади.

Ба тунди сабук даст бурдан ба тиғ,

Ба дандон ғазад пушти дасти дариф (б.82) афоризми Бобурнинг шошилиб жангга кириб, афсусла-

¹¹⁶ Саломов Ф. Тил ва таржима. – Тошкент, 1966. – Б. 245.

ниб қолганлиги ҳақида. Бобур мунажжимларнинг «саккиз юлдуз оралиқда, бугун урушсангиз ғалаба сиз томонда», – деган гапларига ишониб, шошилиб жангга киради, аммо яхши тайёр бўлмаган қўшин билан Шайбонийхондан мағлубиятга учрайди. Ўзининг аччиқ сабоғини ана шу афоризм орқали баён этади.

Бу байт бир неча манбада турли хил изоҳланган. «Бобурнома»нинг илмий-танқидий матнида «Енгилтак аччиғланганда тиғ билан қўлини кесар, сўнгра қўли орқасини тиши билан чайнар»¹¹⁷ тарзида изоҳланади, «Бобурнома» табдилида эса Ғазабдан ханжарга қўл чўзган киши, Афсус бармоғини тишлашдир иши¹¹⁸ деб шеърини шаклга солинади. Туркча матнда бу байт *Hiddetli hemen elini kılıca uzatan, peşiman olarek, elinin arkasını ısıtır (s.93)* – ғазабли тезда қўлини қиличга узатса, пушаймонлик билан қўлининг орқасини тишлайди деб таржима қилинган.

Асл матн	Танқидий матн	Табдил	Туркча матн
Тунди сабук	Енгилтак	Киши	<i>Hiddetli</i> (ғазабли)
Даст бурдан	Қўлини кесади	-	<i>Elini uzatan</i> (қўлини узатади)
Тиғ	Тиғ	Ханжар	<i>Kılıc</i> (қилич)
Ба дандон	Тиши билан	-	-
Газад	Чайнар	Тишлаш	<i>ısıtır</i> (тишлайди)
Пушти дасти	Қўли орқаси	Бармоғи	<i>elinin arkası</i> (қўлининг орқаси)
Дариг	-	Афсус	<i>peşiman olarek</i> (пушаймонлик билан)

¹¹⁷ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи С. Ҳасанов. – Тошкент, 2002. – Б. 82.

¹¹⁸ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Ҳозирги ўзбек тилига В.Раҳмонов ва К.Муллаҳўжаевалар табдил қилишган. – Тошкент, 2008. – Б. 81.

Кўринадики, афоризм танқидий матнда сўз-ма-сўз таржима қилинган, фақатгина дариф – аф-сус сўзи акс этмай қолган, табдилда шеърӣй усулни сақлаб, мажозий маъносинигина ёритиш билан чекланилган, аммо тунди сабук – киши деб, тиғ сўзи ханжар деб, пушти дасти (қўлининг орти) – бармоқ деб ўзгартирилган, ба дандон (тиши билан) сўзи тушиб қолган. Туркча матнда ҳам қатор ўзгаришлар мавжуд, биринчидан, даст бурдан (қўлини кесади) бирикмаси *elini uzatan* (қўлини узатган) тарзида ўзгартирилади, иккинчидан, тиғ сўзи *kilic* (қилич) га айланади, учинчидан, ба дандон (тиши билан) бирлиги таржимада акс этмаган. Шунча ўзгариш бўлишига қарамасдан, таржимон Бобур айтмоқчи бўлган мажозий маънони ифодалай олган.

Бобур Ҳусайн Бойқарога таъриф берар экан, аҳли оиласи ҳақида шундай дейди: аввал олғон хотуни Бека Султонбегим эди. Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Бадиъуззамон мирзо мундин туғуб эди. Кўп кажхулқ эди. Султон Ҳусайн мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлиғидин мирзо батанг келди, охир қўйди ва халос бўлди, не қилсун, ҳақ мирзо жониби эди.

*Зани бад дар саройи марди накў,
Ҳам дар ин олам аст дўзах ў* (б.131).

(Яхши киши хонасидаги ёмон хотин шу дунёнинг ўзидаёқ унинг дўзахидир)

Бу афоризм туркча матнда қуйидагича акс этган: *İyi bir erkeğin evinda kötü bir karısı olursa, o erkeğin sehennemi bu dünyada demektir* (s.184) – яхши бир эркакнинг уйида ёмон хотини бўлса, у эркакнинг жаҳаннами бу дунёда демакдир. Кўринадики, бу афоризмнинг маъноси туркчага ҳеч қандай ўзгаришсиз, муваффақиятли ўгирилган.

Аксарият ҳолларда таржимон ҳар бир мақол, матал ёки идиомага, асарда тасвирланаётган воқеалар мазмуни, объект, миллий муҳит ва услуб хусусиятига кўра, ўз тилидан муқобил ёки монанд бирик-

малар топиб кўяди ёки уларни сўзма-сўз таржима қилади. Шунга кўра, айна бир хил мақол ёки идиомани ҳам бир қанча ўринларда, маънога қараб, ҳар хил ўгириш мумкин. Бинобарин, ҳар қандай ҳоллар учун баб-баравар мувофиқ келадиган тайёр рецепт топиш амри маҳол.

Хулоса қилиб айтганда, таржима ва таржимашунослик илми ўтган XX асрда кенг тараққий этди, умумфилологик фан тарзида эътироф қилинди. И. Ғафуров, А. Абдуазизов, Қ. Мусаев, М.Холбеков, О. Мўминов, Н. Қамбаров, Ш.Сирожиддинов каби таниқли таржимон ва таржимашунос олимларимизнинг саъй-ҳаракати туфайли таржима назарияси ва амалиётига оид дарслик ҳамда ўқув қўлланмалари чоп этилди.

Тил тадқиқининг ҳозирги босқичида кўпгина олимлар мақол, матал ва афоризмларни ўрганувчи паремиологияни тилшуносликнинг алоҳида бир мустақил соҳаси сифатида эътироф этишмоқда. Паремиялар ҳали ёзув пайдо бўлмасдан олдин халқ оғзаки ижодига муҳрланган ва жамият онгининг бир қисмига айланган. Ёзув пайдо бўлгандан сўнггина у маданий ёдгорликларда ўз аксини топа бошлаган. Биз таҳлилга тортган паремияларнинг ҳам аксарияти тарихий мақол ва маталлар бўлиб, уларинг бир қисми бугунги кунда истеъмолдан чиқиб кетган, бир қисми маълум ўзгаришларга учраган ҳолда луғатларимизда мавжуд. Уларни аниқлаш ва англаган маъноларини бугунги кундаги мақол-маталларимиз билан қиёсий ўрганиш бугунги кун учун ҳам долзарбдир.

Мақол, матал ва афоризмларга бағишланган иккинчи боб юзасидан келган хулосаларимиз қуйидагилар:

«Бобурнома» таржимони Р. Р. Арат таржима жараёнида асардаги ҳар бир паремиянинг дастлаб эски ўзбек ёзувидаги шаклини келтиради, мазмунини эса қавс ичида туркча алифбода беради.

Аксарият воқеаларни тасвирлаётганда Бобур мирзо бирор паремия билан фикрини яқунлайди.

Мақол-маталларнинг бир қисми (12таси) форс тилида. Бунга сабаб, форс тилининг давлат ва ижод тили сифатидаги мавқеи ҳали ҳам амалдалиги ва Бобурнинг кўпроқ ҳаёти форсий қавмлар орасида кечганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Туркий тилда берилган мақол-маталлар ҳозирги ўзбек тилида ўзгаришсиз қўлланилади, фақат «*Кўрғон бекитмакликка бош керак, икки қўл керак, икки бут керак*» маталининг сўзлари тушунарли бўлса-да, маъноси тарихан эскирганлиги учун ишлатилмайди, «*Қопудагини қопмаса, қаригунча қайғурур*» мақоли эскирган. Афоризмлар «Бобурнома»да фикрни хулосалаш учун энг кўп ишлатилган паремиялардир, чунки улар муаллифнинг ҳаётидаги яхши-ёмон воқеалардан чиқарган сабоқларидир.

Паремияларнинг таржима қилинишида уч хил ҳолат кўзга ташланади: паремия сўзма-сўз таржима қилинган, паремия бирор грамматик воситани ўзгартириш орқали таржима қилинган, паремиянинг таркиби ўзгартирилган ҳолда таржима қилинган. Паремиялар кўп маъноли ва кўп вазифали birlikлардир, мазмун жиҳатидан мос икки тил birlikлари таржимада ҳар доим ҳам бир-бирига тўлиқ мос келавермайди. Бунда мисолларга туркча таржимада бир неча маротаба дуч келинди.

Мақоллар таржимасида таржимон кўпроқ сўзма-сўз таржима қилиш усулидан фойдаланади. Асарда келтирилган мақоллар ҳозирги турк тилида учрамайди. Шеърый тарзда берилган мақол ва маталлар таржимада насрий тарзда ифодаланади, афоризмларнинг насрий баёнини бериш билан чекланилади. Бу ҳам ўзбекча танқидий матн ва туркча таржиманинг фарқли жиҳатларидан биридир.

Туркча таржимада маъноси етарлича очилмаган, ёки бошқа маънони англатган мақол, матал ва афоризмлар мавжуд. Бобур афоризмларида ўз ҳаётидаги хусусий вазият халқ, омма, ҳаёт нуқтаи назардан умумлашади.

III БОБ «БОБУРНОМА»ДАГИ ФРАЗЕМАЛАР ТАРЖИМАСИНИНГ СТРУКТУР-СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

1 §. Таржимада фраземалар хусусиятига асосланиш тамойили

«Фразеология» атамаси юнонча «фраза» (phrasis – ифода, нутқ ўрами) сўздан олинган бўлса-да, туркийшуносликда дастлаб бу атама турлича маъноларни ифодалаш учун хизмат қилган. Масалан, XIX асрда яшаган туркийшунос олим Мирза Козимбек (1802-1870) ўша давр анъаналаридан келиб чиқиб, рус тилида ёзилган бошқа тасвирий грамматикаларда бўлгани сингари ўз асарига «фраза» сўзини «жумла», «гап»(предложение) маъносида қўллаган. «Фразеологик бирикма» дейилганда эса сўздан йирик тил бирликларини тушунган.

Мустақиллик йилларида ўзбек фразеологиянинг назарий масалаларини ўрганишга эътибор кучайди. Жумладан, тадқиқотчи Қ. Ҳакимов фразеологизмларни компонент таҳлил методи асосида ўрганди. Фраземаларни компонент таҳлил қилишнинг айрим натижалари

Ш. Раҳматуллаевнинг илмий мақолаларида ва 1992 йилда нашр этилган «Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви» номли монографиясида ҳам умумлаштирилган. Жумладан, Ш. Раҳматуллаев *таъби хира, дили сиёҳ, бағри қон* фраземаларининг семантик структурасини қуйидагича таҳлил қилди: «Ҳар уч фраземадан «хафа»лик маъноси англашилади, лекин бу «хафа»лик таъб/и/ хира фраземасида бошланғич босқичда («бир оз»), дил/и/ сиёҳ фраземасида нормал ҳолатдан юқорироқ («нормадан кучлироқ даражада»), бағр/и/ қон фраземасида эса энг юқори босқичда («ўта кучли даражада») экани англашилади. Шунга кўра таъб/и/ хира фра-

земаси «кайфияти бир оз ёмон ҳолатда» маъносини англатса, дил/и/ сиёҳ фраземаси «руҳияти ёмон» маъносини, бағр/и/ қон фраземаси эса «ғам-алам, изтироб билан тўлиб-тошган» маъносини англатади».

Ш. Усмонова ўзбек ва турк тилларида бирикмага ва гапга тенг соматик фразеологизмларни функционал-семантик жиҳатдан таҳлил қилган. Ҳ.Шамсиддинов фразеологик бирикмаларни оддий сўзларнинг функционал-семантик синонимлари деб ҳисоблайди ҳамда сўз ва фразеологизмлар орасидаги синонимик муносабатларни семантик жиҳатдан кенг ўрганишга ҳаракат қилган.

А. Маматов ўзбек тилшунослигида илк бор фразеологиянинг тил нормаси ва нутқ маданияти билан боғлиқ муаммоларини тадқиқ этди. Муаллиф фразеологияга доир турли қарашларни танқидий жиҳатдан кўздан кечириб, фразеологизмга қўйидагича таъриф беради: «Фразеологизм - бу тузилиши жиҳатидан сўз бирикмасига ёки гапга тенг бўлган, умумлашган маъно англатадиган, лексик элементлари қисман ёки тўлиқ кўчма маънога эга бўлган, турғун лексик-семантик бирликдир». Бу таъриф, бизнингча, ҳам ҳақиқатга бироз яқин, фақат умумлашган луғавий маъно дейилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Муаллиф фраземаларнинг қўйидаги категориал белгиларини ҳисобга олган: а) фразема компонентлари жиҳатидан сўз бирикмасига ёки гапга тенг бўлади, якка сўз-компонентдан иборат фразема бўлмайди; б) фразема компонентлари умумлашган, яхлит маъно ифодалайди; в) фраземани ташкил этувчи сўз - компонентлар, яъни лексик элементлар қисман ёки тўлиқ кўчма маънога эга бўлади; г) фразема турғун лексик-семантик бирликлар қаторига киради. А. Э. Маматов тадқиқотининг энг муҳим жиҳатларидан бири ўзбек тилшунослигига фразеологик норма тушунчасининг олиб киришидир.

Шунингдек, мустақиллик йилларида фраземаларнинг матндаги информатив, эмоционал-экспрессив хусусиятларига бағишланган тадқиқотлар юзага келди. Жумладан, шу йўналишдаги дастлабки иш сифатида Ҳ. Қаҳҳорованинг А. Қодирий асарларидаги фразеологизмларга бағишланган тадқиқотида фраземаларнинг матн мазмуни ифодасидаги ўрни ёритилган. М. Йўлдошев изланишларида эса Чўлпон асарларида, айниқса, унинг «Кеча ва кундуз» романида қўлланган фразеологизмлар анча асосли таҳлил қилинди.

К. Бозорбоевнинг сўзлашув нутқи фразеологизмларининг пайдо бўлиш манбалари, қатламлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинган. Ўзбек тилида сўзлашув нутқи фразеологизмларининг грамматик ва семантик таснифи амалга оширилган. Шуниси муҳимки, иш муаллифи сўзлашув нутқи фразеологизмларининг 40 фоизи ўзбек адабий тилида ҳам ўз аксини топганлигини, 50 фоизи эса сўзлашув нутқида турли хил вариант ва синонимларга эга эканлигини, уларнинг фақат 10 фоизи луғатларда сўзлашув нутқида хосланган ҳаволаси билан берилганлигини тўғри таъкидлаб кўрсатади.

Фразеология фанига доир янгича илмий-назарий қарашлар кейинги йилларда яратилаётган дарслик ва ўқув қўлланмаларидан ҳам мустаҳкам ўрин олмоқда. Масалан, М. Миртожиевнинг фикрича, иборалар турғун бирикма ҳолидаги атамалар (*мелодий йил, аграр масала, катта маслаҳатчи, илмий ходим* каби), парафразалар (*мўйқалам соҳиби, илм заҳматкашлари, зангори кема капитани* каби) ва фразеологизмлар (*кўнгли хира тортди, кавушини тўғрилаб қўйди* каби) дан иборат. Проф. Ҳ. Жамолхонов эса фраземаларни кўчма маъноли турғун конструкция деб ҳисоблайди. Олининг таъкидлашига кўра, фразема ҳам лексема каби луғавий бирлик саналади, аммо ўзининг ифода ва мазмун планларидаги қатор белгилари билан фарқланади.

Фразеология туркийшуносликда нисбатан ёш соҳалардан бири саналади, чунки уни системали равишда ўрганиш фақат асримизнинг 40-50-йилларидан бошланди. Туркий тилларнинг грамматик қурилишини ўрганувчи тадқиқотчилар қисм(компонент)ларга ажралмайдиган бирикмаларнинг нутқда қўлланиш хусусиятларига ҳам аҳамият бериб келганлар. Бундай бирикмаларнинг функционал жиҳатдан сўзга яқин эканлигини ҳисобга олиб, айрим туркийшунослар уларни лексик сўз бирикмалари ёки лексик бирликлар (лексик бирлашмалар), деб ҳисоблаганлар ҳамда синтаксис ёки сўз ясалиши соҳаларининг ўрганиш объекти доирасига киритганлар.

Бошқа тадқиқотчилар эса бундай бирикмаларни «лексикализациялашган бирикмалар» ёки «лексик маънога эга бўлган юмуқ бирикмалар» деб ҳисоблаб, тилшуносликнинг мустақил ўрганиш объекти бўлиши керак, деган фикрни олға сурганлар. Шунингдек туркийшуносликда фразеологик бирликлар гапнинг ажралмас бўлаклари бўлиб, улар лексикология ёки фразеологиянинг ўрганиш объекти бўлиши лозим, деган қарашлар ҳам 60-йиллардаёқ юзага кела бошлаган эди.

Кейинги қирқ-эллик йил мобайнида туркий тиллардаги фраземаларни ўрганиш соҳасида муҳим ютуқлар қўлга киритилди. Г. А. Байрамовнинг «Озарбайжон тили фразеологиясининг асослари» (1970), Г. Х. Ахунзяновнинг «Идиомалар» (татар тили материаллари асосида тадқиқот, 1974), З. Г. Ураксиннинг «Бошқирд тили фразеологияси» (1975), М. Ф. Черновнинг «Ҳозирги замон чуваш тили фразеологияси» (1988), Н.Ш.Шаммаеванинг «Инглиз ва туркман тилларидаги фразеологик бирликларнинг чоғиштирма тадқиқи» (1994) номли докторлик диссертациялари, бир қанча монографиялар, номзодлик диссертациялари, илмий мақолалар яратилди.

С. К. Кенесбоев турғун сўз бирикмалари орасидан фразеологияни тор маънода тушуниш учун бевосита асос бўла оладиган гуруҳларни алоҳида ажратиб кўрсатади. Бундай гуруҳларга идиоматик ва ноидиоматик бирикмалар, акад. В. В. Виноградов фразеологик қўшилмаларга киритган фраземалар ҳамда қўшма жуфт оборотлар киради. Олим идиоматик бирикмаларнинг бошқа тип турғун бирикмалардан, жумладан, мақол ва маталлардан фарқини ҳам алоҳида белгилашга интилади. Тадқиқотчининг фикрича, идиомаларнинг семантик ўзига хослиги уларнинг нутқда яхлит кўчма маънода қўлланилиши, бу устама маъно компонентлари англатган маънога алоқадор эмаслиги билан белгиланади. Мақол ва маталлар эса ўз семантикасига кўра мустақил жумла (высказывание) ҳосил қилади.

Идиомалар С. Кенесбоев талқинича, мақол ва маталлардан фарқ қилиб, чекланган таркибдаги компонентлардан тузилади. Тўғри, мақол ва маталлар семантикасини идиомалар семантикасидан фарқлашда миқдорий мезон (компонент таркиби) маълум роль ўйнаши мумкин. Аммо фраземалар типлари орасидаги семантик фарқларни белгилашда миқдорий мезондан кўра булардаги лексик-семантик муносабатлар белгилловчи омил саналади.

Л. С. Аркитская «Қўмиқ тилида қўшма ва составли феъллар» мавзуидаги номзодлик диссертациясида ҳам қўшма феъл билан фразеологик бирликларни фарқлашдек туркийшуносликда долзарб бўлган муаммони маълум даражада ҳал этишга интилади. Иш муаллифи *киприк қоқмоқ*, *дўст тутмоқ*, *эсида тутмоқ* каби бирликларни фразеологик сўз бирикмалари деб талқин этади. Олиманинг фикрича, бундай турғун, ярим эркин қурилмалар составли феъллардан фразеологик бирикмаларга ўтиш жараёнида туради, чунки улар кўп ҳолларда кўчма маънода қўлланади.

Бошқирд тилшуноси З. Г. Ураксин ҳам фразеология объектини тор доирада тушуниш тарафдорларидан бири саналади. Унинг талқинига кўра, фразеологик бирликлар турғун сўз бирикмаларининг бир қисми ҳисобланиб, «тайёр ҳолда тақрор қўлланиши, компонентлар орасидаги боғланишнинг турғунлиги ва маънонинг яхлитлиги» билан характерланади. Фразеологик бирликларни бошқа типдаги турғун бирикмалардан фарқлашнинг асосий белгиси образлиқдир, – дейди З. Г. Ураксин.

Г. Х. Ахунзянов «фразеология» термини кўп маъноли бўлгани учун унчалик маъқул эмас, уни «идиоматика» ёки «идиомалогия» терминлари билан алмаштириш зарур, деб ҳисоблайди. Олим идиомаларни яхлит маъноли ва аналитик гуруҳларга ажратади. Биринчи гуруҳ идиомалари учун яхлит маънонинг алоҳида ажратилган компонентларда ифодаланиш хосдир. Кейинги гуруҳдаги идиомалар маъноси аналитик характер касб этиши билан фарқланиб туради. Яхлит маъноли идиомалар Г. Х. Ахунзянов томонидан ўз навбатида идиома – сўз бирикмалари ва идиома-гапларга ажратилган. Озарбайжон тилшуноси С.Жафаров 50-йиллар охири ва 60-йилларда фразеология доирасини жуда кенг маънода тушуниш, унинг таркибига идиомаларни ҳам киритиш тарафдорларидан бири эди. У турғун сўз бирикмаларини идиомалар, иборалар, ҳикматли сўзлар, оталар сўзи ва зарбулмасаллар, деб беш гуруҳга ажратилади. Асарда идиомалар дастлаб собит идиомалар (*беш йиллик, винтбуран, ойнабанд каби*) ва собит бўлмаган идиомалар, деб тасниф қилинади. Собит бўлмаган идиомалар эса ўз навбатида қовушма идиомалар (*кўз юммоқ, ҳаракатга келмоқ, оғиз очмоқ, қўли эгри, қалби қора*), бирлашма идиомалар (*бошига тушмоқ, бошига солмоқ, кўнглини олмоқ*), уюшма идиомалар (*назар солмоқ, йўлга солмоқ, назардан кечирмоқ*) синга-

ри уч гуруҳга ажратилади. Иборалар ҳам бу асарда лексик иборалар (*қора эл, мард юракли, она Ватан каби*), идиоматик иборалар (*қадаминг муборак, жонинг соғ ўлсин каби*), предикатив иборалар (*Буйруқ сизникидир, одил ҳукмдор, Сизда адолатда, сарховатда бор* каби), деб гуруҳланган. М. Ф. Чернов фразеологик бирликларни таърифлаш, уни бошқа тил бирликларидан фарқлаш, чуваш тили фразеологик таркибининг кўламини белгилаш каби фақат чуваш тили фразеологиясининг эмас, умуман туркий фразеологиянинг ўзак муаммолари тадқиқ қилинган. Олим фразеологик бирликларни номинация назарияси аспектида ўрганади, сўзларнинг фразема яшаш имкониятларини белгилашга интилади. Фразеологик бирликларни семантик-грамматик тасниф қилишда М. Ф. Чернов уларнинг вазифавий тавсифини ҳам инобатга олади.

Хулоса қилиб айтганда, фразеология соҳасида қиёсий-чоғиштира, структурал-типологик ва ареал тадқиқотлар олиб бориш фразеологиянинг умумназарий муаммоларини ҳал этишга кенг йўл очади. Умуман, фразеологик бирликларнинг шаклланиш манбаларини аниқлаш турғун бирикмаларни этимологик таҳлил қилишга нисбатан анча кенг мазмунга эга. Яъни бу умумфилологик муаммо бўлиб, энг қадимги, дастлабки фразеологик моделларнинг шаклланиш босқичларини аниқлаш муҳим семиотик масала саналади. Сўнгги пайтларда туркийшунослар худди ана шундай долзарб муаммони тадқиқ этиш билан ҳам шуғуллана бошладилар. Жумладан, профессор Г. Байрамовнинг фикрича, фразеологик маънони муайян сўз билан ифодалаш уни турғун ёки эркин бирикма ёрдамида беришга нисбатан анча қадимийроқдир. Чунки фразеологик бирликларнинг шаклланиши тил тараққиётида бир оз кейинги даврларга тегишли бўлса, лексик бирликлар тил вужудга келгандан буён амал қилиб келади. Масалан, Маҳмуд Кошғарийда *андғар* ясама сўзи

қасам ичирмоқ маъносини ифодалаган. Туркий тилларда кейинчалик *-ғар* аффикси ич сўзи билан ўрин алмашган ҳамда *анд ичдирмэк, ант ичирмек* каби фраземалар юзага келган.

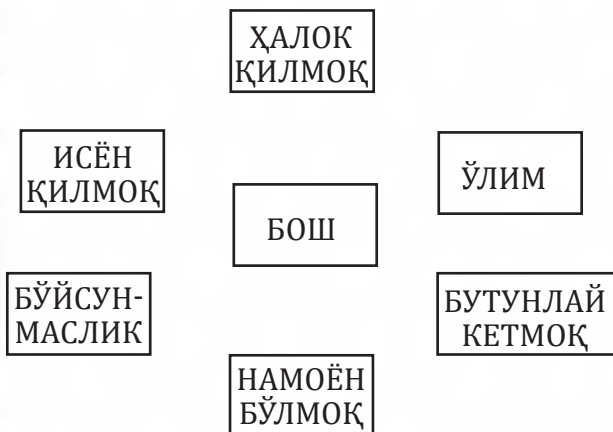
Мустақил соҳа сифатида шаклланган туркий фразеология келгусида бой тил материалини тўплаш ва системалаштиришни давом эттириш билан бир қаторда туркий тиллардаги турғун сўз бирикмаларини тарихий, қиёсий, чоғиштира ва типологик аспектларда ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун эса, биринчи навбатда, барча мавжуд туркий тиллар, жумладан ўзбек тили фразеологиясига оид тадқиқотларни ҳар томонлама кенгайтириш ва чуқурлаштириш лозим бўлади.

2 §. «Бобурнома»даги фраземалар таржимасининг структур-семантик хусусиятлари»

Тарихий асарлардаги семантик фраземаларни ўрганиш ўзбек тили фразеологияси тарихи, халқ дунёқараши, урф-одат, анъаналари ҳақида муҳим маълумот беради. «Бобурнома»да муаллиф воқеа ва ҳодисани тасвирлаш учун мақол, матал ва фраземалардан маҳорат билан фойдаланади. Асар тилининг раван ва жозибадорлигининг сабаби ҳам шундадир. Худди шу маънода «Бобурнома»даги фраземаларни ўрганиш ҳам бугунги кун учун долзарбдир.

«Бобурнома»да тана аъзолари иштирок этган фраземалар кўплаб учрайди. Бундай соматик фраземаларга бош, қўл, юз, оёқ, тил, оғиз сўзлари қатнашган бирикмаларни келтириш мумкин: *бош кўтармоқ, бошини қўлига олиб, кўз етар ерда, кўз илмас, кўз солинг, аркни иликламоқ, илик олиштилар, иликка тушти, юзини кўрсатмас, юзига келтурмай, оёқ маҳкам, оёқ устида, тил тутта борғонлар, тил олғали, оғизға сиққусиз, оғиз сўзлар кабилар шулар жумласидандир.*

1.«Бош» ядроли фраземалар таржимасида қуйидаги хусусиятлар намоён бўлади: Бош ядроли фраземалар инсонлардаги турли-туман характер ва ҳолатларни ифодалашга хизмат қилади. Бош тортиб – «бўйсунмаслик» (...ул шайтон сифат бош тортиб, биздан ажралганларга бошлиқ бўлди), бош кўтармоқ – «исён қилмоқ» (Икки сув орасиға бош кўтариб, *Кўйил қасабасини урушиб олиб эди*) каби фраземалар итоат ёки итоатсизлик; бош олиб кетмоқ – «бутунлай кетмоқ» (*Хитойға бормоқни жазм қилиб*, бош олиб кетмоққа азм қилдим) иборасида воз кечиш; бошига етмоқ – «ҳалок қилмоқ» (...ҳар ёмонлиқ бошиға етса ўзидин ва ҳар ношойист қошиға келса, сўзидин кўрсун), бошини қўлиға олиб – «боши кесилганлик» (*бошини қўлиға олиб*, *дунёдин чиқар*) фраземаларида ўлим; бош уриб – «намоён бўлмоқ» (Имодулмулкдинким, мундоқ намакҳаромлиқ бош уриб эди, ўлтуруб, жазосиға еткурди) бирикмасида *кўриниш* маъноси юзага келган.

Эътибор берсак, келтирилган мисолларнинг аксарияти бугунги кунда ҳам ҳеч ўзгаришсиз қўлланади, фақат бошини қўлиға олиб ибораси бундан мустасно. Бу фразема нафақат табиий ўлим маъносини, балки «кимдир томонидан қатл эттирилиш,

ўлдирилиш» маъноларини ифодалайди. **Бош уриб** фраземаси бугунги кундаги маъносидан бутунлай фарқ қилаётганлигини ҳам кўришимиз мумкин. Юқоридаги мисолда *бош уриб* фраземаси «*намоён бўлмоқ*», «*кўринмоқ*» маъноларида қўлланган. Яъни, *Имодулмулкда нонкўрлик белгилари кўринган эди (нонкўрлик қилган эди), шунинг учун ўлдириб, жазо бердик.*

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида бош уриб фраземасига шундай таъриф берилади: *Бош урмоқ* 2) ёрдам сўрамоқ, бош эгиб келмоқ. Сенинг учун азизларга бош урдим, Боргин, болам, сени ҳаққа топширдим. «Маликаи айёр».

Бундан кўринадики, бу фраземанинг бир неча маъноларидан бири «*итоат*» экан.

Ул бахти қайтқон, эшиттиким, черик таъйин бўлбтур, бошини кўлиға олиб, дунёдин чиқар (б.265). Ушбу гапда икки фразема бор, бошини кўлиға олиб ва дунёдин чиқар фраземалари. Биринчи фразема (*бошини кўлиға олиб*) ўлимнинг ҳолатини, иккинчиси (*дунёдин чиқар*) **ўлим** семасини ифодалашга хизмат қилмоқда.

Бош-кўз қилмоқ ибораси ҳам бугунги кунда ишлатилмайдиган фраземалардан биридир. У «*назорат*», «*эгаллик*» маъноларини ифодалайди. Чун *Иброҳим муҳимми устида эди, филҳол оғасининг эл-қунини ул бош-кўз қилди* (б.212).

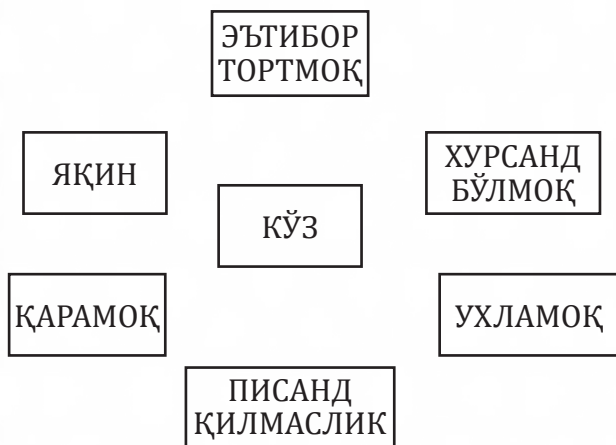
Бу жумла шундай табдил қилинган:

Иброҳим муҳим ишлар билан банд эди, дарҳол уни ақасининг одамлари ва ишига бош қилиб кўйдди (б.220). Кўринадики, бош-кўз қилмоқ фраземаси бугунги тилимизга бош қилиб кўймоқ тарзида редукцияга учраган.

Бош ядроли фраземаларнинг аксарияти от + феъл шаклида бириккан, икки ёки уч таркибли иборалардир. Масалан, *бош тортиб* – от + феъл, *бош кўтармоқ* – от + феъл, *бош олиб кетмоқ* – от + феъл, *бошига етмоқ* – от + феъл, *бошини кўлиға олиб* – от

+ от + феъл, бош уриб – от + феъл. Бирикиш усуллариға кўра бундай таркибли фраземалар бошқарув усули билан бириккан.

2.«Кўз» ядроли фраземалар инсоннинг чексиз ва турли-туман ҳис-ҳаяжонини, физиологик жараёнларни ифодалашга хизмат қилади, уларнинг асосий қисми структуралжиҳатдан от+феъл тузилишига эга бўлган кихамдауч компонентли феълиборалардир : кўз етар ерда – «яқин» (...кўз етар ерда бир отнинг устида бир нима йилтираб кўринадир), кўз илмас – «писанд қилмаслик» (Бу фиръавн ани кўз илмас эди), кўз солинг – «қарамоқ» (Ўйға кўз солинг, ўйни итурманг), кўзлари чироғдек ёруди – «хурсанд бўлмоқ», кўз тутулур – «эътибор тортадиган» (Вале онча нафис китобларким, кўз тутулур эди, онча чиқмади.), кўзим уйқуга борди – «ухламоқ» (...бир замон кўзим уйқуга борди). Ушбу мисолларда феъл грамматик таянч компонент вазифасини ўтаса, кўз сўзи семантик таянч компонент бўлиб, фраземаларнинг мантиқий ядросини белгилайди.

Ушбу мисоллардан кўз етар ерда ва кўз илмас фраземалари масофа ва майдон тушунчасини, кўз солинг, кўзларига мил тортқайлар, кўзим уйқуга

борди, кўзлари чироғдек ёруди, кўз тутулур фраземалари эса ҳолат семаларини ташишга хизмат қилган.

Кўз тутмас фраземасининг семаси бошқа фраземаларникидан фарқ қилади. Бунда ишонган одамнинг ноҳўя ишидан ранжиш маъносидаги кутмаганлик семаси англашилади.

Бу аснода хабар келдиким, Хумоюн Деҳлига бориб, Деҳлидаги хизоналардан бир неча уйни очиб, беҳукм мутасарриф бўлубдур. Мен андин ҳаргиз мундоқ кўз тутмас эдим. (Мен ундан буни кутмагандим).

Кўз тутмас фраземасининг бироз ўзгарган вариантлари – кўз тутмоқ ва кўзда тутмоқ ҳозирги адабий тилимизда ҳам қўлланилади.

Кўз тутмоқ Кутмоқ. Келасиз деб кўз тутдим, бўлмади хабар.

Кўзда тутмоқ. Мўлжал қилмоқ, назарда тутмоқ. Гектаридан кўзда тутилганидан кўпроқ дон ва кўкпоя олинди.

Бизнинг изланишларимиз кўз тутмоқ фраземасининг «Бобурнома»да келганидек, бўлишсиз формада келмаслигини кўрсатди.

Кўз тутулур фраземасидан диққат-эътиборни тортиш, кўзини узолмаслик маънолари тушунилади.

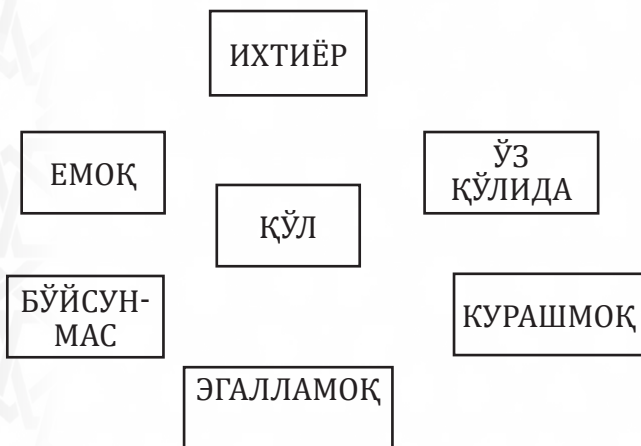
Вале онча нафис китобларким, кўз тутулур эди, онча чиқмади. (Лекин бир қараганда қимматбаҳо кўринган китоблар ичида арзийдиганлари кўп эмасди.).

Асар табдилидан ҳам кўриниб турибдики, ушбу фразема ҳозирда ишлатилмайди, шунинг учун унинг маъноси бошқа сўзлар ёрдамида англатилган.

Кўз ядроли фраземаларнинг ҳам аксарияти от + феъл шаклида бирикади. *кўз етар ерда* – от + феъл + от, *кўз илмас* – от + феъл, *кўз солинг* - от+феъл, *кўзлари чироғдек ёруди* – от + от + феъл, *кўз тутулур* – от + феъл, *кўзим уйқуга борди* – от + от + феъл.

3. «Кўл» ядроли фраземалар «Бобурнома»да қўл, илик ва даст шакларида ишлатилади, биз ушбу

компонентни ҳам грамматик, ҳам ҳам семантик та-
янч вазифасида кўришимиз мумкин: *илик элтма-
дим* (от + феъл) – «қўл узатмадим», «емадим» (Бу
суҳбатда менинг олдимга қоз кабоби қўйдилар, чун
қуш бузмоғини ва тўрғамоғини қилғон эмас эдим,
илик элтмадим.), *илик олишмоқ* (от + феъл) – «ку-
рашмоқ» (Бойсунқур Мирзонинг кишиси била илик
олиштилар), *ўзимнинг илигимда* (от + от) – «ўз қў-
лимда» (ўз жиловим ўзимнинг илигимда бўлур),
илик кўнглидин юб (от + от + феъл) – (*Ва ғаним илик
кўнглидин юб, ва умр памуғини кўйдуруб, бизни ба-
ронғорға ва жавонғорға чопиб, ўзларини яқин ҳам
тегуздилар*), *аркни иликламоқ* (от + феъл) – «аркни
қўлга киритмоқ» (Шайх Боязидни тутмоқ керак,
аркни иликламоқ керак), *қўлга кирғай* (от + феъл)
– «эгалламоқ» (Тенгри таолодан умидвормизким,
ўшул яқинда Ҳиндустон *қўлга кирғай*), *қўлга олмоқ*
(от + феъл) – «эгалик қилмоқ» (Анинг хизонаси-
ни осонлик билан *қўлга олдук*), *даст бермас* (от +
феъл) – «бўйсунмас» (Мен дедимким, «Салтанат ва
жаҳонгирлик беасбоб ва олот *даст бермас...*»), *зери
дасти* – «қўл остида» (Самарқанд подшоси анинг
зери дасти эди.) каби.

Келтирилган мисолларнинг кўпчилигида илик сўзи кўчма маънода ишлатилган бўлиб, улар одатда «ихтиёр», «эгаллик қилиш» каби маъноларни билдиради, бу эса халқнинг турмуш тарзи ва дунёқараши ҳосиласи ҳисобланади.

Илик элтмадим (от + феъл) фраземасининг тўғридан тўғри маъноси қўл узатмадим тарзида бугунги кунда ҳам қўлланилади, емадим сўзига тенг келади. Қўл узатмаслик турли сабабдан бўлиши мумкин, масалан, хоҳламаслик, қорин тўқлиги, аразлаш ва нимадир сабаб билан ейишга имкони йўқлиги каби. Биз юқорида келтирган мисолда ҳам илик узатмаслик сабаби очиқланган, яъни Бу суҳбатда менинг олдимга қоз кабоби қўйдилар, чун куш бузмоғини ва тўрғамоғини қилғон эмас эдим, илик элтмадим.-ғоз кабобини тўғраш ва бузишни билмагани учун емаган.

Қўл солиб ўт (от + феъл) бирикмаси ҳам ҳозирда ишлатилмайдиган, эътиборни тортадиган фраземадир. Ушбу кун Ганг дарёсини қўл солиб ўтгим – Ўша куни мен Ганг дарёсини қулочлаб сузиб ўтдим. Демак, *қўл солиб ўтиш* – *қулочлаб сузиш* маъноларини берар экан.

Даст сўзи иштирокидаги фраземалар ҳам ўзига хос бўлиб, форс-тожик тилидаги даст сўзи семантик таянч вазифасини ўтайди. *Даст бермоқ, зери даст* кабилар бунга мисол бўла олади. *Даст бермоқ* (от + феъл) фраземаси эришмоқ, қўлга киритмоқ маъноларида қўлланади. Мен дедимким, «Салтанат ва жаҳонгирлик беасбоб ва олот даст бермас – Мен шундай дедим: «Салтанат ва жаҳонгирликка қурол-яроғ ва аслаҳа-анжомсиз эришиб бўлмайди».

Даст бермоқ фраземаси бугунги тилимизда тутқич бермас шаклида учрайди. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида шундай таъриф берилади:

Тутқич бермоқ (кўпинча бўлишсиз шаклда) Ўзини туттириб қўймоқ. *Қуён тутқич бермай қочди. Қуш ҳам итга тутқич бермай, яна пириллаб учди.*

3. «Оёқ» ядроси иштирокидаги фраземалар камчиликни ташкил этса-да, мазмунан ҳар хиллиги билан ажралиб туради. *Оёқ маҳкам қилмоқ, оёқ устидадир, оёқ остида, оёқ беркитти* каби.

ҚАРШИЛИК
ҚИЛМОҚ

ТЎХТАМОҚ

ОЁҚ

ТЎКИЛИБ
ЁТМОҚ

ПАСТЛИҚДА

Оёқ маҳкам (от + сифат) ибораси қаттиқ қаршилик қилмоқ маъносида қўлланади.

Чун *оёқ маҳкам қилиб эрдик, мухолифни турад мажоли қолмай, беихтиёр қоча бердилар.* – *Оёғимизда мустаҳкам турганимиз* учун душманнинг туришга мажоли қолмай, беихтиёр қоча бошлади. Бу ўринда *оёғимизда мустаҳкам турганимиз* бирикмаси кўчма маънода «қаттиқ қаршилик кўрсатганимиз» маъносида келмоқда. Кўринадики, бир ибора маъноси бошқа бир ибора билан тушунтирилмоқда.

Оёқ устидадир (от + от) фраземаси тўкилиб ётган деган маънони ифодалайди. *Шоли қалин экибдурлар шолиси пишиб, тамом оёқ устидадир* – Шолиси жуда кўп экилган экан, пишиб ҳаммаси йиғилмасдан турибди.

Бу ўринда ҳосилнинг шунчаки йиғилмасдан туриши эмас, балки ерга тўкилиб ётиш даражасидаги қаровсизлиги оёқ ядроси ёрдамидаги фразема орқали акс эттирилган. Ҳозирги ўзбек тилида бу фразема одатда, *оёқ остида, оёқ ости* иборалари билан ифодаланади.

Оёқ остида (от + от) фраземаси «пастликда» маъносини беради.

Кирмош тоғлари ва Бангаш тоғлари оёқ остида кўринадур.

Оёқ беркитти (от + феъл) ибораси тўхтатди, ўтказмади каби семаларни ифодалашга хизмат қилади.

Жавонғор кишиси бовужуди озлиқ яхшилар тўхтаб оёқ беркитти. – Чап қанот жангчилари оз бўлишига қарамай, яхши, мардонавор уришиб, ёвни тўхтатди (б.159).

Демак, *оёқ* ядроли фраземаларнинг юзага келишида *оёқ* тушунчасининг бошқа-бошқа услубий маъноларидан («мустаҳкамлик», тупроққа тегиб тургани учун «хорлик», «паски қисм») фойдаланилган.

5.«Бобурнома»даги фраземаларнинг яна бир катта гуруҳи кўнгул сўзи иштирокидаги фраземалардир. Муаллиф **кўнгул** сўзи ёрдамида бир қанча маъноларни ифодалашга ҳаракат қилган.

1. Ёқтирмоқ, севмоқ семалари фраземаларнинг асосий қисмини ташкил қилади. Кўнгул бермоқ (от + феъл): *Ясоллар ерлик-ериға келгандин сўнг, жамиғ ясолларға илдам қатраб етиб, буронғор, жавонғор,*

ғулдағи беклар ва йигитлар ва сипоҳийларға қўнгуллар бериб...; қўнглум мойил (от + сифат): қўнглум агарчи мойил эди, мундоқ қилмағон амрни узлук била қилмоқ мушкил эди; қўнгли тортмоқ (от + феъл): вале чоғир ичмоққа майлим бор эди ва бу водийни тай қилмоққа қўнглум тортар эди каби фраземалар шулар жумласидандир.

2. Хоҳламоқ ёки хоҳламаслик: қўнгул тўхтатмайдур (от + феъл): Шайбонийхон Самарқандни яқинда олиб, ҳануз эл анга ва ул элга қўнгул тўхтатмайдурлар, ушбу фурсатта бир иш қила олсак худ қилгайбиз; қўнглум тилаганидек: Мундин дам аларнинг қўнгли тилагандек фармонлар йиборилди.

3. Умидсизлик: қўнгул тиндурмак (от+феъл): бу йусунлуқ нолайиқ пешадин қўнгулни тиндуруб, қаламни синдурдум.

4. Хурсанд қилмоқ: қўнгли хейли қўпмак (от + феъл): Ушмунча била черик элининг қўнгли хейли қўпти қувонди; қўнгулларин олуб (от + феъл): хатм ва дуолар борғонларнинг арвоҳиға қилиб, қўнгуллари олиб, қароларини солиб, бу муҳиммоттин фориғ бўлғондин сўнг; қўнгли қавий бўлуб (от + феъл): то бу неча йил ўзбак тафриқасидин дилшикаста бўлган эларнинг қўнгли қавий бўлуб, умидвор бўлғайлар эди.

5. Хафа бўлмоқ: қўнгулни қўпрак синдурди (от + феъл). Мундоқ шумнафас неким сўрди, бедил элнинг қўнглини қўпрак синдурди.

6. Хотиржамлик: қўнгил жамъ қилиб (от + феъл). То инке кеча бўлди, ғанимдин қўнгил жамъ қилиб, комёб қайттуқ, қўнгулларидин қаронғу кўтарилди (От + от + феъл) – (...Мустафо Румийни буюрдуқим, ғулдин аробаларни илгари элтиб, милтиқ ва зарбзан билан андоқ муҳолифни лашкарини дарҳам урдиким, баҳодурларнинг қўнгулларидин қаронғу кўтарилди. б.263), қўнглидин чиқариб (от + феъл) (...Хумоюн Калпий тўғриси етканда киши йибориб, дағдағани қўнглидин чиқариб, ўзи била олиб келди. б.218).

Хулоса қилиб айтганда, «Бобурнома» матнида турли фраземалардан характер ва ҳолатни чиройли ҳамда образли ифодалашда унумли фойдаланилган. Ушбу фраземаларнинг биз таҳлилга тортган турларидан ташқари *оғиз (оғизга сиққусиз, оғиз очиб, оғиз сўзлар каби), тил (тилга келтурмоқ, тил тута борғонлар, тил олғали каби), қулоқ (қулоқ солур, қулоғига етмоқ, сўзларини гўш қилмай каби), бел (бел боғлаған), тангри (тенгри хукми, тенгри карам қилди, тенгри рост келтурса, тенгри қошида)* сўзлари иштирокидаги фраземалар ҳам камсонли бўлса-да учрайди.

«Бобурнома» матнида қўлланилган фраземаларни структур таҳлил қилиш мобайнида уларнинг, асосан, от + феъл шаклида бирикканлигини (*илик элтмадим (от + феъл)*) ва уларнинг аксарияти икки таркибли эканлиги аниқланди. От + от шаклидаги фраземалар оёқ ядроли фраземаларда кўпроқ кўзга ташланди (*оёқ устидадир (от + от)*). Умуман, асар матнидаги бир хил ядроли фраземаларни *структурал жиҳатдан* тўлиқ тадқиқ қилиш сўзларнинг бирикмалар таркибидаги маъно товланишларини аниқлаш учун муҳимдир. Тарихий фраземалардаги бундай нозик маъно қирраларини кўрсатиш бугунги кун лексикологияси учун ҳам қизиқарли ва муҳим маълумотларга асос бўлади.

«Бобурнома» йирик ҳажмли, услубий жиҳатдан етук асар бўлганлиги сабабли унинг тилини фраземаларсиз тасаввур қилиш қийин. Асарда қўлланган фраземаларни тузилиши, семантикасига кўра маълум гуруҳларга бўлиб ўрганиш мумкин.

«Бобурнома»даги фраземаларни семантик жиҳатдан қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. «Ҳаракат-ҳолат» семали фраземалар: гуноҳини бағишла – «кечирмоқ» (*Хожа Калоннинг шафоати била гуноҳларини бағишлаб, аҳл ва аёлларини аларга қайтиб рухсат берилди. б.162*), таъзият тут (*от + феъл*) – «аза тутмоқ» (*Ул ўлганда Мирзо бисёр қат-*

тиқ таъзият тутқондур. б.49), сўзни (бу ерга) қўймоқ – «келишмоқ» (менинг улуғ онам Эсан Давлатбегимнинг қошида йиғилиб, сўзни бу ерга қўйдиларким, Ҳасан Яъқубни маъзул қилиб фитнасиға таскин берилғай. б.47.), тилим тутулди – «гапира олмаслик» (Андоққим, тўрт кунгача тилим тутулди, оғзимга пахта била сув томизурлар эди. б.63.), бошсизлик қилғон – «бўйсунмаслик» (Қорабулоққа тушганда баъзи кирган кенд-кесака бошсизлик қилғон мўғулларни тутиб келтурдилар. б.56.) каби.

Феъл сўз туркумидаги бўлишли-бўлишсизлик шакли олимларимиз томонидан мавжудлик категорияси¹¹⁹ деб ҳам юритилади. Феъл сўзлардан фарқли равишда ҳаракат-ҳолат семали фраземаларнинг барчаси ҳам ҳар икки аспектда баравар қўллана олмайди.

«Ҳаракат-ҳолат» семали фраземаларда мавжудлик категориясига кўра:

а) ҳам бўлишли, ҳам бўлишсиз аспектда келувчи иборалар: сўзларини қулоққа олмоқ – «ишонмоқ» (Ушмундоқ маҳалда муҳолифларнинг фирибомуз сўзларини қулоққа олиб, ...элчиликка юбордилар. б.64.); юзларига келтурмай – «таъна қилмай» (Султон Ҳусайн Мирзо бориға эҳсон мақомида бўлиб, ёмонлиқларини юзларига келтурмай, инъомлар ҳам қилди. б.123.); яхши маош қилди – «яхши муомала қилмоқ» (Бу жиҳатдин бу тоғ эли била яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим эди. б.166.) каби.

Келтирилган мисоллардаги иборалар асарда ҳар икки ҳолатда, яъни бўлишли ва бўлишсиз шаклда келтирилади. Масалан, ёмон маош қилмоқ фраземаси ёмон маош қилди-ёмон маош қилмади ёки яхши маош қилди шаклида бир неча бор ишлатилган.

в) фақат бўлишли шаклда келувчи иборалар: бурунидин чиқти – (Неча йил қилғон беклиги ва салтанати тамом бурунидин чиқти. б.104.), беҳузур бўл-

¹¹⁹ Раҳматуллаев Ш. Феъл фразеологик бирликларда мавжудлик категорияси. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1963. №4. – Б. 36.

ди – «ўзини ёмон ҳис қилмоқ» (Менинг онам хоним беҳузур бўлдилар, хейли ёмон беҳузурлиқ эди.86-б.), шунқор бўлди – «вафот этди» (Умаршайх Мирзо дардин кабутар ва кабутархонаси била учуб, шунқор бўлди. б.37.), жонға еттуқ – «сабри тугамоқ» (..биз ҳам анинг ахлоқ ва афъолидин жонға еттуқ, рухсат бердук. б.125.), қочмоққа юз қўймоқ – «қоча бошламоқ» (Уйларини ҳам соғиндилар, Бирар-иккирар қочмоққа юз қўйдилар) каби. Ушбу мисоллар асарда фақат бўлишли шаклда қўлланади, аслида ҳам бу фраземалар бўлишсиз шаклда қўлланилиши мумкин эмас. Шунқор бўлди – шунқор бўлмади каби.

с) фақат бўлишсиз шаклда келувчи иборалар: кўзга илмас эди – «писанд қилмаслик» (Агарчи Дарвеш Муҳаммад тархон тўра ва муча била мундин улуғ эди, вале бу фиръавн ани кўзга илмас эди. б.45.), писанд тутмас эди – «писанд қилмаслик» (Ўзидин ўзга ҳеч кишини ҳеч ишта писанд тутмас эди. б.50.) каби.

2. «Нарса-ҳодиса» семали фраземалар: жон ваҳми – «ўлимдан қўрқиш» (Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш.б.99) моли омон (от + от) – солиқ тури (Талон ва тарож қилмай Бҳира элига моли омон солиб, нақд ва жинсдин тўрт лак шоҳруҳий олиб..), зери дасти – «қўли остида» (Самарқанд подшоҳи анинг зери дасти эди. б.195.), Беш кун ўтар дунё – «ўткинчи дунё» (Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстурғон валинеъматзодасини кўр қилди. б.49.).

3. «Белги» семали фраземалар: бўйи оғир – «ҳомиладор» (Ул замонда Дилдор оғачанинг бўйи оғир эди. б.163), калла хушк – «қалтис ҳаракатли» (Маъжунийликда калла хушк бўлур эди, етим шиор эди, лаъби дағи бисёр эрди, ҳамиша нард ўйнар эди...б.37.), сўзига ўз – «сўзининг устидан чиқадиган» (Сайди Қаро агарчи сўзига ўз эди, қиличиға сустроқ эди. б.82.), тили қисик – «тазийқ ўтказолмаслик» (Хейли тили қисик йўқ эди. б.86.), жон тортқон (от + сифатдош)

– «ич ачир» (Кўрсамким, Қутлуқ Муҳаммад Барлос ва Бобойи Парғарийким, менинг жон тортқон навкарларим ўн-ўн беш, йигирма киши бўлғай, етиб келдилар.б.100), сўзга мунги йўқ – «гапга чечан» (Сўзга мунги йўқ эди. Оғаси Бойқаро Мирзонинг ўртанча ўғли Султон Вайс Мирзоға чиқариб эди. б.130.) риоят қобили – «эътиборга арзирли» (Мунча риоят қобили эмас эди. б.135.) каби.

4. «Вақт» семали фраземалар: бир сут пишими – «бир сут пишгунча бўлган вақт» (Яна Жаҳонگیر мирзони бир сут пишими бурунроқ қавлаб чақириб-турлар. б.96); ражаб ойининг ғурраси – «ражаб ойининг боши (биринчи кун)да» (Ул юрттин чаҳоршанба кун, ражаб ойининг ғуррасида кўчуб, Алварнинг икки кўруҳисидида келдук.б.230), офтоб ҳануз ўлтурмай – «кун ботмасдан» (Офтоб ҳануз ўлтурмайдур эдиким, дарёдин кечилди. б.246); ушбу сўзнинг устида – «шу пайт» (Ушбу сўзнинг устида эрдиким, боғнинг деворидин ташқари қалин отлиқнинг келур овози келди. б.100); завол вақти – «кун ботиш пайти» (Завол вақтиғача бунда ичилди. б.179), туш қотила – «туш пайти» (Андин эрта кўчуб, Качакот сувини ўтуб, туш қотила Сандаки кўталини ошиб тушўлди. б.165.); фарз вақтида (Фарз вақтида ғаним устиға етарлар. б.190.), туш қайта (Сешанба кун, ойнинг ўн тўққузиди туш қайта хожя Сеёрон сариға отланилди.б.72.)

6. «Ўлим» семали фраземалар: қиличқа борди (Қони тутулғон бадбахт сумжта экандур, булар бориб тутун кўюб етмиш-сексон ҳазорани олдилар, кўпраки қиличқа борди. б.127.), оламдин нақл қилди (Фосиқ ва бебок эди, фисқнинг шоматидин обила маразиға гирифтор бўлуб, илик-оёғидан қолиб, неча йил турлук-турлук азоб ва машаққатлар тортиб, ушбу балийя била-ўқ оламдин нақл қилди. б.135.), охир аҳди (Султон Шихобиддин Ғурийдин сўнг Султон Ферузшоҳнинг охир аҳдиғача аксар Ҳиндустон Деҳли салотинининг тахти забтида экандур. б.196), бошини

қўлига олиб дунёдин чиқар (Ул бахти қайтқон эшит-
тиким, черик таъйин бўлубтур, бошини қўлиға олиб,
дунёдин чиқар. б.265.), тенгри ҳукмини бутқармиш
(Чандерийни муҳосара қилғонда хабар келдиким,
Кобулда Тенгри ҳукмини бутқармиш. б.131.), гарди
фаноға кетмоқ (Ва Ҳасанхон Меватийга милтиқ те-
гиб, гарди фаноға кетти. б.264). Булардан ташқари
«ўлим» семали фраземаларнинг *тенгри раҳматиға
борди, жувонмарг бўлди, ажал етти, оламдин кечти,
шунқор бўлди, шахид бўлди, тенгри раҳматиға борди,
оламдин кечди, ажал етди, ўққа, қиличқа, сувға бор-
ди, қиличқа борди, оламдин сафар қилди, қора олду-
май* каби шакллари ҳам учрайди.

«Бобурнома»да «ўлмоқ» тушунчаси ўн тўққиз
хил шаклдаги ибора билан ифодаланган. Асарнинг
ўттизга яқин ўрнида «ўлмоқ» тангри номи билан
боғлаб акс эттирилган¹²⁰. Ўлим семали фраземалар-
ни нутқида ифодалашга қадимдан халқимизда жуда
эҳтиёткорлик билан ёндашилган. Сабаби, ҳар бир
инсонга нохуш хабар айтилганда ёки етказилганда
эшитувчи инсон томонидан доим ҳам босиқлик би-
лан қабул қилинавермаган. Шунинг учун ҳам халқи-
мизда «ўлди» маъносини берувчи бир неча сўз ёки
бирикмалар мавжуд бўлган. «Бобурнома» матнида
«ўлим» семасини ифодаловчи 20дан ортиқ фразе-
манинг борлиги бизнинг ушбу фикримизга яққол
далилдир.

6. «Жазо» семали фраземалар: *қатли ом қил-
моқ – «барчани ўлдирмоқ» (Элни тамом қатлиом
қилди. б.82.), қоратаёқ қилмоқ – «урмоқ» (Ахсининг
бир пора лаванд ва авбошни барин қилиб, қоратаёқ
қилиб, Ахсининг тош қўрғонидагиларни зарби рост
аркка тиқиб..., б.68.), калла минора кўпормоқ-«кал-
ладан минора тиклаш», бўйниға урдурмоқ – «ўлдир-
моқ» (Шайбоқхон Самарқанднинг Чорсуйида бўйниға*

¹²⁰ Холманова З. «Бобурнома»даги эвфимизмларнинг функционал-
семантик хусусиятлари // Ўзбек тили ва таълими, – Тошкент, 2007, №6.
– Б. 61.

урдурди. б.105.), ясоққа етти – жазо тури (Баъзи султонлари ва саркашлариким, иликка тушиб эди, ясоққа етти. б.162.) ясоққа еткурди, бурнини тешди – жазо тури (Кишилар йибориб бесарлиқ қилғон элнинг баъзисини ясоққа еткуруб, баъзисини бурнини тешиб, ўрдадин эврурдилар. б.166.)

7. «Муомала» семали фраземалар: ёмон маош қилмоқ – «ёмон муомала қилмоқ» (Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал вилоят элига бисёр зулмлар ўтқариб, ёмон маош қилиб эдилар. б.68.), яхши маош қилмоқ – «хушмуомала бўлмоқ» (Бу жиҳаттин бу тоғ эли бирла яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим эди. б.166), зиддона маош қилмоқ – «келишмаслик» (Чун Устод Алиқули зиддона маош қилур эди, бу жиҳаттин Мустафони буронғорда Хумоюннинг олида таъйин қилдилди), мусолаҳа ораға солиб – «сулҳ таклиф қилиш» (Чун элчи йибориб, қадимдан туркка алоқадор вилоятларни тилаб, мусолаҳа ораға солилиб эди, тавжиҳ қилғон ярмоқлар аксар иликка тушти. б.169).

8. Ҳарбий тушунчаларни ифодаловчи фраземалар: тил тута йиборилди – «айғоқчиликка юбормоқ» (Ҳожа Калоннинг навқари Ҳайдарқулини тил тута йиборилди. б.191.), қочмоққа юз кўйди – «чекиммоқ» (Бу ҳолатни кўруб мўлжор тўғрисидағи қалин бангалий кемалари сув кўйи қочмоққа юз кўйдилар. б.258), илик кўшмоқ – «кўшилмоқ» (Султонларға киши чоптурдумким, ўтганларни яхши йиғиб, ул ўтрудағи фаржға ёвуқ ета ёнидин юруб, ғанимға илик кўшунг, б.258.), қўлға олмоқ – «тутмоқ» (Анинг хизонасини осонлиғ била қўлға олдук. б.264), аҳдға турмай – «хиёнат қилмоқ» (Тусни секкиз ой қабаб, судҳ била олиб, аҳдға турмай, тамом эл атоғларини қириб, хотинларини асир қилдилар. б.214), ғалаба бош йиборди – «исёнчиларнинг бошини олиб жўнатмоқ» (Бориб, йироқдин илғоб, бу афғонларни яхши босиб, қалин кишисини қириб, ғалаба бошлар йиборди. б.217), банд қилди – «асир олмоқ» (Рустамхон деган бир мардак Миёни дуобдағи таркашбандларни йиғуштуруб, ке-

либ Қўйилни олиб, Кичик Алини банд қилди. б.223), бош кўтариб – «исён қилиб» (Икки сувни орасиға бош кўтариб, Қўйил қасабасини урушуб олиб эди. б.264).

Кўринадики, «Бобурнома»да синоним ва уядош фраземалардан унумли фойдаланилган. Ибораларнинг бир гуруҳи гарчи синоним бўлса-да, улар ўртасида маълум услубий фарқлар мавжуд. Масалан, шунқор бўлди фраземаси шунчаки «ўлмоқ» маъносини ифодаласа, жувонмарг бўлди фраземаси «ёш вафот этди» маъносини билдириб, ёш кетганлик ҳолатига урғу берилади.

Хулоса қилиб айтганда, бир умумий маънони билдирувчи туркум фраземалар «Бобурнома»да ўринсиз такрорлар, услубий ғализликлар бўлмаслигининг олдини олишга хизмат қилади. Шу билан бир қаторда ифоданинг равлонлиги, баённинг муסיқийлигини ҳам таъминлайди. Тилшунослик нуқтаи назаридан бундай синоним ва уядош фраземаларни, айниқса, уларнинг тарихий шаклларини ўрганиш янги-янги маълумотлар, аниқ хулосаларга асос бўлиши мумкин.

3 §. Таржима матнда сақланиб қолган фраземалар

Бугун дунёда глобаллашув жараёни кечаётган бир пайтда таржиманинг нафақат амалий, балки назарий аҳамияти ҳам янада ортиб бормоқда. Ҳар қандай таржиманинг асосий вазифаси асл тилда билдирилган коммуникатив мақсадни таржима тилида тўла ва аниқ ифода этишдан иборат. Таржимада «мукамаллик» атамаси кўп тилга олинади. Лекин унинг аксарият мутахассислар томонидан эътироф этилган, таржиманинг барча турларига хос универсал таъриф ёки қолипи мавжуд эмас. У ёки бу асар (матн) таржимасига бир пайтнинг ўзида ёки турли даврларда бир нечта таржимон қайта қўл уриши мумкин. Ушбу жараёнда таржима асари сай-

қаллашиб, такомиллашиб боради. Ф.Салимова Паве де Куртейлнинг «Шарқ ва турк тиллари луғати»ни ҳамда «Бобурнома» таржимасини қиёсий ўрганар экан, асар таржимасининг адекватлигини таъминлаш омилларидан бири бу таржима луғатлари яратиш ишларига жиддий эътибор зарурлигини таъкидлайди¹²¹.

Таржиманинг аниқ ва мукамал бўлишида таржима тилининг грамматик қурилиши, унда мувофиқ тил бирликларининг мавжуд эканлиги ёки эмаслиги, тилнинг объектив борлиқни ифода эта олиш имкониятларининг миқёси бир хил эканлиги ёхуд бир хил эмаслиги каби омиллар қаторида таржимоннинг маҳорати ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шу маънода, таржимон нафақат аслият, таржима тилларининг грамматик қурилиши, лексик бойлигини, балки ўша тилларда гапирувчи халқлар тарихи, урф-одатлари, анъаналари, тил бирликларининг функционал жиҳатлари ҳақида ҳам мукамал билимларга эга бўлишлари керак.

«Бобурнома»нинг туркча таржимаси кўп жиҳатдан юқоридаги талабларга мос келадиган муваффақиятли чиққан. Ундаги фраземалар таржимасида мутаржим бир неча усуллардан самарали фойдаланган.

Маълумки, таржимашуносликда фразеологик бирликлар таржимасида, асосан, 3 тамойил ҳукм суради.

1. Асл нусхадаги фразеологизмга таржима тилидан тенг қийматли эквивалент қидириб топиш;
2. Фразеологизмни сўзма-сўз таржима қилиш;
3. Фразеологизмни тасвирий йўл билан таржима қилиш;

Сўзга нисбатан бирмунча мураккаб таркибли тил бирлиги бўлмиш фраземаларни таржимада

¹²¹ Ширинова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадий таржимада қайта яратилиши. Филол. фан. бўйича докторлик (DSc) дисс. автореферати. –Тошкент, 2017. – Б.21.

тўғри талқин этиш масаласи муҳим аҳамият касб этади. Фраземалар таржима жараёнида масъулият билан ёндашиш, лингвистик, этнографик, тарихий билим талаб этадиган бирликлардир. Фразеологик бирликларни таржима қилиш ўта мураккаб амалий жараён бўлиб, бунга сабаб уларнинг лексик-семантик ва қурилиш жиҳатларидан мураккаблигидир. Асл нусха ва таржима тиллари фразеологизмлари табиатини қиёсий ўрганган ҳолда, улар орасидаги мазмуний-услубий мувофиқлик ҳолатларни аниқлаш ва таржима жараёнида уларнинг бирини иккинчиси воситасида талқин этиш йўл ва имкониятларини белгилаш тўлақонли таржима яратиш учун замин ҳозирлайди.

Турли халқлар фразеологик бирликлари баъзан бир-бирларига ҳам шаклий, ҳам мазмуний-услубий жиҳатдан мос бўлади. Бундай тиллараро лисоний воситалар илмий адабиётда фразеологик эквивалентлар деб аталади. Фразеологик эквивалентларнинг аксарияти маъно ва вазифа жиҳатдан бир – бирига мос бўлади, чунки, бундай бирликлар негизида халқларнинг турмуш тарзи, урф-одатлари ва мантиқий мушоҳадаларидаги муштараклик, бир хил ҳаётий тажрибага асосланган тушунчалар ётади. Бу хил фразеологик бирликлар таржимада бир-бирларини бемалол алмаштира оладилар.

Фразеологик эквивалентлар икки хил бўлиши мумкин: моноэквивалентлар ва танланган фразеологик эквивалентлар .

Моноэквивалент – ягона мос келадиган фразеологик эквивалентдир. Улар 2 турга ажралади: тўлиқ ва қисман фразеологик эквивалент.

Тўлиқ фразеологик эквивалентлар маъноси, лексик таркиби, образлилиги, услубий йўналганлиги ва грамматик тузилиши жиҳатидан тўлиқ мос келадиган иборалардир. Биз туркча матнда тўлиқ фразеологик эквивалент талабига мос келувчи фразема учратмадик.

Қисман фразеологик эквивалентлар маънодаги тўлиқсизликни англамайди, фақатгина бир хил мазмун ва бир хил услубий йўналганликни бериш учун лексик, грамматик, лексико-грамматик томондан хилма-хилликка эга бўлади. Шунинг учун қисман фразеологик эквивалентлар тўлиқ фразеологик эквивалентларга тенг бўлади. Қисман фразеологик эквивалентлар маъноси, услубий йўналганлиги, образлилиги билан яқин, бироқ лексик таркиби билан фарқланувчи эквивалентлар. Бундай фраземалар туркча матнда кўплаб учрайди. Хабар топиб – *haber almak*, орага солиб – *ortaya atıp* каби.

Танлаб қилинадиган фразеологик эквивалентлар. Кўпинча таржима қилинаётган тилдаги фразеологик бирликнинг турли эквивалентлари мавжуд бўлиб, таржимон контекст учун мосини танлаб олиши мумкин

«Бобурнома»даги фраземаларнинг туркча таржимасига эътибор берсак, қуйидаги ҳолатлар кўзга ташланади:

1. Фразема унга яқин маъноли фразема орқали таржима қилинган, яъни қисман эквивалентликдан фойдаланилган.

Сайди Қаро, агарчи сўзига ўз эди, қиличиға забунроқ эди. (б.82)

Seydi Kara Bey gerçi sözünün eri idi, fakat kılıcı bir az zayıf idi (s.93)

Ушбу мисолда сўзига ўз фраземаси туркчага *sözünün eri* (сўзининг эри, сўзининг эгаси) ибораси билан ифодаланган. *Sözünün eri* ибораси маъно жиҳатидан сўзига ўз фраземасига ўхшайди, аммо таркиби грамматик жиҳатдан ҳам, лексик жиҳатдан ҳам фарқ қилади.

Сўзига – *sözünün* (-га қўшимчаси -ün(-нинг) шаклида ўзгарган.)

Ўз – *eri*.

Бу ўринда ўз сўзи «эга» деган маънони ифодалашга хизмат қилган, сўзига ўз-ўз сўзига жавоб бероладиган, бир сўзли дегани. Ег сўзи турк тилида эркак киши, мард жасур деган маъноларни ифодалайди, фразема рамзий маънода сўзига «мард» деганидир.

Sözünün eri фраземасига Deyimler sözlüğü (фраземалар луғати)да қуйидагича таъриф берилган: *Herhangi bir konuda vermiş olduğu sözü her ne pahasına olursa olsun yerine getiren (bir insan olmak) lafinın eri (olmak)* (ҳар қайси соҳада берган ваъдасини қийин бўлса ҳам бажарадиган одам. Таржима бизники-М.Д.) Бундан кўринадики, худди ўзбек тилидаги маънони ифодаловчи туркча фразема таржиманинг асл маъносини яхши очиб берган.

Бир том уйга кириб, ўт ёқиб, бир замон кўзим уйкуга борди (б.99).

Duvarla çevrilmiş bir eve girip, ateş yakıp, bir müddet uykuya daldım (s.125). Кўзум уйкуга борди ибораси таржимасида кўз компоненти ифода этилмаган, унга эквивалент сифатида уйкуга daldım фраземаси қўлланган. Бобур уйку ҳолатини кўзга нисбатан тасвирлайди, таржимада эса уйкуга dalmak бутун танага нисбатан олинган. Шу билан биргаликда уч таркибли фразема (кўзум уйкуга борди) икки таркибли ибора (уйкуга daldım) билан ўгирилган. Ўзбек тилида уйку сўзи *daldı* – чўмди тушунчаси билан биргаликда қўлланмайди, хаёл, ўй сўзлари билан биргаликда қўллана олади. Бу ҳам ўзбек ва турк тилларидаги фраземаларнинг фарқли жиҳатларидан биридир.

Дедимким, мундоқ душворлиқ била тирилгунча бош олиб йитсам яхши (б.89).

Ушбу мисолдаги **бош олиб йитсам** фраземаси турк тилига *başımı alıp gitmek* ибораси билан таржима қилинган, фақат йитсам сўзи ўрнига *gitmek* (*кетмоқ*) сўзи қўлланади.

Böyle müşkilat içinde yaşamaktan ise, başımı alıp gitmek daha iyi... (s.107).

Бир-бирларига маъно ва услубий вазифа жиҳатларида мос қатор фразеологик эквивалентлар лексик жиҳатдан, бир ёки икки компонентга фарқ қиладилар. Бу, асосан, турли халқлар вакилларининг ҳаёт воқеа-ҳодисаларига ўзига ҳос тарзда ёндашишлари, ўз тасаввурлари доирасида фикр-мулоҳаза юритишлари билан боғлиқ бўлиб, кўпгина нарса ва ҳодисалар улар лафзида турлича мазмун ва рамзий маъно касб этади. Бундан ташқари, бир халқ ўзи ишлатган фразеологик бирлик таркибига муайян тушунчани ифода этадиган қатор маънодош сўзларнинг биридан фойдаланса, иккинчиси бошқасини истеъфода этиши мумкинки, натижада ўхшаш маъно ва услубий вазифа ифодаси учун хизмат қиладиган икки тил фразеологик эквивалентларининг биттадан компонентлари фарқ қилади. Масалан, хабар топиб – *haber alarak* фраземасида ўзбекча топмоқ феъли туркчада *almak* (олмоқ) феъли билан ифодаланади. Ўзбек тилида хабар олмоқ ва хабар топмоқ бирликларининг ҳар иккиси ҳам фразема сифатида мавжуд, аммо уларнинг маъноларида бироз фарқ бор. Хабар топмоқ бирикмасида хабарни қаердан билган ёки эшитганлиги семаси ноаниқ, хабар олмоқ ибораси эса ўзидан олдинги сўзнинг кимдан? сўроғига жавоб бўлишини талаб этади. Яъни кимдандир хабар олмоқ. Ўз навбатида хабар олмоқ фраземасида омонимлик хусусияти ҳам мавжуд, Франциядан хабар олмоқ (нимадир ҳақида) ва дўстидан хабар олмоқ (ҳолидан). «Бобурнома» матнидаги хабар топмоқ бирикмасининг туркча матнда *haber alarak* тарзида берилиши ҳам маънонинг бироз бузилишига сабаб бўлган, аммо туркчада айнан хабар топмоқ маъносини берувчи бошқа фразема мавжуд бўлмаганлиги учун, эҳтимол, таржимон шу ибора билан беришга қарор қилган.

Ўзбекча матндаги ораға тушиб ибораси турк тилида мавжуд бўлган *araya girmesi* фраземаси билан

берилади, яъни ўзбек орага тушса, турк орага киради ёки ўзбекча матндаги ислоҳ ҳикоятини орага солиб фраземаси туркча таржимада *sulh masalını ortaya atıp* (сулҳ ҳикоясини ўртага отиб) тарзида ифодаланган. Қулоқ солиб фразеологик бирлигида ҳам шундай ҳолатни кузатишимиз мумкин, бу бирикма туркча матнда *kulak vermek* (қулоқ бермоқ) фраземаси билан ифодаланган.

Эътибор берилса, биз таҳлил қилаётган фраземаларнинг барчасида биринчи сўз таянч вазифани бажариб, фраземанинг маъноси шу сўзлар асосида реаллашади, бирикмалардаги иккинчи сўз эса барча мисолларда ўзаро фарқ қилмоқда ва улар иккала халқдаги ҳолатни ифодалашдаги ҳар хилликни кўрсатиб беради.

Самарқандга *илик қўюб* ҳеч иш очилмади (б.67), яъни Самарқандни олишга ҳаракат қилдик, ҳеч ишимиз юришмади (изоҳ бизники-М.Д.). Бу ерда илик қўюб бирикмаси «ҳаракат қилиш», «уриниш» маъноларида келмоқда.

...*Semerkend'a el uzatmaktan da hiç bir netice çıkmadı* (s.63). Самарқандга қўз узатишдан ҳеч бир натижа чиқмади (таржима бизники М.Д.). Ушбу фразема туркча таржимада жуда чиройли ва аниқ ифодаланган, айтиш мумкинки, бу ибора бугунги ўзбек тилида мавжуд бўлмаганлиги сабабли, ҳозирги ўзбек тилига қилинган табдилида бу бирликни қўшма сўз (ҳаракат қилдик) ёки битта содда сўз (уриниш¹²²) билан ифодалаймиз, аммо айтиш шу маънони берувчи фразема ҳозирги замон турк тилида мавжуд.

Неча йил қилғон беклиги ва салтанати тамом бурунидин чиқти (б.104).

Бурунидин чиқти фраземаси ҳозирги ўзбек тилида ҳам, қардош турк тилида ҳам фаол қўлланувчи иборалар сирасига киради. Аммо бирикмадаги

¹²² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома». Ҳозирги ўзбек тилига В.Раҳмонов ва К.Муллаҳўжаевлар табдил қилишган. – Тошкент, 2008. – Б.64.

феъллар ўзаро фарқланади. Бурунидин чиқти – burnundan geldi.

Kaç senedir yaptıği beyliği ve saltanatı tamamen burnundan geldi (s.133).

Ўзбек ва турк тилларининг бир оилага мансублиги ҳамда бу тиллар соҳибларининг диний қарашлари, турмуш шароитлари ўхшашлиги туфайли лафзларидаги кўпгина фразеологик бирликлар бир-бирларига ўхшаш бўлиб, уларнинг аксарияти бир хил манбалар асосида вужудга келгандирлар. Шунинг учун ҳам таржимон ўз тилига моддий жиҳатдан аниқ таржима қилиб, ғайритабиий бирикмалар ҳосил қилмаган, балки бу бирикманинг burnundan geldi фразеологизмининг эквиваленти эканлигини фаҳмлагани ҳолда, масалани ижобий ҳал қилган. Агар сўзма-сўз burnundan cıktı шаклида таржима қилганида турк китобхони учун тушунар-сиз бирикма ҳосил бўларди.

1. Фразема сўзма-сўз таржима қилинган:

Таржима ўз табиати билан ҳам оригинал ижод жараёнидан фарқ қилади. Ёзувчи ҳаёт воқеаларидан олган мушоҳадаларини тилда бадиий ифодаласа, таржимон асл нусха матнини янги тил воситасида қайта гавдалантиради. Таржиманинг аслиятга шаклан ва мазмунан монанд тарзда яратилишининг бирдан бир шарти таржимоннинг ўз тилида аслий монанд лисоний воситалар танлаб ишлата олишидир. Бу масъулият унинг зиммасига, аввало, аслият маъно вазифасини бекаму кўст адо этиш, сўнгра хотирасида шаклланган фикрни ўз тили маданияти ва меъёри асосида тўла-тўқис ифода этиш вазифасини юклайди. Агар таржима қилинаётган тилда ўша фраземага маъно жиҳатдан яқин бирлик мавжуд бўлмаса, таржимон фраземани сўзма-сўз таржима қилиш йўлини танлайди. Масалан:

Бу жиҳаттин бу тоғ эли била яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим эди (б.166).

Bu sebeple bu dağ halkı ile iyi münasabatte bulunmak vacip ve lazımdı (s.251).

Бу мисолда яхши маош қилмоқ фраземаси *iyi münasabatte bulunmak*-яхши муносабатда бўлмоқ тарзида таржима қилинган. Türk dili deyimler sözlüğüда бундай фразема берилмаган, шунга кўра таржимон фраземани сўзма-сўз таржима қилган дейишимиз мумкин. Худди мана шу ҳолатни кейинги мисолимизда ҳам кўришимиз мумкин:

Ҳар неча бандиким қолиб эди, Хожа Калоннинг шафоати била гуноҳларини бағишлаб, аҳл ва аёлларини аларға қайтиб рухсат берди (б.162).

Geri kalan bir kaç esirin, Hoca Kelan'ın şefaati ile, gunahlarını bağışlayarak kadın ve çocuklarını iade edip, gitmelerine müsaade ettik (s.245).

Бу ерда ҳам фраземанинг айнан сўзма-сўз таржима қилинганлиги кўриниб турибди.

гуноҳларини бағишлаб – gunahlarını bağışlayarak -«кўз илмас»(писанд қилмаслик) ибораси *nazar-ı dikkate almazdı* (эътиборга олмасди) шаклида қўлланган.

Бу фиръавн ани *кўз илмас* эди (б.45).

Fakat bu fir'avun onu nazar-ı dikkate almazdı (s.21.).

Бу ибора таркибидаги кўз компоненти туркчада кўзга алоқадор бўлган ҳолат оти- *nazar-ı dikkate* изофали бирикмаси билан ифодаланган. Писанд қилмаслик тушунчаси ҳам мазмун жиҳатидан бироз юмшаган, у такаббурлигидан эмас, шунчаки эътибор бермаган деган тушунчага яқинлашган.

Шайх Боязидни тутмоқ керак, аркни иликламоқ керак (б.95).

Şeyh Bayezid'i yakalamak ve erki ele geçirmek lazım (s.118).

Бу мисолда *аркни иликламоқ* фраземаси *erki ele geçirmek* (аркни қўлга киритмоқ) шаклида таржима қилинган.Таржимада иликламоқ сўзи қўлга киритмоқ тарзида ифодаланган.

Аслида фразеологик бирликларни таржима тилида қайта яратиш жуда мураккаб бўлиб, таржима қилинаётган фразема аслият тили билан узвий боғ-

лик ва шу тилнинг вакили – миллат тарихи, турмуш тарзи, урф-одати, маданияти, топонимикаси, ўзига хос миллий хусусиятларини ўзида намоён этади. Мана шу ҳолат мутаржимдан ўз ишига ўта масъулият билан ёндашишни, ҳар бир деталь устида бош қотиришини талаб қилади.

Таржимон асар давомида сўзма-сўз таржима услидан кўп маротаба фойдаланган. Масалан, ғавғони босиб – *kavgayı yatıştırarak*, бош чиқаргани қўймас – *baş çıkamaz*, ўз жиловим ўз қўлимда – *kendi dizginim kendi elimda*, йўлнинг чап тушгани – *yolun ters çıkmasında*, сўзида маза йўқ – *ne sözünde tat var, oёқ остиндадир* – *ayak altındadır*, мулкгирлик дағдағаси – *temleketini genişletmek*, маҳкам совуқ – *çok soğuk*, кўнглида эгрилиги бор – *gönlünde kötü bir niyet var*, аскар сақламоқ – *asker beslemek*, даст топмафон – *ele geçiremediği*, танқислик тортти – *sıkıntı çekti* каби фраземаларда сўзларни айнан таржима қилиш йўлидан боради. Бундай фразеологик бирликларда одатда, сўз ҳам, бирор морфологик восита ҳам ўзаро фарқ қилмайди. Баъзи ҳолларда эса таржимон фраземани сўзма-сўз таржима қилади, аммо турк тили имкониятидан келиб чиққан ҳолда сўзларига бироз ўзгариш киритади. Масалан, черик тортти фраземаси «бирор жойга аскарлари билан ҳужум қилди» маъносини ифодалайди, бу бирикма туркчага *asker sevketti* (аскар жўнатди) тарзида таржима қилинган. Бундай фразема *türk dili deyimler sözlüğü* да топилмаганлигини эътиборга олсак, таржима натижасида «хукмдор лашкари билан бориб ҳужум қилган» эмас, «лашкарини бошқа бир лашкарбоши билан юборган» деган тушунча келиб чиқади. Бу гапни *Samarkand'a kaç kez asker çekti* тарзида таржима қилса, маъно аниқроқ ифодаланган бўлар эди.

...таржимада ноўрин қўлланилган реалиялар, мақоллар, метафоралар, фразеологик бирликлар китобхонларда когнитив диссонанс, яъни матндан

қоникмаслик ҳолати¹²³ни келтириб чиқаради.

(*Умаршайх мирзо*) неча навбат Самарқанд устига черик торпти, баъзи маҳал шикаст топти, баъзи маҳал бемурод ёнди (б.36). Яъни бир неча марта Самарқанд устига юриш қилди, баъзан талафот кўрди, баъзида мақсадига етолмай қайтди (*изоҳ бизники* –М.Д.).

Bir çok defa Semerkand üzerine asker sevketti. Bazan mağlup oldu; bazan gayesine erişemedен döndü (s.5). Яъни бир неча марта Самарқанд устига аскар жўнатди, баъзан мағлуб бўлди, баъзан мақсадига етолмай қайтди.

Таркибига бирор ўзгариш киритилган, сўзма-сўз таржима қилинган фраземаларга яна шуларни мисол қилиш мумкин: тенгри раҳматига борди –*tenri rahmetina kavuştu (тангри таҳмтига қовушди)*, тангри қошида – *tenri nezdinde* (тангри назарида), бош кўтариб –*ısyап edip* (исён этиб), юзларига келтурмай – *yuzlerine vurmadiği* (юзларига урмай, ёки юзларига отмай).

Таржиманинг вазифаси – аслият ва таржима тиллари лексик, грамматик ва стилистик ҳодисалари ўртасидаги уйғун ҳамда тафовутли жиҳатларни пухта ўзлаштириб олган ҳолда, аслиятнинг шакл ва мазмун бирлигини она тили воситалари ёрдамида қайта яратишдан иборатдир. Бу тамойилга риоя қилмаслик таржимада аниқликнинг, ифода меъёрининг бузилишига олиб келади.

Таржимашуносликда сўзма-сўз таржима ҳақида доим ҳам ижобий фикр билдирилмайди. Унга ҳатто тағлама матн деган тавсиф ҳам берилади. «Муаллиф матнини ҳижжалаб ўгириш орқали унинг мазмуний-вазифавий уйғунлигини сохталаштирадиган, ҳиссий-таъсирчанлик хусусиятини, бадий-образли асосини хиралаштирадиган, таржима тили меъ-

¹²³ Ширинова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадий таржимада қайта яратилиши. Филол. фан. бўйича док. (DSc) дисс. автореферати. – Тошкент, 2017. – Б.19.

ёри ва маданиятини барбод этадиган, бинобарин, аслиятнинг тугал-адекват таржимаси сифатида қабул қилиб бўлмайдиган иккиламчи матнга сўз-ма-сўз таржима дейилади. ...Шунинг учун бундай амалиёт тури сохта таржима усули дейилади»¹²⁴. Аммо бизнинг юқоридаги тадқиқотимиздан маълум бўлдики, туркча матнда сўз-ма-сўз таржима баъзи камчиликларни ҳисобга олмаганда, ўзини оқлаган. Муҳими, таржимон Бобур шу фразема орқали нимани назарда тутганлигини турк китобхонига тўғри етказа олган.

Хулоса қилиб айтганда, «Бобурнома»да қўлланилган ибораларни турк тили билан қиёсий ҳамда структур тадқиқ этиш тарихий фраземаларнинг бугунги кундаги эволюциясини аниқлаш ва таржимадаги ўзига хосликларни аниқлашга ёрдам беради. Бу эса тил тарихи, тилшунослик назарияси, лексикология, лексикография ва фразеология соҳалари учун муҳим илмий-назарий маълумотлар бериши мумкин. Биз юқорида кўриб чиққан фразеологизмлар ва уларнинг таржималари воситасида халқларимизнинг урф-одатлари, турмуш тарзи, анъаналаридаги муштарак ва фарқли томонлар кўзга ташланади.

4 §. Муқобилига алмаштирилган фраземалар

Фразеологизмлар таржима қилинар экан, таржима тилида аслиятдаги фразеологизмларнинг барчасига муқобил вариант топилмаслиги аниқ. Бинобарин, муқобили топилмаган фразеологизмни таржима қилишда ҳар бир ҳолатда таржимон алоҳида йўл тутиши керак бўлади. Аслиятда берилган реалиялар таржима тилида мавжуд реалиялар билан алмаштирилганда ҳам асарни ўқиган китобхонда

¹²⁴ Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 2005. – Б.22.

когнитив диссонанс ҳолати пайдо бўлади¹²⁵. Худди шундай ҳолат фраземалар таржимасида ҳам кузатилиши мумкин. Таржима жараёнида бир тилнинг материали ўрнини бошқа тил материали эгаллайди, бинобарин, тилга алоқадор барча бадиий воситаларни таржимоннинг ўзи, ўз она тилида, янгидан яратади. Таржима қилишдан мақсад асл нухани (ахборот) эгаллаш, сақлаш ва етказишдир, лекин ўз прототипига эга бўлмаган янги асар яратишдан иборат эмас; таржиманинг мақсади қайта яратишдир.

Аслида таржима жараёни 3 босқични ўз ичига олади:

1) Асл нухани идрок этиш, яъни матнни сўз-ма-сўз, яъни филологик тарзда идрок қилиш. Бу босқичда бир қанча таржима қусурлари рўй бериши мумкин: бошқа тилдаги бир сўзни худди шундай жаранглайдиган бўлак сўз билан қориштириш; яқин тилларда сохта эквивалентлар домига тушиб қолиш; контекстни нотўғри ўзлаштириш, айрим хос сўзларнинг маъносига тушуниб етмаслик, муаллифнинг муддаосини англамаслик.

2) Асл нуха интерпретацияси, яъни услубий омилларга эътибор қилиш. Текстни тўғри ўқиган китобхон лисоний ифоданинг услубий омилларини ҳам англайди, яъни кайфият, пичинг ёки фожиавий маъно, оҳангдорлик ёхуд воқеани қуруқ баён қилишга мойиллик ва ҳоказо. Росмана китобхон барча бу сифатларни англаб етиши шарт эмас, таржимон эса автор қандай қилиб тегишли натижага эришаётганини аниқлаши, тадқиқ этиши лозим. Таржима оддий ўқишга нисбатан китобга анча юқори талаб билан онгли муносабатда бўлишни талаб қилади.

¹²⁵ Ширинова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадиий таржимада қайта яратилиши. Филол. фан. бўйича док. (DSc) дисс. автореферати. – Тошкент, 2017. – Б.21.

3) Асл нуххани қайта ифодалаш, бунда айрим тил воситаларининг услубий ва маъно-мазмунини англашдан таржимон асарнинг бадий яхлитлигини, бадий воқелик ҳодисаси, характерлар, уларнинг муносабати, муаллифнинг ғоявий ниятини англашга ўтади. Текстни англашнинг бу йўли анча мураккаб ва оғир – муаллиф яратган бадий воқеликни тўлалигича қамраб олиш, идрок этиш учун таржимонда юксак тасаввур қобилияти бўлиши зарур.

«Бобурнома» туркча таржимасида фраземаларнинг аксарият қисми бошқа воситалар ёрдамида ифодаланган. Бунинг бир неча сабаби бўлиши мумкин. Улардан бири шу фраземани ифодаловчи муқобил бирлик замонавий турк тилида топилмаган бўлиши мумкин ёки бошқа воситалар ёрдамида таржима қилинганда маъно янада тушунарлироқ бўлган бўлиши мумкин. Амалиётда бундай ҳодисалар кўплаб учрайди. Таржимашунос Ғ.Саломов таржима жараёни ҳақида шундай деган эди: Дуруст таржимада асл нухханинг формал мантиқий-грамматик кўрсаткичлари, сўз бирикмаларининг категориал белгилари, тур, тус, майл, жинс кўрсаткичлари эмас, балки улар воситасида ифодаланган фикр, маъно етакчилик қилади. Зеро бунда муайян сўз туркумлари ёки гап бўлаклари тамомила бўлак грамматик унсурлар, категориялар билан ифодаланиши ҳам мумкин¹²⁶. Шу фикрдан келиб чиққан ҳолда таржимада фраземаларнинг бошқа воситалар билан алмаштириб ифодалаш, агар у маънога путур етказмаса, салбий ҳолат эмас деб баҳолаймиз.

«Бобурнома» туркча таржимасида бошқа воситалар билан ифодаланган фраземалар таржимаси куйидаги тамойиллар асосида амалга оширилган:

1. Фраземанинг маъноси сўз бирикмаси билан ифодаланган.
2. Фразема қўшма сўз билан ифодаланган.

¹²⁶ Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 1983. – Б.123.

3. Фразема содда сўз билан ифодаланган.

1. Фраземанинг маъноси сўз бирикмаси билан ифодаланганда ундаги мажозийлик йўқолиб, бирикмадан англашилаётган маъно тўғридан-тўғри ифодаланади.

– кўз етар фраземаси *gözle görünür* тарзида таржима қилинади.

Кун туш бор эдиким, кўз етар ерда бир отнинг устида бир нима йилтираб кўринадур(б.99.).

Öğle vakti gelmişti; gözle görünür bir yerde bir at üzerinde bir şey parlıyordu. (s.124.)

Бу ерда кўз етар ерда фраземаси *gözle görünür* (кўз билан кўрадиган) сўз бирикмаси билан таржима қилинган. Фраземада кўз компоненти сақланган, фақат грамматик категорияларгина алмашган, холос.

Иликка тушкан навкарларнинг тамом бўйнига урдурди. (б.57.)

Eser düşen adamlarının hepsinin başlarını kestirdi(s.43.).

Бу ерда иликка тушкан ибораси *eser düşen*(асир тушган) тарзида таржима қилинган. Иликка тушкан фраземаси шу маънони берувчи асир тушиш бирикмаси билан алмаштирилган ва бу асарнинг тушунарлилигини таъминлаган. Айтиб ўтиш лозимки, асир тушиш бирикмаси ўзбекча тарихий манбаларда ҳам кўп учрайди.

«Бобурнома»нинг дастлабки саҳифаларида Бобур мирзо Хўжанд шаҳрига таъриф бераётиб табиатига тўхталади, ҳавосининг рутубатлилигини ва безгак касаллиги кўп учраши ҳақида ёзади. Ана шу ўринда куйидаги жумлани келтирилади:

Андоқ ривоят қилурларким, чупчуқ безгак бўлгондур (б.36).

Ушбу матндаги чупчуқ безгак фраземаси маъносини англаш ва таржимада ифодалаш ҳақида бир неча тадқиқот ишларида сўз боради. Асарнинг ҳозирги ўзбек тилига қилинган табдилида бу жумла

Шундай ривоят қиладиларки, ҳатто чумчуқ ҳам безгакка чалинган экан¹²⁷, – дея талқин қилинади. З.Тешабоева ўз ишида бу фраземанинг тушунилиши ва таржима қилиниши ҳақида ёзади: «Лейден-Эрскин об-ҳавога ва фаслга эътибор қаратади (*Ҳавоси ғайриоддий ва қузда безгак кўп тарқалади*), С.Беверез эса чумчуқ худди одамдек иситмалаб қолган, дея таржимани жонлантиради. В.Текстон ўша рутубатли ҳаво ҳатто чумчуқларга ҳам таъсир қилади, дея ўз вариантини акс эттиради»¹²⁸.

Кўриниб турибдики, безгак сўзининг чумчуқ билан бирикуви ҳар хил талқинларга сабаб бўлган. Одатда ҳайвон ва паррандаларга оид касалликлар тўғрисида маълумотга эга эмасмиз, фақат кейинги йиллардагина парранда гриппи номли қушларга хос касаллик номи ҳақида гапирилмоқда, инсонларга хос касалликларнинг ҳайвонларда кузатилиши ҳақида фикр юритиш, айниқса, Бобур даври учун ажабланарли ҳол. Шундан келиб чиқиб таржимонлар ўзларича жумлани ёритишга ҳаракат қилганлар.

Чумчуқ безгак фраземаси турк тилига serçe bila sitma tutarmış тарзида таржима қилинган.

Rivayete göre, serçe bila sitma tutarmış(s.3). – Ривоятга кўра, чумчуқ ҳам безгак бўлар эмиш.

Таржимадаги *serçe* сўзи «чумчуқ» маъносини, *sitma* «безгак касаллиги» маъносини англатади, демакки, туркча таржимада Бобур айтмоқчи бўлган фикр тўғри талқин қилинган.

Бобурнинг Шайбонийхон билан уруши саҳналари ёритилган 906-йил воқеаларида шундай жумла бор:

Тонгласиға Хожа Абулмакорим ва Қосимбек ва жамиъ беклар ва ичкилар ва сўз тегар йигитларни чар-

¹²⁷ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома». Ҳозирги ўзбек тилига В.Раҳмонов ва К.Муллахўжаевлар таъдил қилган. – Тошкент, 2008. – Б.36

¹²⁸ Тешабоева З. «Бобурнома»даги фразеологик бирликларнинг инглиз таржималари қисий таҳлили. – Тошкент, 2018. – Б.107.

лаб машварат қилиб, сўзни қўрғонни беркитмакка ўлук-тирикни қўрғон ичида кўрмакка қўйдук (б.84).

Ушбу гапда сўз тегар фраземаси беклардан қуйи лавозимда, аммо муҳим вазифаларни бажарувчи шахс (изоҳ бизники-М.Д.)¹²⁹ маъносини ифодалайди, яъни Эрталаб Хожа Абулмакорим, Қосимбек, ҳамма беклар ва муҳим вазифа бажарувчи йигитларни чақириб машварат қилиб...

«Бобурнома»нинг туркча таржимасида сўз тегар фраземаси *müşaverete iştirak edebilecek* – мажлисда қатнаша оладиган тарзида таржима қилинган.

Ertesi sabah Hoja Ebülmekarim'i, Kasım Bey'i, bütünbeyler ve içkileri va müşavereye iştirak edebilecek yigitleri davet edip, müşavereettik ve kurganı tahkim ederek, hayat ve ölümü kurgan içinde görmeğe karar verdik (s.95), - эртаси эрталаб Хожа Абулмакорим, Қосимбек, барча беклар ва ичкилар ва мажлисда қатнаша олувчи йигитларни чақириб машварат ўтказдик, қўрғонни беркитиб, ҳаёт ва ўлимни қўрғон ичида кўрмоққа қарор қилдик (таржима бизники – М.Д.).

Бизнингча, сўз тегар фраземасининг туркча таржимаси – *müşaverete iştirak edebilecek* бирикмаси ҳам асл маънога яқин, фикрни тўғри ифодалаган. Муҳим вазифаларни бажарадиган йигит мажлисларда доимо қатнашиш ҳуқуқига эга бўлиши мантиққа зид эмас.

Бобур Ҳусайн Бойқарога таъриф берганда унинг қизи Султонбегим ҳақида ҳам бироз маълумот бериб ўтади. Султонбегимнинг гапга чечанлигини сўзга мунги йўқ фраземаси билан ифодалайди. Бу фразема туркча таржимада *Serbest konuşurdu*-эркин сўзлашарди шаклида ўгирилади.

Хейли сўз билур эди. Сўзга мунги йўқ эди (б.130).

¹²⁹ Сўз тегар фраземаси ҳақида Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати(1984)да ҳам, ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати(1978)да ҳам, Бобурнома табдили(2008)да ҳам ҳеч бир изоҳ учратмадик, шунинг учун ўзимиз изохлашга ҳаракат қилдик.

Cok söz bilir ve serbest konuşurdu(s.182). – Кўп сўз билар ва эркин гаплашарди.

Serbest konuşurdu сўз бирикмаси гапга чечан эди фраземасининг маъносини тўлиқ ифодалай олмайди, эркин гаплашиш бу гапга чечанлик эмас.

«Бобурнома» реал тасвирларга асосланган, унда бадий баландпарвозлик, жимжимадор ташбеҳлар деярли ишлатилмайди. Аммо муаллиф табиий ҳолатларга нисбатан жуда чиройли ўхшатишлар қилдики, бу унинг табиатидаги образли фикрлашнинг намунаси дейиш мумкин. Асарда офтоб ўлтурур фраземаси кун тушдан оғган пайтни ифодалайди, яъни қуёш тик ҳолатдан «ўтирган» пайтини англайди.

Мундоқ мутаҳаййирлиқ ва саргардонлиқда бу хабар келган била ҳеч андиша ва таваққуф қилмай, ўшал замон-ўққим, офтоб ўлтутур чоғ эди, Марғи-нонға илғор тариқа била мутаважжжих бўлдим (б.67).

Böyle şaşkın bir halde bulunduğum bir sırada, bu haberin gelmesi üzerine, hiç andişe ve tevakkuf etmeden, gün batarken, çabuk yürüseyle, derhal Merginan'a doğruhareket ettim (s.63).

Бу гўзал ибора турк тилига *gün batarken* – кун ботар пайт тарзида ифодаланади, бизнингча, бу ерда образлилик йўқолиб, ўрнига оддий хабар мазмунини берган.

Булардан ташқари, оламдин нақл қилди–*dünyayı terk etti, ёқа ерда улғайган – taşrada büyüdüğü, ташвиш берди – müşkilat çektirdi, бисёр тараққий устуда – fevkalade iyi gidiyordu, элга санг кўпурмоқ – başkalarına taş atmak, илиги ёмон эмас – fena değildi, ёмон маош қилмоқ – fena tuamele etmiş, отға бўғуз бер – yem verdikfen, қабал топтми – muhasere altında kaldı, яхши қўрди – iyi kabul etti, урушға топтми – harbe sürükledi, шойуства хизмат – yararlıklar gösterdiği, маскин берилгай – nihayet verilmesi* каби фраземалар маъноси ҳам сўз бирикмаси орқали ифодаланган.

2. Фразема маъноси кўшма сўз билан ифодаланган.

Фраземалардан бир туркуми таржимада кўшма сўзлар билан ифодаланади. Орафа солди – *teklif etti*, сўзни мунга қўюб – *karar verip*, илик қўшмоқ–*hücum etmeđi*, оламдин борди – *vefat etti*, таъзият тутқон – *matem tuttu* кабилар шулар жумласидандир.

Асарнинг барча лексик-грамматик шаклий аломатларини оқизмай-томизмай кўчиришни талаб қилиш, шубҳасиз, формализмга олиб келади ва бу реалистик таржима принципига, унинг руҳига бус-бутун ёт. Лекин ана шу шакл хусусиятлари замирида ўз ифодасни топган услуб нафосати, манзаранинг яхлитлиги ва баён қилинаётган фикрнинг салмоғини бериш таржиманинг асосий вазифаларидан биридир¹³⁰.

3. Фразема йўқолиб, унинг маъноси содда сўз билан ифодаланган.

Фразема бир сўз билан ифодаланганда, унинг шакли бутунлай ўзгариб, фақат англатувчи маъносигина қолади. Бундай ҳолатда бадий асардаги образлилик, жозибаторлик бирмунча хиралашади, ўрнини маънодаги соддалашиш эгаллайди.

Ўйға кўз солинг, ўйни итурманг, то ўйлниг қай сари чиқари маълум бўлғай (б.87).

Öküze bakın, ne der; yolın nereye çıkacağı malum oluncaya kadar yürü (s.101).

Бу ўринда «кўз солинг» ибораси «*bakın*» (боқинг, қаранг) сўзи билан ифодаланган. Бу билан матндан ифодаланаётган маъно соддалашган.

Таржимоннинг ижодий индивидуал хислатлари, хусусиятлари у таржима қилаётган асар матнига ҳам ўтади. У таржима қилаётган матн шу хусусиятларнинг тўла ва ҳар томонлама таъсирида бўлади. Таржима матнининг ширадорлиги, жозибаси, худди оригинал каби ўқилиши мана шу ижодий индиви-

¹³⁰ Саломов Ф. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 1983. – Б.146.

дуалликдан бўлади¹³¹. Таржимоннинг ижодий ёндашуви асардаги бирор бадиий воситани ўзгартиришга тўғри келса, у шу вазиятдан моҳирона чиқиб кетиш йўлини топа олиши лозим. Қуйидаги мисолларда ана шундай ижодий топқирликни кўришимиз мумкин.

Ушбу кун баъзи ички беклар Хиёбон бошида Бойсунқур мирзонинг кишиси била илик олиштилар. (б.56.)

O gün bazı içki beyler hiyaban başında Baysungur Mirza'nın adamları ile çarpıştılar. (s.41.) – Ўша кун баъзи ички беклар хиёбон бошида Бойсунқур Мирзонинг одамлари билан тўқнашдилар.

Жумладаги илик олиштилар фраземаси *çarpıştılar (тўқнашдилар)* сўзи билан ифодаланган. Илик олишдилар фраземаси бугунги ўзбек тилида ҳам, турк тилида ҳам қўлланилмайди. Шунинг учун таржимон уни шу маънони ифодаловчи сўз билан англатишга ҳаракат қилган. Бу билан матндан ифодаланаётган маъно соддалашган. Бу тарихий фразема ҳозирги ўзбек тилида ҳам «тўқнашдилар» тарзида қўлланади, буни «Бобурнома»нинг табдилида ҳам кўришимиз мумкин¹³². Шу жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда таржимон тўғри йўл тутган дейишимиз мумкин.

«Бобурнома»да Боқи Чағониёний ҳақида гапиратуриб, жонға еттук фраземасини қўллайдики, бу фразема «жонимиздан тўйғазди», «жонга тегди», «безор бўлдик» каби маъноларни ифодалайди.

Нози ва рухсати ҳаддан ошти, биз ҳам анинг ахлоқ ва афъолидин жонға еттук, рухсат бердук (б.125).

Туркча матнда бу фразема *bıktık* – безор бўлдик

¹³¹ Ғафуров И. Таржимонлик мутахассислигига кириш. – Тошкент, 2008. – Б.23.

¹³² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Ҳозирги ўзбек тилига В.Раҳмонов ва К.Муллаҳўжаевлар табдил қилишган. – Тошкент, 2008. – Б.52.

тарзида таржима қилинади.

Nihayet nazi ve müsaade istemesi hadden aştı; biz de onun ahlak ve hareketlerinden bıktık ve nihayet müsaade verdik(s.173).

Шу гапда яна *ҳаддан ошди* фраземаси мавжудки, у ҳақида ҳам тўхталишни жоиз топдик. Бу фраземанинг тарихий келиб чиқиши ҳақида шундай маълумот бор. Одатда кексаларимиз ўз ёшларини пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ёшига нисбатан айтишган, ҳатто пайғамбар тўйи деган маросим ҳам шаклланган, пайғамбар ёши, яъни 63 ёшдан ошган кексалар ўзларининг пайғамбардан узоқроқ яшаганликлари учун хижолат чеккандек «энди биз ҳаддан ошдик», – дер эканлар. Кейинчалик бу фраземанинг маъноси кенгайиб, «меъёрдан, тарбия чегарасидан ошиш» тушунчасини ифодалай бошлаган.

Бобур Андижон ҳақида гапираркан, у ернинг табиати, мевалари, тили, ва одамлари ҳақида маълумот беради. Шу ўринда «Элининг орасида ҳусн хейли бордур», – дейди. Бу гаптаги ҳусн хейли фраземаси табдилда санъаткорлар¹³³ деб изоҳланган. Айни шу ибора туркча матнда *güzzeller* –гўзаллар тарзида таржима қилинади, бу эса матн мазмунини англамаслик натижасидир.

Ahalisi arasında güzzeller çok bulunur (s.2). – Аҳолиси орасида гўзаллар кўп бўлади.

Бу ерда *ҳусн хейли* –санъаткорлар фраземасини *insanlar arasında sanatçılar var* тарзида таржима қилиш ҳам мумкин эди.

Матнни англолмай, фикрни нотўғри ифодалаш ҳолати одатда қариндош бўлмаган тиллар орасида рўй беради. Бунга асл матн тилини, урф-одатлари ва реалияларини етарлича билмаслик сабаб бўлади. Аммо «Бобурнома»нинг туркча таржимаси ҳақида бундай дея олмаймиз. Тили, дини, дунёқа-

¹³³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Ҳозирги ўзбек тилига В.Раҳмонов ва К.Муллаҳўжаевалар табдил қилишган. – Тошкент, 2008. – Б.29.

раши ва урф-одатлари бир халқ вакиллари бўлгани учун матн мазмуни ва ундаги нозик маъно ва қочиримларни англаш унчалик мушкул бўлмайди. Зеро, таржимон буни уддалай олган. Хусн хайли – güzeller тарзидаги таржима таржимоннинг эътиборсизлиги натижаси бўлиши мумкин.

Сўз бирикмаларини бир сўз билан ифодалаш ҳолатларини қуйидаги мисолларда кўриш мумкин: сўз чиқди – *bahsedildi*, тунпроққа топшурдук – *götdük*, беркка торпму – *çekildi*, таъбим ёмон эди – *hoşlanmıyordum*, совуқ олди – *dondu*, тун қотиб – *yürüyerek*, даст берди – *oldu*, қуш солиб – *kuşle*, мунофиқ шева – *munafık*, ўзини торпму – *gitti*, хомурға етми – *zikredildiği*, черик торпму – *askerle*, нусанд тутмас – *beğenmezdi*, жувонмарг бўлдилар – *öldüler*, шунқор бўлди – *öldü* каби фраземалар таржимасида ўйлаймизки, таржимон ўз мақсадига етган.

Хулоса қилиб айтганда, «Бобурнома»нинг туркча матнида фраземаларни бошқа воситалар ёрдамида ўгириш таржимон томонидан муваффақиятли амалга оширилган. Зеро, бирикмаларни муқаррар равишда асар таржима қилинаётган тилдаги бошқа узоқ муқобил вариантлар билан алмаштиришга ортикча ружу қилиш ҳам услубни сийқалаштиришга, таржима тилининг лексик-фразеологик ва образли-услубий жиҳатдан камбағаллашишига олиб келади¹³⁴. Таржима жараёнида давр руҳи, тили ва муҳитини эътиборга олиш асарнинг муваффақиятли чиқишини таъминлайди. Аммо шундай тарихий сўз ва иборалар бўладик, уларни шундайлигича таржимада бериш асар тушунарлигига путур етказди, шунинг учун уларни бугунги тилга ўзга воситалар билан бўлса-да, ифодалаш кўпроқ фойда беради. Юқорида таъкидланганидек, бунда муаллифдан индивидуал топқирлик талаб этилади. Туркча матда ана шундай топқирликка кўп мартаба гувоҳ бўлдик, аммо маънони тўлиқ ифодалай олмайдиган бирликлар билан берилган ҳоллар ҳам

¹³⁴ Саломов Ф. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 1983. – Б.117.

учради.

«Бобурнома»да хилма-хил фраземалар турли маъноларни ташиш учун қўлланилади. Улардан баъзиларигина замонавий лексикамиз таркибида сақланиб қолган, аксарият қисми бугунги авлод учун тушунарсиз. Фраземаларни структурал жиҳатдан таҳлил қилганда, ядро вазифасини бажараётган сўзнинг бирикма таркибида қанчалик турли маъноларни юзага келтириш имконияти борлиги ўрганилди, баъзи сўзларнинг етти-саккиз хил маъно қирраларини намоён қила олиши (*кўнгил, бош, оёқ*) кўрсатиб ўтилди. Фраземаларни семантик таҳлилида асарда энг кўп учрайдиган саккизта маъновий гуруҳ таҳлилга тортилди. Юқоридаги мисоллардан шунқор бўлди, ажал етти, тенгри раҳматиға олди, оламдин кечти каби фраземалар шунчаки «ўлди» сўзига синоним сифатида қўлланган. Қиличқа борди, бошини қўлиға олиб дунёдин чиқар, ўтқа, сувға, қиличқа борди бирликлари ўлимнинг пайти ва ҳолатини ҳам ифодалашга хизмат қилади, шаҳид бўлди бирикмаси мусулмон кишининг дин ҳимояси йўлида қурбон бўлиши маъносини англатса, жувонмарг бўлди фраземаси «еш кетди» деган тушунчани ҳам ўзида акс эттиради.

Туш қайта, туш қотила, завол вақти, офтоб ҳануз ўлтурмай каби фраземалардан куннинг қайси қисмида иш-ҳаракат бажарилаётганлигини очиқлашда фойдаланилади. Икки намоз ўртаси, фарз вақтида каби бирликларда намозга боғлаган ҳолда вақтни ифодалаш қўзга ташланади. *Сафар ойининг ғурраси, ражаб ойининг ғурраси* каби фраземалар ойга нисбатан вақтни ифодалашга хизмат қилади.

«Бобурнома» асари, энг аввало, Бобурнинг ҳарбий фаолияти ва юришлари ҳақида маълумот берувчи асар. Шунинг учун ҳам ўша давр ҳарбий терминлари ва қўлланган жазо турлари унда акс этиши табиий. Асарда келаётган ҳарбий терминларнинг

аксарияти кўчма маънога асосланган ва улар ўша давр лексикасини ўзида намоён қилади (*қатли ом қилмоқ, қоратаёқ қилмоқ, ясоққа еткурмоқ, бурни ни тештурмак, бўйниға урдурмак каби*). *Қўлға киритмоқ, даст берди, илик қўшмоқ, моли омон солиб, қочмоққа юз қўйдилар, черик тортқон, оғиз сўзлари каби* фраземалар бугунги тилимизда ишлатилмайди, аксарияти сўз ҳолида қўлланилади.

Юқорида келтирилган фраземаларнинг аксарияти бугунги кунда қўлланилмайди, аммо улардаги мажозийлик ва нозик ифода тилимизнинг нақадар бойлигига далил бўла олади. «Бобурнома» туркча матнида таржима жараёнида сақланиб қолган фраземалар камчиликни ташкил этади (тахминан 20%).

Таржима матнда сақланиб қолган фраземаларнинг бир қисми ҳозирги замон турк тилида мавжуд бўлган эквиваленти билан ўгирилган. Қолган қисмининг эса сўзма-сўз таржима қилиш орқали маъноси тушунтирилган.

«Бобурнома» матнидаги фраземаларнинг кўпчилик қисми ҳозирги ўзбек тилида мавжуд эмас, баъзи ҳолларда замонавий ўзбек тилида учрамайдиган тарихий фразема бугунги турк тилида истеъмолда эканлиги ҳолати ҳам аниқланди. Сўзма-сўз таржима қилинган фраземаларнинг баъзиларида таржимада сўзлар нотўғри танланганлиги учун маъно ўзгаришига учраган. Аксарият ҳолларда таржимон сўзма-сўз таржимада Бобур айтмоқчи бўлган тушунчани тўлиқ ифодалаб бера олган. Буни туркча таржиманинг ютуғи сифатида баҳолаш мумкин. Таржима матнда ўзгартириб берилган фраземаларнинг аксарияти матн мазмунини тўғри ифодалаган. Уларда бадийлик ва образлилик ўрнини соддалик ва аниқлик эгаллаган. Фраземаларнинг ўзгартириб берилиши натижасида матн мазмунида ўзгариб кетиши ҳолати ҳам учрайди.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. «Бобурнома» таржималари орасида шунчаки ўзга тилга таржима қилинганлиги билангина аҳамиятли бўлган нашрлар бор, шу билан бирга аслиятга анча яқинлашган, тўлиқ ва эътироф этишга арзирли таржималар ҳам мавжуд. Инглизча ва туркча таржималарни ана шундай матнлар сирасига кириштириш мумкин.

«Бобурнома»нинг озарбайжонча таржимаси изоҳларга бой, уларнинг асосий қисми сатр остида берилган, диққатга сазовор жойи шундаки, изоҳларда туркча, русча ва ўзбекча нашрлар ўртасидаги фарқлар очиб берилган. Озарбайжонча матнда паремияларнинг асли сақланиб, унинг мазмуни ҳаволада келтирилган.

Қозоқча таржимада воқеалар жуда кичик-кичик мавзуларга бўлиниб берилган. «Бобурнома»даги афоризмлар қозоқчага таржима қилинган. Мақолларни ўгиришда ҳозирги қозоқчада мавжуд бўлган эквивалентини қўллаш усулидан фойдаланилган.

2. Туркча нашрда киши исмлари, жўғрофий номлар кўрсаткичларида чалкашликлар бор, Бобур Мирзонинг фармонлари ҳам тўлалигича келтирилмаган. Матнда кўплаб узилишлар бор. Жумладан, бошқа кўплаб таржималарда бўлгани каби, «Бобурнома»нинг туркча матнида ҳам 914 (1509) йил воқеалари тамомланмай қолган. Шундан кейинги 10-11 йиллик воқеалар ҳам йўқ. «Бобурнома» таржимони Р. Р. Арат таржима жараёнида асардаги ҳар бир паремиянинг дастлаб эски ўзбек ёзувидаги шаклини келтиради, мазмунини эса қавс ичида туркча алифбода беради.

3. «Бобурнома»да мақол ва маталлардан шахс ва вазиятларни янада ёрқинроқ тасвирлашда унумли фойдаланилган. «Бобурнома»даги мақол, матал ва

афоризмларни семантик таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, аксарият воқеаларни тасвирлаётганда Бобур мирзо бирор паремия билан фикрини якунлайди. «Бобурнома»даги паремияларнинг ҳам аксарияти тарихий мақол ва маталлар бўлиб, уларнинг бир қисми бугунги кунда истеъмолдан чиқиб кетган, маълум қисми маълум структур-семантик ўзгаришлар билан қўлланади.

4. Мақол-маталларнинг бир қисми форс тилида. Бунга сабаб, форс тилининг давлат ва ижод тили сифатидаги мавқеи ҳали ҳам амалдалиги ва Бобурнинг кўпроқ ҳаёти форсий қавмлар орасида кечганлиги билан изоҳлаш мумкин. Туркий тилда берилган мақол-маталлар ҳозирги ўзбек тилида ўзгаришсиз қўлланилади, фақат «Қўрғон бекитмакликка бош керак, икки кўл керак, икки бут керак» маталининг сўзлари тушунарли бўлса-да, маъноси, «Қопудағини қопмаса, қаригунча қайғурур» мақолидаги сўзлар эскирган. Афоризмлар «Бобурнома»да фикрни хулосалаш учун энг кўп ишлатилган паремиялардир, чунки улар муаллифнинг ҳаётидаги яхши-ёмон воқеалардан чиқарган сабоқларидир. Бобур афоризмларида ўз ҳаётидаги хусусий вазият халқ, омма, ҳаёт нуқтаи назардан умумлашади.

5. Паремияларни турк тилига таржима қилишда уч тамойилга асосланилган: сўзма-сўз таржима қилиш, грамматик воситани ўзгартириш орқали таржима қилиш, таркибини ўзгартирган ҳолда таржима қилиш. Мақол ва маталлар таржимасида таржимон кўпроқ сўзма-сўз таржима қилиш усулидан фойдаланади. Турк тилида мавжуд бирор мақол билан таржима қилинган ҳолат кўзга ташланмади. Шеърый тарзда берилган мақол ва маталлар туркча таржимада насрий тарзда ифодаланади, афоризмларнинг насрий баёнини бериш билан чекланилади. Туркча матнда маъноси етарлича очилмаган мақол, матал ва афоризмлар мавжуд.

6. «Бобурнома» туркча матнида таржима жараё-

нида сақланиб қолган фраземалар кам миқдорни ташкил этади. Таржима матнда сақланиб қолган фраземаларнинг бир қисми ҳозирги замон турк тилида мавжуд бўлган эквиваленти билан ўтирилган. Қолган қисмининг эса сўзма-сўз таржима қилиш орқали маъноси тушунтирилган.

7. «Бобурнома» матнидаги фраземаларнинг кўпчилик қисми ҳозирги ўзбек тилида мавжуд эмас, баъзи ҳолларда ҳозирги ўзбек тилида учрамайдиган тарихий фразема бугунги турк тилида истеъмолда эканлиги ҳолати ҳам аниқланди.

8. Сўзма-сўз таржима қилинган фраземаларнинг баъзиларида таржимада сўзлар нотўғри танланганлиги учун, маъно ўзгаришига учраган. Аксариyat ҳолларда таржимон сўзма-сўз таржимада Бобур айтмоқчи бўлган тушунчани тўлиқ ифодалаб бера олган. Буни туркча таржиманинг ютуғи сифатида баҳолаш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

Ижтимоий-сиёсий асарлар:

1. Мирзиёев Ш.М. «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармон // Халқ сўзи. 2017 йил. 8-февраль.
2. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қилган Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2017 йил. 23-декабрь.
3. Мирзиёев Ш.М. Андижондаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига қилган ташрифидаги нутқи // www.uza.uz. 2017 йил, 2-июнь.

I Матн ва манбалар

4. «Бабур-наме». Превод М.Салье. – Ташкент, 1958.
5. «Бобирнома» Нашрга тайёрловчилар: П.Шамсиев ва С.Мирзаев. Икки жилд. – Тошкент, 1948-1949.
6. Бобир. «Бобирнома» Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. – Тошкент, 1960.
7. Бобир. Асарлар (Уч жилдлик). Нашрга тайёрловчилар П.Шамсиев, С.Мирзаев. – Тошкент, 1965-1966.
8. Бабир Захир ад-дин Мухаммед. «Бабырнама». Қазақша сөйлеткен Байузақ Кожабекұлы. – Алматы, 1993. Б. 448.
9. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома» Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент, 2002. – Б.335.
10. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома» Нашрга тайёрловчи В.Раҳмонов. – Тошкент, 2008. – Б.288.
11. Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, Vekayi (Babür'un Hatıratı),I-II-cilt. – Ankara, 1987 – Б.678.
12. Zahiriddin Muhammad Babur. Baburnama.

Çeviren Ramiz Askar. 2-naşr. – Baki, 2011.

II Илмий-методик адабиётлар

13. Аникин В.П. Мудрость народов // Пословицы и поговорки народов Востока. – М., Иностран. лит.-ра, 1961. – С.56-273.

14. Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремнологик луғати., – Тошкент, 1984. – Б. 288.

15. Болтабоев Ҳ. Хорижда бобуршунослик. – Тошкент, 2008. – Б. 221.

16. «Бобурнома» учун қисқача изоҳли луғат. Тузувчи: Ф.Исҳоқов. – Андижон, 2008.

17. Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2005.

18. Жафаров С. Ҳозирги замон озарбайжон тили лексикаси. – Боку, 1958.

19. Жўраев Т. «Таржима санъати» мақолалар китоби. 6-китоб. –Тошкент, 1985.

20. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни // Халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 2012. – Б. 168

21. Заҳириддин Мухаммад Бабури. Бабуриды. Библиография. – Москва, 2016.

22. Зоҳидов В. Бобирнинг фаолияти ва илмий-адабий мероси ҳақида. – Тошкент, 1960.

23. Иброҳимов А.«Бобурнома» – буюк асар – Тошкент, 2000.

24. Иброҳимов А. «Бобурнома»даги ҳиндча сўзлар. – Тошкент, 2002.

25. Йўлдошев Б. Фразеология тарихидан лавҳалар. – Самарқанд, 1998.

26. Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент, 1991. – Б. 274.

27. Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент, 1991.

28. Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2004.

29. Мусаев К.М. Бадиий таржима ва нутқ маданияти. – Тошкент, 1976.
30. Мусаев К. Лексико-фразеологические вопросы художественного перевода, – Тошкент, 1980. – Б.138.
31. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 2005.
32. Назарова Х. Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент, 1972. – Б.144.
33. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Тошкент, 1995. – Б.128.
34. Нурмонов А ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 2-китоб , – Тошкент, 2015. – Б. 256.
35. Отажонов Н, Ҳошимова Д. «Бобурнома» – шарқ элчиси, –Тошкент, 2010. – Б. 235.
36. Пинхасов Я.Д. Ўзбек тили фразеологияси ҳақида. - Тошкент, 1957. – Б. 12-25.
37. Пинхасов Я.Д. Ҳозирги ўзбек адабий тили (лексикология ва фразеология). - Тошкент: Ўқитувчи, 1969. – Б. 55-65.
38. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги образли феъл фразеологик бирикмаларнинг асосий грамматик хусусиятлари. – Тошкент, 1955.
39. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Ташкент, 1966.
40. Раҳматуллаев Ш. Фразеологик бирикмаларнинг асосий маъно турлари. – Тошкент, 1955.
41. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент, 1978. – Б.408.
42. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. – Тошкент, 1992.
43. Садриддинова М. З. Ўзбек мақол ва маталлари лексикаси. –Тошкент, 1985.
44. Саломов Ғ. Мақол ва идиомалар таржимаси. – Тошкент , 1961, – Б.169.
45. Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Тошкент, 1966.
46. Саломов Ғ. Таржима назариясига кириш. – Тошкент, 1978.

47. Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 1983.
48. Турсунов У, Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1975.
49. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, парадигматический и лингвокультурологический аспекты. –М., Школа «Языки русской культуры». 1996.-С. 222
50. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспект. –М., Школа «Языки русской культуры», 1996.- 288 с.
51. Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент, 1988
52. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II том., – Тошкент, 2006.
53. Ғайбулла ас-Салом, Н.Отажонов. Жаҳонгашта – «Бобурнома». – Тошкент, 1996.
54. Ғафуров И. Таржимонлик мутахассислигига кириш. –Тошкент, 2008.
55. Ҳасанов С. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. – Тошкент, 2011. – Б. 86.
56. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2002. – Б 168.

III. Журнал, вақтли матбуот ва интернет материаллари

57. Абдуғафуров А., Ўринбоев А., Япон олимпинг илмий жасорати / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1996. 15- март.
58. Азимжонова С. Бобур – буюк тарихчи олим // Саодат. –Тошкент, 1990.
59. Азимжонова С, «Бобурнома» қандай ёзилган. // Гулистон. 1990.
60. Amanov A.T. Paremiyalarning xususiyatlari va ularni madaniy me'ros sifatida o'rganish // Ilmiy axborotnoma, – Samarqand, 2016. №4. –Б 215.
61. Баёнханова Ирода. Турли тизимдаги тил-

ларда паремияларнинг умумий жиҳатлари. Хорижий филология. №2. 2014. –Б.30.

62. Болтабоев Ҳ. «Бобурнома»нинг туркча таржимаси. // Бобур ва ўзбек миллий маданияти тараққиётининг айрим масалалари. – Андижон, 1993.

63. Дадабоев Ҳ. А. «Бобурнома»даги баъзи бир терминларга доир мулоҳазалар // Адабий мерос. – Тошкент, 1988. -№ 1 (43-сон). – Б. 38-43.

64. Дониёров Р. Бадиий таржимада миллий хусусиятларни акс эттириш масаласига доир// Ўзбек тили ва адабиёти, 1962, 5-сон.

65. Жўраева Б. Мақол-матал типигаги паремиялар //Ўзбек тили ва адабиёти, № 5. –Тошкент, 2005.

66. Зоҳидов В. Бобурнинг фаолияти ва адабий илмий мероси ҳақида / Шарқ юлдузи, – Тошкент, 1958, № 11.

67. Иброҳимов А. «Бобур девонидаги лексемалар». // Бобур ва бобурийларнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни (Халқаро илмий-анжуман материаллари). – Тошкент, 2008.

68. Йўлдошев Б. Фразеологизмларнинг адабий тил нормасига муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1992. № 3-4. – Б. 37-42;

69. Комилов Н. «Бобурнома» таржималари. «Гулистон» //1977-йил. № 3.

70. Мадраимов А. «Бобурнома»нинг форс тилидаги қўлёзмалари. «Ўзбек тили ва адабиёти» //1974 йил. № 1. – Б.62.

71. Олимов М. «Бобурнома»да қўлланилган фразеологик иборалар. –Тошкент, Ўзбек тили ва адабиёти, 2002, №6, – Б.25-28.

72. Отажонов Н. Мукамал нашр йўлида // Шарқ юлдузи, 1990, №10.

73. Раҳимов Х. «Бобурнома»нинг олмонча таржималарига бир назар» // «Бобур ва дунё». – Тошкент, 2019, №1. – Б.15.

74. Раҳматуллаев Ш. Феъл фразеологик бирликларда мавжудлик категорияси. //Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1963. №4. – Б. 36.

75. Раҳматуллаев Ш. Лексема ва фразема маъносини компонент таҳлилнинг баъзи натижалари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986. №3. – Б. 19-20;

76. Раҳмонов В. Бобуршунослик: ютуқ ва муаммолар / Хуррият, 21-август, – Тошкент, 2008.

77. Сафарова Ҳ. «Тарихи Рашидий»да Бобур инсоний фазилатларининг таърифи. Филология масалалари, №7. –Тошкент, 2013, – Б.288.

78. Умархўжаев М. Таржима дунёси ва унинг фалсафаси. //Сўз санъати, – Тошкент, 2018, 20.02. – Б.28-32.

79. Шиммел А. «Бобуршоҳ ва оилавий истеъдод ҳақида» (Инглизчадан Н.Отажонов таржимаси) / Адабиёт кўзгуси. – Тошкент, 1996, №3, – Б.13.

80. Холбеков М. Французча «Бобурнома»лар / Жаҳон адабиёти – Тошкент, 2010 №4.

81. Холманова З. «Бобурнома»даги эвфимизмларнинг функционал-семантик хусусиятлари // Ўзбек тили ва таълими, – Тошкент, 2007, №6.

82. Хўжаев Ғ. «Бобирнома»нинг немисча икки таржимаси //Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970. № 6. –Б. 49.

83. Эжи Мано. «Бобур асарлари тўпламининг Техрон нусхаси» / Бобур ва бобурийларнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни (Халқаро илмий анжуман материаллари). – Тошкент, 2008, – Б.9.

84. Қудратуллаев Ҳ. «Бобурнома» янги нашр // ЎзАС. – Тошкент, 2003, 17-январь.

85. Ҳошимова Д. «Бобурнома» нашрларининг матний-қиёсий таҳлили // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2006, № 4.

IV. Диссертация ва авторефератлар

91. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). Филол.фан.ном. дисс. автореферати, – Тошкент, 2006.

92. Азимджанова С. Ферганский удел Ома-

ра-Шайха и Бобура (в XV и начале XVI вв.): Дисс. кон... ист. Наука. – Тошкент, 1949.

93. Азимджанова С. Государство Бабура и Кабуле и в Индии, Дисс. к.ф.д. –Ташкент, 1969.

94. Алмаматова Ш.Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили. Филол.фан.ном. ... дисс.автореф. – Тошкент, 2008. Б.17.

95. Аркитская Л.С. Сложные и составные глаголы в кумыкском языке. Автореферат кан.дисс.. – Москва, 1990. – С. 18-19.

96. Аширбаев С. Структурно-семантические особенности простого предложения в прозаических произведениях Алишера Навои. Автореф. дисс. ...д-ра филол. наук. –Тошкент, 1990. – Б.46 .

97. Бозорбоев К.Т. Ўзбек сўзлашув нутқи фразеологизмлари. Филол.фан.ном. дисс. автореферати, – Самарқанд, 2001. – Б. 14.

98. Жўраева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий қўлланиши: Филол.фанлари номзоди...автореф. – Самарқанд, 2002.

99. Жўраева Б. Мақол ва маталларнинг ўхшаш ва фарқли хусусиятлари.–Тошкент, 2004

100. Жўраева Б. Ўзбек халқ мақолларининг қисқача синонимик луғати.–Тошкент, ФАН, 2006. Б.3

101. Ибрагимов А.П. «Бобурнома»даги ҳиндча сўзлар тадқиқи. Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 2001.

102. Ибрагимов А.П. Бобур асарлари лексикасининг лингвостатистик, семантик ва генетик тадқиқи («Девон», «Мубаййин», «Аруз»). Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2008.

103. Каримов Б.А. Паремийная единица в словарном ракурсе на материале толковых словарей русского и английского языков: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 2003. – 21 с.

104. Каримов Р. «Бобурнома»даги шеърлар хорижий таржималарининг қиёсий таҳлили. Фил.ф.н. ...дисс. –Тошкент, 1994.

105. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмла-

рининг шаклланиши масалалари. Филол.фан.док. ...дисс. автореф, – Тошкент, 1999, – Б.56.

106. Назарова Х. Синтаксический строй языка «Бабурнаме» Захириддина Мухаммеда Бабура. Дисс. ...д-ра филол. наук. («Бобурнома» тилининг синтактик қурилиши. Докт. дисс.) – Ташкент, 1980.

107. Отажонов Н. Бадиий таржима ва илмий шарҳ. Филол. фан. ном. ..дисс. – Тошкент, 1978.

108. Отажонов Н. «Бобурнома» жаҳон адабий жараёнида. Филол. ф. док. ..дисс. – Тошкент, 1994.

109. Рашидова У. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик-прагматик таҳлили. (кўз, қўл ва юрак компонентли иборалар мисолида) PhD автореферати. –Самарқанд, 2018. – Б.

110. Садриддинова М.З. Лексика узбекских пословиц и поговорок: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985. – С.20 .

111. Салимова Ф. Лексикографические и текстологические характеристики «Восточно-тюркского словаря» Паве де Куртейла и переводов «Бабурнаме». Дисс.... канд. филол. наук. – Ташкент, 1997.

112. Собиров М. «Бобурнома»нинг инглизча таржималарида муаллиф услуби ва бадииятини қайта тиклаш муаммолари (Лейден-Эрскин, Бевериж ва Текстон таржималарининг қиёсий таҳлили асосида). Фил.фан. н. ..дисс. – Тошкент, 2002.

113. Тешабоева З. «Бобурнома»нинг инглизча таржималаридаги фразеологик бирликлар ва уларнинг миллий маданий хусусиятлари. Фал. фан. филол. док. .. дисс. – Тошкент, 2017.

114. Ширинова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадиий таржимада қайта яратилиши. Филология фанлари бўйича докторлик (DSc) диссертацияси автореферати. –Тошкент, 2017.

115. Усмонова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. Филол.фан.ном. дисс. автореферати, – Тошкент, 1998.

116. Холманова З.Т. «Бобурнома» лексикаси тадқиқи (Автореферат). – Тошкент, 2009.

117. Холмонова З.Т. «Бобурнома» лексикаси тадқиқи. Филол. фан. док. ...дисс. – Тошкент, 2009.

118. Ходжаев Г. Воссоздание художественно-стилистического своеобразия произведений узбекской литературы в переводе на немецкий язык. Автореф. дисс ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985.

119. Ходжаева Л. Проблемы перевода: характер, стиль и интерпретация текста «Бабурнаме». Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Андижан, 1985.

120. Шамсиддинов Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. Филол.фан. док. дисс.автореферати. – Тошкент, 1999.

121. Шукуруллаева С. Воссоздание художественного своеобразия «Бабурнаме» в его английских переводах (Дж. Лейдена-У. Эрскина и А. Беверидж). Дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1989.

122. Эргашева Г. Инглиз ва ўзбек тилларининг фразеологизм ва паремияларида гендер аспектининг қиёсий-типологик тадқиқи. Филол. Фан. Ном. ...дисс. – Тошкент, 2011, – Б.150.

123. Қудратуллаев Ҳ. «Бобурнома»нинг тарихий адабий ва услубий таҳлили (Навоий, Бобур, Хондамир, ва Восифий насрининг қиёсий таҳлили). Фил. ф.д. ...дисс. – Тошкент, 1998.

124. Ҳайитов Ш. «Бобур ижодининг хорижда ўрганилиши (ўзбекча-туркча манбалар қиёсий таҳлили). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2018. – Б.73.

125. Ҳакимов Қ. Ўзбек тилидаги содда гап қолип-ли фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги. Филол.фан.ном. дисс.автореферати, – Тошкент, 1994.

126. Ҳошимова Д. «Бобурнома» асарининг танқидий матнини яратиш муаммолари (ўзбек, инглиз ҳамда «Бобурнома» танқидий матнининг япон нашрлари мисолида). Филол. фан. ном. ...дисс. – Тошкент, 2006.

127. Ҳошимова Д. «Бобурнома» матнидаги та-

свирий воситаларнинг инглиз тилига таржималари тадқиқи. Фил. фан. док. ...дисс. – Тошкент, 2018.

V Хорижий тиллардаги манбалар

128. Aksan, D. Türkçenin Sözcükleri. – Ankara, 1996. S.171.

129. AKSOY Ömer Asım. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. – İstanbul TDK.

130. Akun Ömar Faruk. Babür'ün Sanatkâr ve Fikir Adamı Yönü. TDV İslâm Ansiklopedisi, 1991.

131. Bayur Yusuf Hikmet. Hindistan Tarihi, 1-2. cilt, TTK. Yay. – Ankara, 1987.

132. Баскаков Н.А. Предложение и словосочетание в тюркских языках // Вопросы составления описательных грамматик. – Москва, 1961. – С. 71.

133. Благова Г.Ф. К истории изучения «Бабур-наме» в России. Тюркологический сб. к. шестидесятилетию А.Н.Кононова. М., Наука, 1966.

134. Благова Г.Ф. Характеристика грамматического строя (морфология староузбекского литературного языка конца XV века по «Бабурнаме»). Дисс. ... канд.филол.наук. – М., 1954;

135. Благова Г.Ф. «Бабурнаме» язык, прагматика текста, стил. – М., 1994. – 404 с.

136. Bıkan Ali Fuat. Hindistan'da Gelişen Türk Edebiyatı, Kültür Bak. Yay., – Ankara, 1998.

137. Bıkan Ali Fuad. Babür divanı ve «Babürname»de Hindistan hayatı/ Bılg. 2002. –Б. 97-116.

138. Gülbeden, Hümayunnâme (Нашрга тайёрловчи А.Ҳелгар) – Ankara, 1987.

139. Даль В. Пословицы русского народа. Изд.4. – Москва, 1957.

140. Джусупов М., Алибекова К., Мажитаева Ш. Специальная лексика и пословицы (лингвоконтрастивные и методические аспекты). – Тошкент, 2013.

141. Казымбек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Выпуск II. – Казань, 1846.

142. Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri – Şekil Bilgisi, TDK Yayınları, Ankara, 2007.

143. Mehmet Turgut Berbercan, «Türk Dili ve Kültürü Açısından Babürname'de Avcılık». AÜ, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, C. 42, s. 11-32, - Erzurum, 2010.

144. Mehmet Turgut Berbercan. Babür'ün Hatıratında Geçen Hayvan Adları ve bunların Türk Dili Açısından Değerlendirilmesi, İÜ Sosyal Bil. Enst. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans tezi, - İstanbul, 2008.

145. Mesut Şen, «Babürname» (Кабул ва Ҳиндистон бўлимлари матни хусусиятларига бағишланган илмий тадқиқот) - İstanbul, 1993.

146. Köprülü Fuad. «Babür». Islam Ansiklopediyasi, II cild - İstanbul, 1961.

147. Пермяков Г.Л. «Основы структурной паремнологии». - Москва. Наука, 1988.

148. Пермяков Г. Л. Грамматика пословичной мудрости. Пословицы и поговорки народов востока. - Москва, 1979. - С.7-68.

149. Пермяков Г.Л, Пословицы и поговорки народов Востока. Москва, 1979, - С.19.

150. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише), Москва, 1970, - С.8.

151. Suleymanova G. Oğuz grubu türk lehçelerinde organ isimleri ile yapılan deyimler (rusça ve ingilizce ile karşılaştırmalı çözümlenmesi), - Mayıs, 2018.

152. ŞAHİN Hatice, Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Atasözleri Üzerinde bir Karşılaştırma Denemesi. - İstanbul, 2006

153. Хусайин Байдемир «Бобурнома»да фольклоризм ва этнографик унсурлар», - Анқара, 2010.

154. Yurdakük M. «Babürşah eserlerıdı tibbiyatga ait bilgiler» Çocuk sağlığı dergisi, C.50, 73-77. - İstanbul, 2010.

155. ÇOBANOĞLU, Özkul (Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. İstanbul, 2004.

156. Çorbacı E., Babürname'de sıfatlar, Yüksek lisans tezi, - Aydın, 2012

157. <http://baburname.narod.ru/nravy.htm>

158. <http://images.yandex.ru/yandex>

159. www.buyukkitap

160. <http://afuat.etu.edu.tr>

161. www.literature.uz.

**МУҲАММАДИЕВА ДИЛАФРЎЗ
АХТАМОВНА**

**«БОБУРНОМА»
ТУРКЧА ТАРЖИМАСИДАГИ
ПАРЕМИЯЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ
ТАДҚИҚИ**

Мухаррир Салоҳиддин ИСОМИДДИНОВ
Дизайнер Баҳтиёр ТЕМИРОВ
Техник муҳаррир Баҳтиёр ТЕМИРОВ
Мусахҳих Нилуфар ИСОМИДДИНОВА

Нашриёт лицензияси. АА № 006 27.03.2019 й.
Теришга 11.12.2021 йилда рухсат этилди.
Босишга 20.01.2021 йилда рухсат этилди.
Бичими 84x108^{1/32}. Ҳажми 10,0 б.т. Адади 100.
Буюртма № 87.
Баҳоси келишилган нарҳда.

“ТАФАККУР ЧАМАНЗОРИ” нашриёти.
Индекс 180700.

“ADAD PLYUS” МЧЖ босмаҳонаси.
Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани,
Бунёдкор кўчаси, 28-уй.

Дилафрўз Муҳаммадиева 1984 йил Қашқадарё вилоятининг Яккабоғ туманида туғилган. Алишер Навоий номидаги Республика Нафис санъат лицейида таҳсил олган. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг бакалавр (2005), магистратура (2007) босқичларини ҳамда Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида таянч докторантурани (2020) тамомлаган. 2021 йилда “Бобурнома” туркча таржимасидаги паремияларнинг кийсий тадқиқи” мавзуида

докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилиб, филология фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олган.

Д.Муҳаммадиеванинг бобуршуносликка доир қатор илмий-публицистик мақолалари республикамизнинг турли газета ва журналларида, шунингдек, Туркия, Россия, АҚШ, Германия, Қозоғистон, Озарбайжон каби мамлакатлар матбуот саҳифаларида эълон қилинган. Кўплаб республика ва халқаро илмий анжуманларда ўз маърузалари билан фаол иштирок этган.

Д.Муҳаммадиева ҳозирда Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг Тил назарияси кафедрасида катта ўқитувчи лавозимида фаолият юритиб келмоқда.